

НЕВІДОМА УКРАЇНА

У К Р А Ї Н С Ь К О Ї

- Найпотужніші оборонні споруди України
- Уславлені захисники твердинь
- Тактика облоги та оборони фортець
- Фортифікаційне мистецтво та будівельні технології

Ф О Р Т И Ф І К А Ц І Ї

з і с т о р і ї

ПІД ЗАХИСТОМ МУРІВ

Катерина
Липа

Ф О Р Т Е Ц І Т А З А М К И У К Р А Ї Н И

Н Е В І Д О М А У К Р А Ї Н А

Н Е В І Д О М А У К Р А Ї Н А

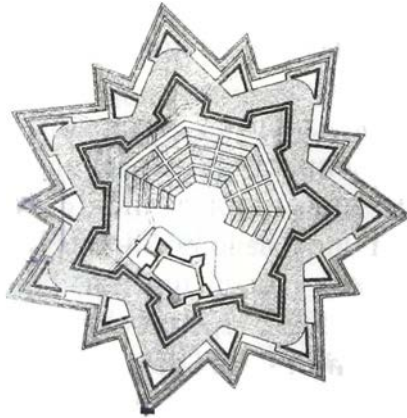
Емблема 1682 р.
Гравюра І. Щирського

К. Липа

ПІД ЗАХИСТОМ МУРІВ

(З історії української фортифікації X–XVII ст.)

*Моєму синові Павлу із вдячністю
за підтримку і допомогу*

Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
Київ — 2007

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення
і радіомовлення України за програмою «Українська книга»*

Липа К.

Л 61 Під захистом мурів. — К.: Наш час, 2007. — 184 с. — (Сер. «Невідома Україна»)

ISBN 978-966-8174-84-1

ISBN 966-8174-12-7 (серія)

Що таке оборонна архітектура? Відповісти на це питання не так легко, як може здатись на перший погляд. Адже оборонна архітектура — це не просто потужні мури, високі вежі та мальовничі замки. Це — дзеркало життя мільйонів людей протягом століть. У цьому дзеркалі відбилися політичні інтриги, технологічні новинки, побутові звички, та, звичайно ж, героїчні діяння тогочасних мешканців фортець та замків. Фортифікаційні споруди — це кам'яний літопис, який розповість чимало захоплюючих історій тому, хто забажає його прочитати.

У всіх країнах Європи пошуки ідеального способу оборони, що зробив би укріплення неприступним, велися своїми шляхами протягом століть. Таким чином склалися своєрідні місцеві школи оборонної архітектури, що жваво обмінювались досвідом. Не стояли осторонь цих пошуків і наші предки. Про те, як розвивалось фортифікаційне мистецтво на теренах сучасної України, хто і як захищав та атакував твердині, що за люди були замовниками й мешканцями фортець і замків, ви дізнаєтеся з цієї книги.

ББК 63.3(4УКР)4

ISBN 978-966-8174-84-1

ISBN 966-8174-12-7 (серія)

© Липа К., 2007

© Кузнєцов В., дизайн, 2007

© «Наш час», оригінал-макет, 2007

Зміст

Що таке оборонна архітектура?	6
<i>Розділ 1. Оборонні споруди Давньої Русі</i>	10
Як запрягти у плуг змія?	10
Міська стіна — кордон між світами	16
Люди на забороллах	28
Іван Франко нічого не вигадав	34
<i>Розділ 2. Вогнепальна зброя кидає виклик</i>	42
Помешкання для магната	46
На державній службі	52
Городяни боронять своє місто	63
<i>Розділ 3. Хочу жити у палаці!</i>	84
Італійське замовлення князів Збараських	86
Схованка для розкішного житла	94
Палац та його мешканці	103
<i>Розділ 4. Артилерія диктує правила гри</i>	114
Вежу може зірвати	118
Земляні укріплення — повторення вивченого	133
Боплан не тільки описував Україну	144
У пошуках ідеального міста	154
Прощання з епохою	164
Радимо відвідати! Коротка інформація про об'єкти оборонної архітектури	168
Словничок архітектурних та фортифікаційних термінів	172
Список використаної літератури	178

ЩО ТАКЕ ОБОРОННА АРХІТЕКТУРА?

Відповісти на це питання не так легко, як може здатися на перший погляд. Адже оборонна архітектура — це не просто споруди військового призначення, потужні мури, високі вежі та мальовничі замки. Це — дзеркало життя мільйонів людей протягом століть. У цьому дзеркалі відбилися політичні інтриги та технологічні новинки, міжлюдські стосунки та побутові звички, мудрі міркування та, звичайно ж, героїчні діяння. Фортифікаційні споруди — це кам'яний літопис, який розповість чимало захоплюючих історій тому, хто забажає його прочитати.

Люди будували оборонні споруди з давніх-давен, прагнучи укріпити своє житло, щоб уберегти його від небажаних вторгнень. Саме тому інтернаціональне слово «фортифікація» походить від латинського слова *fortis* (хоробрий, дужий, сильний) та французького *fortifier*, що означає «підсилювати», «укріплювати». Розвиток фортифікаційного мистецтва протягом тисячоліть залежав від багатьох речей: суспільного устрою, політичної ситуації, стану економіки, тактики та стратегії ведення війни, будівельних технологій, розвитку архітектурної теорії, військової науки і ще сили-силенної об'єктивних та суб'єктивних чинників. Але найголовнішим тривалий час залишалася наявність тих чи інших будівельних матеріалів. У лісистій місцевості фортеці будували з дерева, у гірській — з каменю. А от у давніх державах Дворіччя не було ні того, ні іншого, зате глини шумерці та вавилоняни мали вдосталь. Тож усе будівництво велося із цегли-сирцю. І як велося! На вершині величезної оборонної

стіни могли легко роз'їхатися дві зустрічні колісниці. Практичні стародавні римляни мали вдосталь каменю, але його обробка займала надто багато часу і потребувала великої кількості більш-менш вправних робочих рук. Тож з метою економії вони вигадали бетон: зводили два тоненьких кам'яних мури, простір між ними заповнювали необробленим камінням і різним будівельним непотребом, а потім заливали цю мішанину будівельним розчином. Оборонні споруди Стародавнього Риму стоять і досі. Хто б міг подумати, що вдосконаливши технологію, вигадану майже три тисячоліття тому, сьогодні люди зможуть будувати хмарочоси!

Зведення оборонних споруд не дарма називають фортифікаційним мистецтвом. Адже фортифікація є галуззю архітектури, яку ще стародавній римлянин Вітрувій влучно визначив «як мистецтво поєднання функції, конструкції та краси». Справді, всі ці риси, що зветься тріадою Вітрувія, притаманні фортифікаційним спорудам давніх часів: довершена конструкція давала їм можливість виконувати оборонні функції, а краса замків і фортець бавить око і донині. Саме оборонні споруди найбільше впливали на формування міст у давнину, оскільки забудова залежала від форми укріплень, що її оточували. Поселення, не захищене оборонними спорудами, не мало шансів на довге існування. Цікаво, що процес творення міста стародавні вчені описували не в архітектурних, а у військових трактатах, містобудування було галуззю науки фортифікації. Втім, у цьому нема нічого дивного, адже більшість цих наукових творів з'явилася за доби Ренесансу, коли слово «митець» мало дуже широке значення. Це був художник, архітектор та науковець в одній особі. До того ж людина тих бурхливих часів зазвичай непогано розумілася на зброї і вміла нею користуватися, тож міркування на тему архітектури так чи інакше призводили до проектування укріплень. Лише у другій половині XVIII ст. шляхи архітектури та військово-інженерної науки остаточно розійшлися. Та фортифікаційні споруди проіснували після «розлучення» не надто довго, якихось 150–200 років — дрібниця у порівнянні з попередніми тисячоліттями розвитку.

У всі часи зусилля провідних архітекторів та військових інженерів (коли така професія з'явилася) були спрямовані на виконання, здавалося б, простої задачі: не дозволити нападникам видертися на огорожу (з чого б вона не була збудована) і знищити тих, хто за нею ховається. Але в історії людства не було періоду, коли цю задачу вдавалося легко розв'язати. Системи оборони змінювали одна одну, вдосконалюючись услід за вдосконаленням озброєнь та механізмів для облоги. Найдавнішою системою оборони є стінова (причому стіною могла слугувати огорожа з будь-якого матеріалу). Її призначенням було забезпечення чолового способу оборони (від давнього виразу «ставити ворогу чоло», тобто протистояти у відкритому бою), що полягав у веденні вогню (в даному випадку йдеться про будь-яку стрілянину, не обов'язково з вогнепальної зброї) по горизонталі у бік супротивника, що підступає до стін та по вертикалі — для захисту підніжжя муру, валу або паркану.

Та значно краще забезпечувала чолову оборону баштова система, що з'явилася дещо пізніше. Вона полягала у тому, що з башт, які вивисувалися над стінами через певні проміжки, було зручніше обстрілювати підніжжя стін. Однак при цій системі (як і при попередній, стіновій) не вдавалося позбутися так званих мертвих зон — недосяжних для обстрілу ділянок під стіною. Звісно, мертва зона становила потенційну небезпеку для захисників укріплення. Адже ворог, якому вдалося добігти до такого місця, міг виробляти, що захоче: підкопуватися під стіну, підпалювати дерев'яну огорожу і взагалі готувати всі зручності для того, щоб видертися нагору і вступити у рукопашний бій. З розвитком військової техніки виникла бастейова система оборони, за якої можна було вести перехресний фланкуючий вогонь вздовж стін і майже повністю долати мертві зони. Але найдосконалішою була бастионна система оборони, що давала змогу вести перехресний фланкуючий вогонь в усіх напрямках, де міг бути ворог, не залишаючи йому жодних надій на перепочинок у мертвій зоні. Власне, таким блискучим винаходом військової та архітектурної думки, як бастион, і закінчується золота доба фортифікаційного мистецтва.

У всіх країнах Європи пошуки ідеального способу оборони, що зробив би укріплення неприступним, велися своїми шляхами протягом століть. Таким чином, виникали своєрідні місцеві школи оборонної архітектури, що жваво обмінювалися досвідом. Часом цей досвід був придатний для використання у будь-якій країні, а часом залишався місцевим надбанням. Не стояли осторонь цих пошуків і наші предки. Про те, як розвивалося фортифікаційне мистецтво на теренах сучасної України, хто і як захищав та атакував твердині, що за люди були замовниками й мешканцями фортець та замків, ви й дізнаєтеся з наступних розділів.

ОБОРОННІ СПОРУДИ ДАВНЬОЇ РУСІ

Найдавніші витвори фортифікаційного мистецтва на теренах України належали до баштової оборонної системи, тієї самої, що й укріплення всієї Європи за часів, коли ще не існувало вогнепальної зброї. Але вітчизняні фортифікації вирізнялися з-поміж усіх інших надзвичайною потужністю, що досягалася завдяки унікальній конструкції. Лише під захистом високих валів могла розквітнути висока культура Давньої Русі, відблиск якої ліг на всю подальшу історію краю. Саме оборонні споруди визначили певну будівельну структуру українських міст, вплинули на формування житлових кварталів та вуличної мережі. В історичних центрах сучасних міст давня структура збереглася і донині, просто вали перетворилися на вулиці з промовистими назвами «Валова», «Підвальна», «Верхній Вал», «Підзамче», які є в багатьох містах, що ведуть свою історію від давньоруської доби.

Як запрягти у плуг змія?

У фольклорі всіх європейських народів є чимало казок та переказів про найрізноманітніших драконів. «Слід» цих напівказкових створінь настільки значний, що вчені й досі дошуковуються, звідки він походить: «Може, якийсь динозавр дивом вижив та лякав перехожих,

за що його і вбив відважний лицар? А може, це народ так образно відтворив свої враження від руйнівного виверження вулкана?» Гіпотез існує безліч, але нині йдеться не про них.

В Україні вже понад тисячу років існує майже справжній «драконячий слід», що тягнеться зі сходу на захід, від Київщини до Поділля. І зветься цей «слід» Змієві вали, бо в наших краях летючу вогнедишну потвору називали саме змієм, а не драконом. Одна з легенд оповідає, що в давні часи якийсь змій унадився налітати зі сходу, поїдати людей і вогняним подихом палити їхні оселі та посіви. Якось у пошуках свіжини тварюка

надибала двох ковалів, Козьму й Дем'яна, які, звісно, дременули й сховалися у кузні. Змій пролизав вогненным язиком дірку у дверях і спробував дістати здобич. Але ковалі не вперше мали справу з розпеченими предметами, тож Дем'ян вхопив змія за язик кліщами. Знерухомлений напасник почав проситися й пообіцяв у обмін на волю залишити в спокої руські землі, переділивши світ навпіл. Тобто харчуватися лише у своїх володіннях. Але як визначити межу володінь? Козьма і Дем'ян запропонували створити прикордонну смугу. Для цього вони запрягли змія у величезний плуг і двічі проорали світ від моря до моря, внаслідок чого залишилося дві глибочезні борозни, обабіч яких здіймалися шестиметрові вали. Врешті-решт змій більше у наші степи не потикався, а винахідливих Козьму й Дем'яна по смерті було канонізовано. Нині ці святі є покровителями ковальства й усіх людей, що мають справу з металами.

Але що ж трапалося насправді? Які паранормальні явища спричинили появу досить далеко від тогочасних поселень, як то кажуть, на рівному місці, цих дивних споруд? Власне, нічого надприродного,

Руський воїн.
Малюнок Є. Кибрика

все було як завжди в історії — більш прозаїчно, небезпечно та криваво. Просто на території сучасної України за доби раннього середньовіччя зіткнулися два світи — осілих землеробів та кочівників, Європа та Азія. Напади кочівників (на той час переважно хозарів) на поселення осілих слов'янських племен мали ті самі наслідки, що й наліт казкового змія: хати попалено, поля витолочено кіньми, частина люду вирізана, частина зникла безвісти, перетворившись на рабів. Але не можна сказати, що наші предки були зовсім безборонними. Вони засновували свої поселення на узвишсях (пагорбах або крутих берегах рік), чи на мисах при злитті двох річок. Останній варіант — мисове укріплення — зберігся на багато віків, оскільки виявився надзвичайно ефективним: навіть невелика річка суттєво підсилювала обороноздатність фортеці. Захистом слугували земляні або дерево-земляні укріплення. Земляні укріплення являли собою насипний вал, що оточував поселення. Рів перед ним з напільного боку утворювався майже автоматично — на місці ґрунту, який вибирали, зводячи вал. Коли на вершині валу ставили частокіл — паркан зі щільно підігнаних загострених кілків, то укріплення набувало більшої потужності і вважалося вже дерево-земляним. На додачу в рові можна було понатикати гострих дрючків, на які напорювались люди й коні з війська нападника, а за сприятливого розташування міста — навіть пустити у заглиблення воду з найближчої річки. Перед такими перешкодами кочівницька кіннота не могла не зупинитись. І тут сховані за частоколом городяни починали методично обстрілювати з луків нападників, які перебували на відкритому місці. Що й казати, легка мішень — у такому натовпі кожна стріла знаходила свою жертву. А коли якийсь зухвалець пробував видертися на частокіл або якимсь чином його пошкодити, то отримував окропу за карк чи каменякою по голові: все це виливалося і кидалося згори оборонцями. Ані хозари, ні інші кочові племена не мали жодних механізмів для облоги — навіть примітивних таранів, не кажучи вже про якісь складні металеві машини. Їхня тактика полягала у блискавичному наїзді й такому ж блискавичному зникненні у степах зі здобиччю. Облогу кочові пле-

мена не вели за браком, як уже зазначалося, знярядь, а також у зв'язку з неможливістю тривалий час отримувати достатню кількість фуражу для коней. То що, «наші» перемогли? На жаль, ні, хоча й виглядали цілком серйозно та гідно.

А все через те, що кочівники мали два вагомих і незаперечних аргументи: неабияку чисельну перевагу та... давньослов'янські будівельні технології. Під час кочівницького наїзду в бік поселення летіла хмара стріл, і жодні втрати у рядах напасників не робили її бодай трохи меншою, в той час як для не надто численних оборонців втрата кожного воїна була відчутною. А щоб довго не морочитися з облогою, кочівники за допомогою тих-таки стріл ще й підпалювали поселення. Будівлі у ті часи на Русі були переважно дерев'яними, дахи — криті соломною чи очеретом. Тож вони спалахували, як сірники, і згоряли приблизно з такою ж швидкістю. Врятувати їх могла лише раптова і дуже сильна злива, але така допомога від богів, ясна річ, траплялася вкрай рідко. Тож слов'яни відсилали дозорців слідкувати, чи не насувається зі степу ворог, у випадку небезпеки ховалися по ярах та печерах, а коли це їм не вдавалося, запекло боронили свої оселі.

Важко сказати, кому і коли спало на думку радикально відгородитися від степу. Різні дослідники датують найдавніші оборонні споруди і часами до Різдва Христового, і ранньокнязівською добою, і часами князя Володимира Великого, тобто щонайпізніше X ст. Але у будь-якому випадку ідея була гарна, і до того ж апробована у різних краях (хоча наші предки про це й не знали). Справді, стародавні римляни, коли захопили й саяк-так цивілізували Британію,

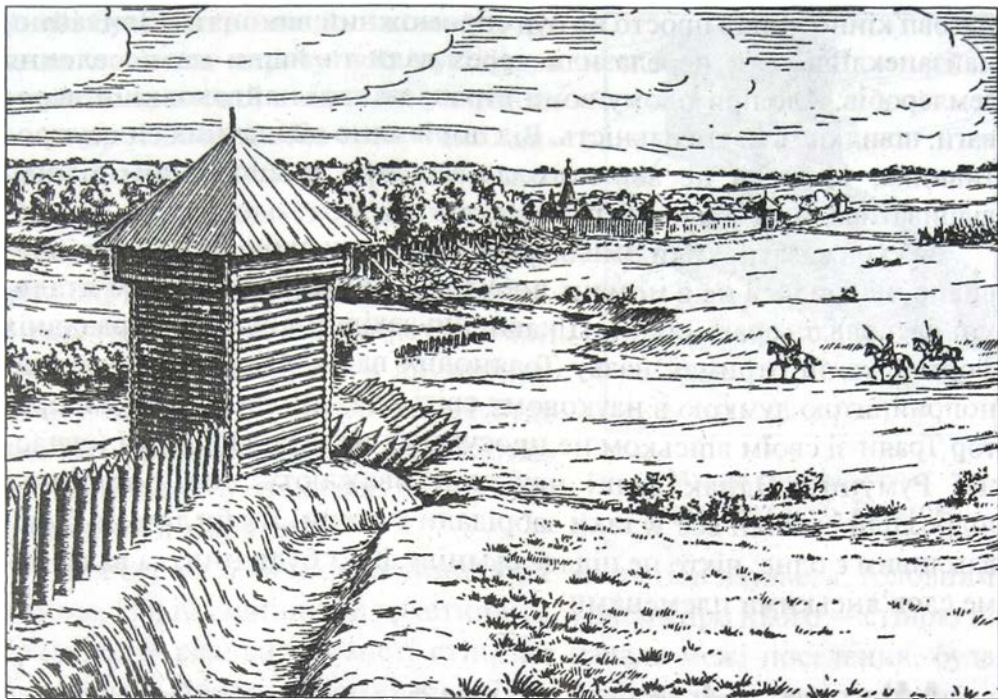

Ілля Муромець б'ється з кочівниками.

Малюнок Є. Кибрика

звели стіну Адріана (назву споруда отримала на честь імператора, за наказом якого була зведена), що тяглася упоперек мало не всього острова, захищаючи «володарів світу» від варварів. Ще краще зробили китайці: вони відгородили свою імперію від кочівницької півночі гігантською спорудою — Великою китайською стіною, один лише вигляд якої міг налякати потенційного агресора. Досить нагадати, що ця далекосхідна фортифікаційна споруда — єдиний витвір людських рук, який можна побачити з космосу. Римляни будували свої фортифікації з винайденого ними бетону, китайці — з каменю. У слов'ян під рукою не було нічого, крім землі. Навіть деревину доводилося везти здалеку (як на середньовічні уявлення про відстані), бо Змієві вали (а саме їх надумали звести пращури) висувались далеко за межі лісостепової зони, у якій мешкала більшість слов'ян. Варто також зауважити, що, на відміну від наших предків, і римляни, і китайці на час побудови своїх споруд мали досить розвинуті державні структури, які займалися організацією будівництва, та величезну кількість робочих рук: перші — рабів з усіх кінців світу, другі — численних підданих імператора Піднебесної. Нашим предкам не було на кого покладатися, окрім як на самих себе, але доклавши великих зусиль, вони таки впоралися із завданням. За підрахунками вчених, на спорудження Змієвих валів було витрачено близько 20 років, причому щороку на будівництві мало працювати приблизно 3,5 тисячі чоловік. Свого часу римляни й китайці постійно тримали на своїх стінах гарнізони вправних вояків, а не надто численним на той час слов'янам, розселеним на значних просторах, вистачало воїнів хіба що для спостереження за кордонами. Саме для вартових, котрі в разі потреби могли прийняти перший удар напасників, на валах було збудовано невеликі дерев'яні фортеці. Самі ж вали було укріплено деревом зсередини. Внаслідок багаторічної праці постала оборонна споруда, що за масштабами не мала собі рівних у тогочасній Європі. Змієві вали простяглися на 950 км і склалися з двох паралельних ліній оборони: власне валів, ширина яких у підшві становила 6–7 м і які були увінчані фортецями, та розташованих з напільного боку ровів завширшки 5–7 м.

Змієві вали за В. Яковлєвим

Та чи могли вали захистити не окреме поселення, а цілу країну від незліченних степових ворогів і чи варто було витратити стільки сил на спорудження циклопічної, але досить примітивної у технічному плані споруди? Ще й як варто! Степові вали ідеально виконували свою функцію. Адже слов'яни і не збиралися щоразу витримувати облогу численних кочових орд, бо розуміли, що це просто неможливо. Йшлося про те, щоб просто примусити кочівників повернути назад. Кіннота прекрасно почувала себе на рівнині, миттєво налітала, миттєво грабувала та нищила поселення і так само миттєво зникала у безмежних степах. Але перспектива спішуватися і, так би мовити, вручну переводити коників (а їх у кожного степового воїна було декілька) через глибокі рови й круті вали не просто не влаштувала — це завдання багатотисячний

натовп кіннотників просто не був спроможний виконати. Звичайно, найзапекліші таки перелазили через вали та йшли на поселення землеробів. Але при цьому вони втрачали свої найголовніші переваги: швидкість та чисельність. Від порівняно незначних сил супротивника, та ще й не звиклого до ведення планомірної облоги, відбиватися було значно легше.

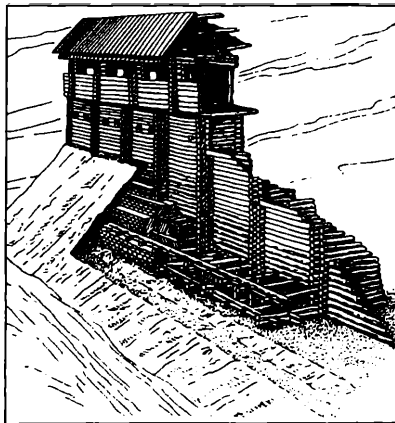
Важко сказати, коли Змієві вали отримали свою назву, але, очевидно, це сталося не в момент побудови, коли всі добре пам'ятали, хто насправді «орав» степи. Цікаво, що західний відрізок прадавніх фортифікацій отримав назву Траянових валів. Щоправда, загальноприйнятою думкою в науковому світі є те, що римський імператор Траян зі своїм військом не просувався на схід далі Дакії (сучасної Румунії). Однак деякі науковці вважають, що поодинокі підрозділи римлян все ж таки забрідали у степи. Як би там не було, важливим є одне: ніхто не піддає сумніву факт будівництва валів саме слов'янськими племенами.

Міська стіна — кордон між світами

Скандинави-вікінги, що мандрували з Півночі на Південь шляхом «з варяг у греки» у своїх купецьких та грабіжницьких справах, називали давньоруські землі «Гардарікі» — «Країна міст». І справді, у X–XII ст. ці території були досить щільно забудовані саме поселеннями міського типу. Причому, коли йшлося про місто, то це автоматично означало «укріплене місто», оскільки без фортифікацій у ті часи годі було б вижити. У Західній Європі феодали час від часу чубилися із сусідами за якийсь квадратний кілометр території своїх карликових держав. На Русі були інші масштаби — величезні простори на межі Великого Степу, на перетині кількох культур, і численні армії «веселеньких» сусідів, що часто-густо зазіхали на руське добро та землі — вікінгів, кочових племен, Візантії. Ці простори треба було якось контролювати, тому міста із розвиненими фортифікаційними системами були вкрай необхідні. Щоправда, руські

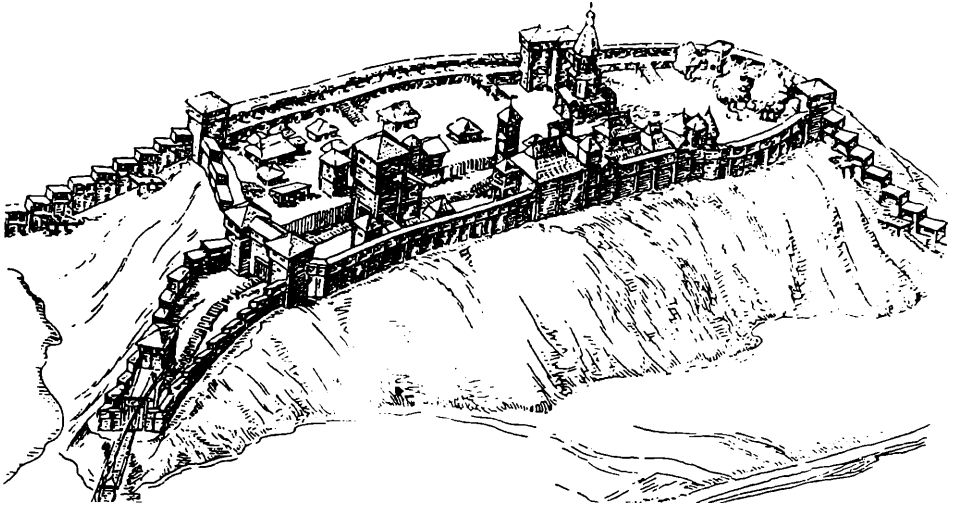

князі були хитрими політиками і ніколи не мали одразу всіх сусідів за ворогів: зазвичай з одними укладали союз проти інших. До того ж скандинави, перед якими тремтіла вся Європа, поступово із сусідів перетворювалися на близьких родичів русичів: одружитися з місцевою жінкою і торгувати у благодатному кліматі Подніпров'я чи служити дружинником у щедрого руського князя було значно приємніше, ніж наражатися на небезпеку у походах холодними північними морями.

Миська стіна Білгорода.
Реконструкція Б. Рибаківа

Для середньовічної людини образ міста пов'язувався, головним чином, із найдавнішими архетипами уявлень про нього — стіною та брамою. У реальному місті стіна визначала межі поселення, була важливим засобом містобудівної виразності та фізично захищала мешканців від небажаних вторгнень. В уявленнях давньоруського городянина стіна символізувала ізольованість міського світу, осередку впорядкованості серед первинного хаосу. І, врешті-решт, це була головна межа між ворожим полем і звичним та безпечним середовищем. Брама уявлялася як межа між двома світами, потужно укріплена, але водночас гостинно розкрита для мешканців міста та їх союзників, як певний «фільтр», що здатний відділити «своїх» від «чужинців». Інший, більш прозаїчний бік цієї справи, був також приємний для городян — саме при брамах давньоруських міст стояли митники і стягували в'їзне мито з купців. На плані реального міста стіна окреслювала його межі, а брама позначала місце, в якому битий шлях перетворювався на вулицю. Тож не дивно, що саме до цих типів будівель наші предки ставилися з великою пошаною — від потужності фортифікаційних споруд цілком залежали їх добробут і життя.

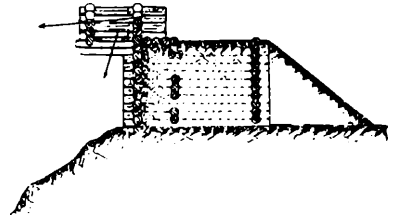
Замок князя Володимира Мономаха в Любечі.

Реконструкція Б. Рибакова за даними розкопок 1957–1960 рр.

На цьому просторому дитинці (так за середньовіччя називали укріплений центр міста, резиденцію його володарів), за літописним свідченням, у 1097 р. розігралась перша дія однієї з численних кривавих драм української історії. Ніщо не віщувало біди: Володимир Мономах зібрав у Любечі втомлених усобицями князів для замирення та планування спільних військових дій проти кочівників. Після переговорів князі постановили: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». Домовленість довго не протрималася. Частина учасників наради відверто боялася князя Теревовельського Василька і не надто вірила, що він збирав військо для походу на половців, а не для нападу на сусідів. Василька хитрощами заманили буцімто на іменини Святополка Київського, полонили та осліпили, а потім відвезли до Теревовлі, сподіваючись, що князь-інвалід не зможе втримати свій уділ. Володимир Мономах та князі, що зберегли вірність слову, даному на переговорах, вжахнулися і попередили відступників, що будуть діяти як союзники скривдженого Василька. Та невдовзі Давид, союзник Святослава у цій інтризі, рушив на Теревовлю. Незважаючи на сліпоту, Василько сів на коня і разом зі своїм братом Володаром пішов йому назустріч. Князі-союзники з Володимиром Мономахом на чолі, відповідно, рушили на Київ. На просторах від Києва до Луцька запалала нова усобиця, що тривала три роки. Василько з військом ніяк не міг впіймати Давида, що тікав з міста до міста, тож мстився з небаченою жорстокістю на невинних городянах. Він заспокоївся лише тоді, коли покарав принаймні декого з виконавців підступного наказу Давида та Святослава. Після цього Василько ще довго і мудро княжив у Теревовлі.

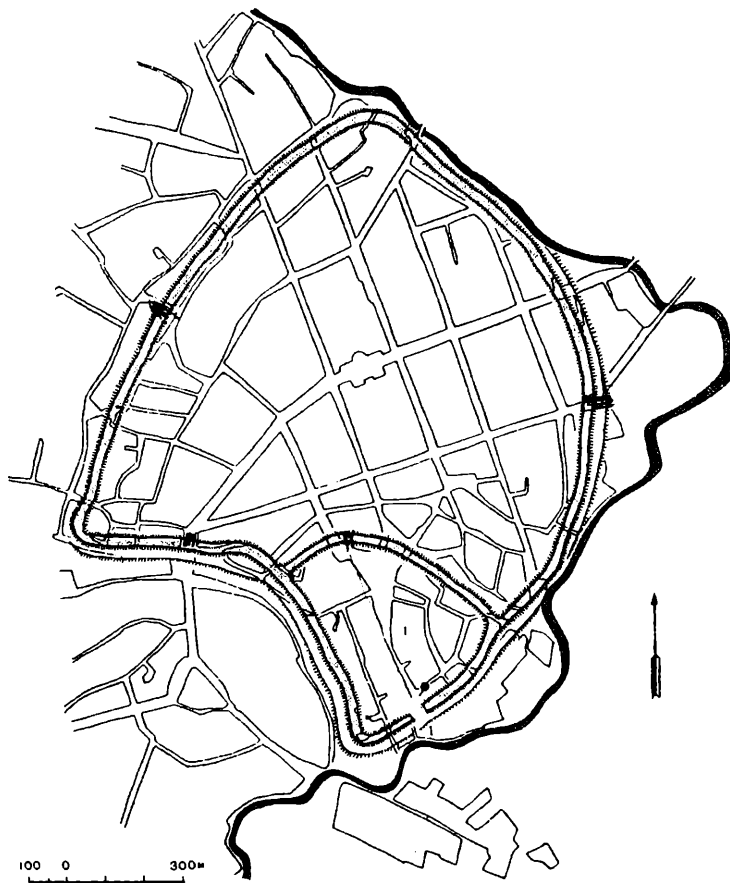

Звичайно, захоплений відгук скандинавів про «Країну міст» не варто сприймати буквально: не всі укріплені поселення можна було вважати містами у прямому розумінні цього слова. Серед поселень існувала така сама ієрархія, яка була властива усьому середньовічному суспільству. На нижньому шаблі цієї ієрархії (за містобудівними якостями, але не за значенням у справі контролю над територією) стояв острог. Це було невеличке (площею до 2 га) кругле або овальне укріплення, оточене ровом та земляним валом, по верху якого йшов частокіл. Навколо нього розміщувалися нічим не захищені посади, ремісниче населення яких у разі небезпеки бігло ховатися до острогу. Вищим у ієрархії (та й комфортальнішим) за острог був городок — містечко з дводільною містобудівною структурою, що включала дитинець, або «днешній град», та фортифікований посад, що його оточував. На потужно укріпленому дитинці мешкала верхівка суспільства, а у посаді — ремісники та купецтво. Оборонні споруди городків були значно потужнішими, ніж остроги. Рів, земляний вал з городнями (про їх конструкцію йтиметься далі), вежі та укріплені міські брами, що слугували вузлами оборони, були самі по собі вагомим аргументом для нападників. А дві оборонні лінії (посаду та дитинця) ще більше ускладнювали підкорення поселення. Адже для того, щоб оголосити себе «підкорювачем» городка, треба було спочатку прорватися у посад, а тоді знову починати облогу — вже дитинця. Отже, в обложених у такій ситуації було значно більше шансів на виживання: часом знесилений ворог міг вдовольнитися грабуванням посаду та піти геть, часом вдала вилазка з дитинця могла принести перемогу над втомленими тривалою облогою напасниками.

Найпростіший тип
деревно-земляного укріплення
за В. Яковлевим

Зруб із двох стін, увінчаний меншим зрубом, що утворює напалет із двома типами стрільниць: фронтальними для обстрілу простору попереду та нависними підсябиттями (від «бити під себе») для обстрілу підніжжя огорожі.

План земляних укріплень дитинця і «окольного града» Переяслава.
Реконструкція Ю. Асеєва

За легендою, Переяслав (тоді ще невеличке порубіжне укріплення) отримав свою назву після того як під його стінами руські війська наголову розбили численне військо кочівників-печенігів, перед яким впала вже не одна фортеця. На цьому місці русич «перая славу» у печеніга. З часом Переяслав став столицею великого та заможного удільного князівства. У XI ст. Переяслав мав дводільну містобудівну структуру. Трикутний у плані дитинець площею 10 га розташовувався на місці при злитті рік Альти і Трубежа. Його оточували вали висотою 17–18 м. Вали «окольного града» були трохи нижчі — 10–12 м заввишки. З північного боку місто захищав рів, який заповнювався водою з Трубежа, що стікала в Альту. Донині у Переяславі збереглося близько 1500 м давніх земляних валів.

Городки розросталися і мали всі шанси перетворитися на гради — справжні великі міста із багатодільною містобудівною (і, відповідно, оборонною) структурою. Коли у посаді під захистом валів починало бракувати місця для всіх бажаючих у ньому оселитися, житло починало з'являтися з напільного боку. За деякий час доводилося обносити новобудови валами, що виникали подібно до вікових кілець на стовбурі дерева. І чим більшим був вік такого «дерева», тим важче було його здобути. Плани більшості міст були концентричними за своєю структурою. Хоча були й винятки, і найбільший з них (у всіх відношеннях) — Київ. Втім, це місто сучасники порівнювали не із столицями удільних князівств, а одразу з найбільшим, найрозвиненішим і найбагатшим містом раннього середньовіччя — Царгородом. Більше того, німецький хроніст Адам Бременський у 1072 р. назвав Київ навіть суперником Константинополя. І було чого, адже ще на початку XI ст. інший німець, Тітмар Мерзебурзький повідомляв, що у Києві на той час було аж 8 ринків та 400 церков. Слід зазначити, що за доби середньовіччя кількість ринків була вірним показником багатства міста. Наявність аж 8 торговиць для тогочасного мешканця Західної Європи, звиклого до значно менших масштабів міст, була фактом, що дійсно вражав уяву. Але все це добро треба було якось боронити від непроханих гостей. Завдання не просте, враховуючи своєрідність рельєфу місцевості, але давньоруські фортифікатори блискуче з ним впоралися, перетворивши київські пагорби й долини на неприступну твердиню.

Звичайно, всі три основні історичні частини Києва (Гора, Поділ та Печерськ) мали свої укріплення. Старокиївська гора, або дитинець, на якому мешкали князі, дружинники та бояри, отримав нові укріплення в кінці X с. за князювання Володимира Великого. Його син і спадкоємець Ярослав Мудрий розширив територію аристократичної дільниці Києва у декілька разів і обніс її високими валами. Укріплення міста Ярослава охоплювали територію у 80 га і мали протяжність 3,5 км. В одне з найрозкішніших міст тогочасної Європи

Укріплення Старокійівської гори.

Реконструкція А. Зоріна, А. Кутового, В. Розенберга

На передньому плані — місто Володимира, праворуч — укріплення Копирева кінця.

можна було потрапити через троє потужно укріплених воріт: із заходу через Львівські (це пізніша назва, оскільки на той час Львова ще не було), або Жидівські, що знаходилися в районі сучасної Львівської площі, з південного сходу — через Лядські, рештки яких знайдено археологами під сучасним Майданом Незалежності, з півдня — через Золоті ворота. Саме вони були головним, парадним в'їздом до міста і зразком оборонної брами.

Золоті ворота являли собою складну двоярусну споруду, збудовану з каменю та цегли-плінфи у давній, запозиченій з Візантії техніці *opus mixtum* (мішана кладка). Ряди каменю (великого у нижній частині стін і дрібного вгорі) чергувалися з рядами цегли, що надавало споруді надзвичайної міцності. Золоті ворота склалися з розташованих над 6-метровим проїздом бойової вежі та надбрамної Благовіщенської церкви. Вежа з напільного боку мала два оборонних яруси. Нижній ярус був 11 м заввишки і досить далеко видавався у напільний бік. Це дозволяло захисникам вести фланкуючий обстріл уздовж куртин, тобто обстрілювати ворога у так званій мертвій зоні — просторі біля підніжжя валу — що не прострілювалася з бійниць городні. Стіни бойової вежі завершувалися зубцями-мерлонами, за якими під час військових дій знаходилися воїни, а у мирний час — сторожа. В середині воріт, у верхній частині проїзду розташовувалася відкрита бойова галерея. Якщо ворог проривався у середину воріт (наприклад, розбивши їх стулки тараном), лучники, що стояли на галереї, могли досить ефективно захищати проїзд. Подібні, але дещо менш потужні надбрамні укріплення боронили інші в'їзди до Києва та до більшості значних давньоруських міст.

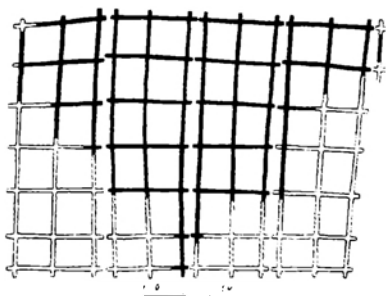
Оборонні вали давньоруських міст XI–XII ст. являли собою досить складні в інженерному плані дерево-земляні споруди, і добре досліджені археологами київські фортифікації є в цьому сенсі показовими. Будівництво валу починалося зі спорудження городень — дерев'яних зрубів, що заповнювалися землею. Ближче до міста було влаштовано великий зруб. Його довжина впоперек валу складала

19 м, а по фасаду (поздовжній стороні валу) — 7 м. Великий зруб ділився колодами на 12 клітей-комірок розміром 3×3 м, поставлених у два ряди по 6 клітей у кожному. З напільного боку розташовувався ще один, малий зруб, що складався з трьох клітей. Він призначався, головним чином, для запобігання сповзанню землі, оскільки напільний бік валу являв собою насипний, укритий дерном для більшої міцності укіс. Зруби заповнювалися ґрунтом. За рахунок різної висоти клітей вони піднімалися уступами з боку міста і з напільного боку, таким чином вал поступово звужувався догори. Лише три центральні кліті здіймалися на всю висоту валу. На них спиралися криті двосхилим дахом дерев'яні бойові галереї — заборола (від слова «боронити»), що проходили по всьому верху валу. Заборола нависали з напільного боку і мали стрільниці та отвори у підлозі — для ведення вертикальної оборони валу, а простіше — лиття на голову ворогам, що наблизилися впритул до валу і стали недосяжними для стріл, киплячої води або смоли. Для захисту від підпалу дерев'яні стіни галерей обмащували глиною. Захисники міста під час облоги могли вільно пересуватися по заборолах від одного вузла оборони до іншого. З боку міста вали зазвичай не засипали землею, а кліті не заповнювали ґрунтом. Дерев'яні конструкції залишалися

Деталь наріжних з'єднань клітей у городнях града Ярослава.
Фото з розкопок 1952 р.

План клітей всередині валу града Ярослава

відкритими, утворюючи тераси. Таким чином, порожні кліті з боку міста могли використовуватися як складські приміщення. З рівня на рівень валу діставалися сходами або драбинами. Для доставки на заборолу боєприпасів та продовольства влаштовували пологий підйом — пандус.

Дерево-земляні укріплення давньоруських міст порівняно з тогочасними фортифікаційними спорудами Європи були просто величезними. Зокрема, у київських укріпленнях висота валу разом із заборолами складала 16 м, а ширина підосви досягала 27 м. Перед валом розташовувався рів до 10 м завглибшки і до 15 м завширшки. Княжий Київ був без перебільшення неприступною твердиною, яку можна було взяти лише тривалою облогою, а не лобовим штурмом, оскільки пошкодити земляні вали було майже неможливо. Муровані стіни західноєвропейських укріплень можна було бодай частково зруйнувати за допомогою підкопу. Коли воякам армії, що облягала ту чи іншу фортецю, вдавалося вирити під фундаментами муру величеньку яму, мур у цьому місці просідав і давав тріщину, по якій нападники одразу починали гупати тараном і врешті-решт проломлювали стіну. Навіть подумати смішно, що хтось спробував би підкопатися під давньоруський вал — проти такої споруди була б безсила навіть артилерія (звісно, якби вона на той час існувала).

Справді, Старокиївська гора була добре укріплена, але не тільки за рахунок фортифікацій дитинця. Просторі боярські та церковні двори мали огорожі, кожна з яких у разі потреби ставала укріпленням. Торгове передмістя Копирів кінець та ремісничі поселення на пагорбах, що здіймалися майже до рівня Старокиївської гори, були оточені фортифікаціями, які не надто поступалися загальноміським, а крутизна схилів робила ці невеличкі осередки оборони практично неприступними. Звичайно ж, мав свої фортифікації Поділ: саме сюди, в порт на березі Дніпра прибували коштовні товари з усіх усюд, і це джерело міського добробуту треба було захистити якнайретельніше. Дерев'яні укріплення із заборолами та вежами

йшли вздовж ріки, охоплювали поселення і впиралися у стрімку Старокиївську гору. Завантаження-розвантаження суден відбувалося поза стінами міста під пильним наглядом варти, що стояла на вежах. Тільки явно продемонструвавши свої мирні наміри, прибульці могли ввійти в одну з кількох подільських брам. Колись, за легендою, Олег, прозваний Віщим, назвався купцем, виманив князів-співправителів Аскольда й Діра з міста і вбив їх, звільнивши київський престол для свого юного підопічного — Ігоря. Відтоді охочих наражатися на подібні несподіванки не було — і варта пильнувала. Печерський пагорб також був добре фортифікований. Князівська резиденція на Берестові, Києво-Печерський монастир (тоді ще не лавра), Кловський монастир, кілька оборонних дворів гарантували мешканцям безпеку. Але найважливішим було те, що київські фортифікації утворювали певну систему, що давала змогу використовувати їх з максимальною ефективністю. Кожна лінія укріплень ускладнювала доступ до наступної, кожен вузол оборони захищав підходи до сусідніх ділянок. Завдяки довершеності системи оборони вже за князювання Ярослава Мудрого проблема нападів кочівників на стольний град була практично вичерпана. Як відомо, великий князь київський розбив степових воїнів під стінами своєї столиці і на місці переможної битви повелів збудувати храм, що мав увічнити звитягу і стати декларацією політики й смаків Ярослава — собор Святої Софії, Премудрості Божої. Імовірно, на час будівництва Софії Київської територію, що за кілька років стала квітучим «градом Ярослава», вже було обнесено валами.

На жаль, величні твердині князівської доби не дійшли до нашого часу. Дерево та ґрунт, матеріали, що були оптимальними за конкретних історичних умов, не вистояли у боротьбі з часом. Але багаторічні дослідження археологів та істориків архітектури дають змогу скласти досить точне уявлення про фортифікаційне мистецтво давньоруської доби. Нині чимало зарубіжних дослідників вважають, що давньоруські оборонні системи були найдовершенішими у тогочасній Європі. І поки що ніхто їм не заперечує.

Люди на заборолах

Здобуття фортець та їх оборона — речі, пов'язані у своєрідний спосіб. І справа не вичерпується тим, що одні сидять на валах, а інші намагаються на ці вали видертися. Просто кожен новий прийом чи новий вид зброї нападників примушував обложених вигадувати для них протидію. При цьому будь-який воїн розумів, що сьогодні він атакує, а завтра, цілком можливо, виступить у ролі захисника фортеці (звісно, якщо виживе сьогодні). Отже, кожна облога спонукала до вдосконалення фортифікацій.

У давнину на Русі існувало декілька основних тактичних прийомів здобуття фортець. Перший з них — несподіваний наїзд. Ця тактика була ефективною, коли йшлося про здобуття невеличких укріплень із не надто пильним гарнізоном. Користувалися цією тактикою здебільшого кочівники, хоча й руські війська під час усобиць нею не гребували. Якщо війську вдавалося швидко і непомітно (найчастіше вночі) підійти до якогось острогу, а лучники встигали швидко «зняти» охорону на валах, то справу можна було вважати виграною.

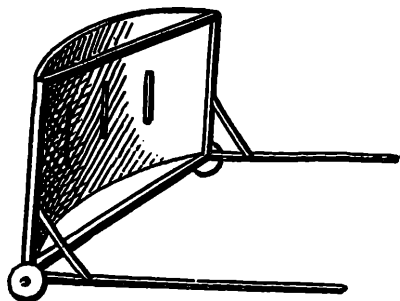
Другий тактичний прийом — це військова хитрість, яка найчастіше полягала в тому, щоб дати принаймні частині атакуючих потрапити в обложене місто й відкрити ворота для усього війська. Варіантів для реалізації подібної тактики було безліч: «група захоплення» з атакуючого війська могла проникнути до міста під виглядом, скажімо, купців і у призначений час відкрити браму; можна було виманити керівника оборони на переговори і заскочити у місто, як тільки відчиняться ворота; дуже легко було пообіцяти городянам недоторканість їхніх помешкань у разі відкриття воріт і видачі когось із міської верхівки, а потім прикро розчарувати довірливих. Добре відома хитрість княгині Ольги, яка прийшла з військом під стіни Іскоростеня, щоби помститися древлянам за смерть свого чоловіка Ігоря. Вона зажадала від городян скромної данини: по три голуби та три горобці з кожного подвір'я. Коли голубів та горобців було отримано, кожному до лап прив'язали загорнений у ганчірочку

тліючий трут і відпустили. Перелякані птахи полетіли до своїх домівок, підпалюючи очеретяні стріхи, і невдовзі все місто було охоплене вогнем. Прикладів застосування подібних хитрощів, що за сучасними мірками межують з підлістю, у літописах наведено величезну кількість.

Але часом хитрощі застосовувала не тільки атакуюча сторона, але й обложені. Наприклад, коли у 997 р. печеніги обложили центр удільного князівства Білгород неподалік від Києва і змучені голодом городяни вже думали про здачу міста, один дідок запропонував військову хитрість. Вишкребли залишки зерна і наварили з нього киселю, у княжій медуші знайшлася діжечка меду, з якого зробили духмяне питво. Вийшло по великій бочці кожного продукту. Тоді старий наказав викопати у місті два імітованих колодязі — в один поставили бочку киселю, в другий меду. Після цього печенізьких ватажків запросили на переговори, під час яких городяни пояснили, що хоча харчуються не надто різноманітно, але триматися на скромних продуктах, які видобувають прямо у місті, можуть роками. І повели печенігів до двох «криниць», з яких і пригостили. Наївні кочівники були вражені таким дивом і швиденько забралися від міста.

Але, звичайно, найбільш поширеними тактичними прийомами здобуття фортець були облога (стояння) та лобовий штурм (присуп). Йти на приступ могло дозволити собі лише велике військо, оскільки втрати серед штурмуючих завжди бувають більшими, ніж серед обложених. На початку штурму авангард під захистом щитів, а часом плутей, підходив до ворожого рову. Під його прикриттям наступні ряди воїнів несли в'язанки хмизу, які скидали у рів. Ззаду всіх прикривали вогнем лучники. По хмизу легше було дістатися протилежного краю рову. Ряди лучників та пращників залишалися на зовнішньому краю і засипали обложених стрілами та камінням, поки авангард дерся на земляний вал. Обложені також не сиділи склавши руки. На атакуючих у рові летіли стріли та каміння. Проти воїнів, що піднімалися валом, надзвичайно дієвими були великі колоди, кинуті з заборол. Вони просто котилися долу, підминаючи під

Плутея

Винайдений ще у Стародавньому Римі великий дерев'яний щит, за яким могло сховатися одразу декілька воїнів, що йшли на приступ. Більш досконала модель плутеї мала коліщатка, що давали можливість воїнам котити її перед собою. Але найбільше був поширений такий собі переносний паркан, який просто тягли вручну.

себе нападників. Коли супротивник досягав валу або підніжжя стін, стріляти з луків вже не мало сенсу: лучнику, щоб поцілити, треба було висуватися із заборол, та ще й перехилитися додолу, що було небезпечно. Коли супротивник підступав під стіну, то отримував на голову все, що могло пролізти через розташовані у підлозі бійниці підсябиття: стріли, каміння, кип'яток та смолу. Досягнувши підніжжя дерев'яних стін, атакуючі найчастіше або рубали їх, намагаючись зруйнувати, або обкладали хмизом та підпалювали. Часом атакуючі під прикриттям вогню лучників дерлися на заборолу по штурмових драбинах. На стіні починалася рукопашна бійка. Коли ділянка заборол бувала захоплена супротивником,

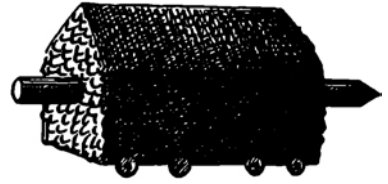
захисники фортеці відступали у вежі і намагалися не пропустити нападників далі по валах. Часом нападників навіть вдавалося вибити із стіни. Але найвразливішим (хоча й найпотужніше укріпленням) місцем будь-якої оборонної споруди завжди була брама. Коли її вдавалося взяти й прорватись досередини, місто можна було вважати взятим, бо швидко полагодити стулки воріт і одночасно вибити ворога вдавалося украй рідко.

Тактика облоги полягала в тому, що ворожа армія щільно оточувала фортецю, не пропускаючи до неї харчі та боеприпаси. Атакуюче військо розділялося на два кола. Зовнішнє коло було звернене до поля, щоб не пропустити союзників, які можуть надумати допомогти облоženим. Внутрішнє коло займалося безпосередньо облогою фортеці. Тактика облоги була загалом пасивною. Атакуючі берегли сили і просто слідкували за тим, щоб облоženі не могли

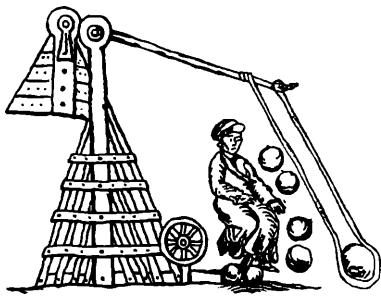
діставати харчів та потроху билися із загонами, які влаштовували вилазки з метою прорватися за межі кола облоги. Треба було просто дочекатися, поки обложені зголодніють та знесиляться і або самі відкриють браму, або ж запропонують великий викуп. Застосовували в той час і «бактеріологічну зброю». До атакованої фортеці закидали розрубані та добре підгнилі трупі тварин та людей (звичайно, з числа обложених). У замкненому місті починалася моровиця, що полегшувало його здобуття. Щоправда, у цього тактичного прийому був один суттєвий недолік: коли військо нарешті вдиралося до фортеці й починало її любесенько грабувати, переможці могли досить легко підчепити якусь болячку від переможених.

Свідчень про якісь складні обложні роботи на ранніх етапах існування Давньоруської держави у літописах бракує. Відомо, що князь Володимир Великий насипав земляну платформу біля стін Корсуня (Херсонес на території сучасного Севастополя) для атаки, та городяни вибирали з неї землю, і довести справу до кінця ніяк не вдавалося. Але знайшовся у місті зрадник, який повідомив князя про розташування підземних водогонів, збудованих ще тоді, коли місто було грецькою колонією. Володимир звелів перерізати комунікації й невдовзі змучений спрагою Херсонес здався. Це так перелякало візантійських імператорів-співправителів, що вони негайно погодилися віддати за руського князя свою сестру Анну, поставивши тим самим Русь

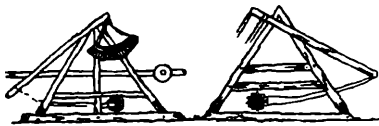

Мускул — таран, схований у вінею (сарай на колесах для захисту штурмуючих)

Один з найдавніших пристроїв для здобуття фортець — таран, велика колода з металевим наконечником. Таран слугував для проломлювання воріт та не дуже міцних стін. Атакуючі розгойдували колоду і вдарили нею у перепону. Менші тарани несли в руках, більші підвішували до встановлених на колеса рам. Стародавні римляни надавали металевому вістря тарану форму баранячої голови. Можливо, саме тому в Давній Русі таран називали «баран», а в англійській мові і досі слово ram означає і «таран», і «баран».

صورة
ربوب الإجمار للمنجين ماحودة من جامع الترابج لرشيد الدين

صورة
صحنه لى التور والقرير للحملة المرانك والالقات

Порок. Малюнок Рашідаддіна.
XIII–XIV ст.

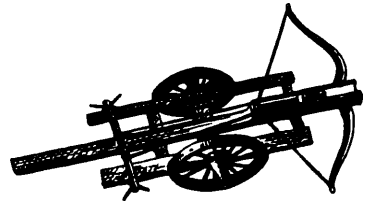
У Західній Європі цей пристрій називався також біффа. Конструкція походить із Стародавнього Риму і широко застосовувалася у Візантії. Діяла за принципом гігантської праці. Але збільшення чи зменшення маси противаги (для цього було досить вийняти або докласти кілька каменюк у кошик, що на малюнку ліворуч) давало змогу коригувати дальність пострілу. Найдальший зафіксований кидок досягав відстані 250 м при вазі кинутого каменя 320 кг. Та зазвичай пороки ставили ближче (десь за 150 м від стін) і метали камені вагою до 500 кг.

у політичному сенсі на рівень найпотужнішої імперії свого часу — Візантії.

Наскільки можна зрозуміти з літописів, на Русі не надто цікавилися обложними пристроями і механізмами, хоча основні їх конструкції були винайдені ще за доби античності та чудово використовувалися у Візантії. Русичі ґрунтовно ознайомились із пристроями для облоги та їх ефективністю у дуже прикрий, але дієвий спосіб: під час татаро-монгольської навали. Монголи мали великий досвід у мистецтві облоги, якого набули протягом підкорення половини Євразії. Вони користувалися переважно металевими машинами, за допомогою яких трошили дерев'яні заборолы, як ті горіхи, і таранами — незамінними знаряддями при штурмі брам. Втім, тарани легко руйнували і стіни. За літописом, останні захисники Києва під час штурму міста ханом Батиєм сховалися у Десятинній церкві, і будівля завалилася від того, що в неї набилося забагато людей. Але велика будівля — не рукавичка з казки, що розлізлася, коли в неї заліз ведмідь, тому дослідники вже давно зробили висновок, що монголи розбили стіни таранами, внаслідок чого церква поховала під собою нещасних киян.

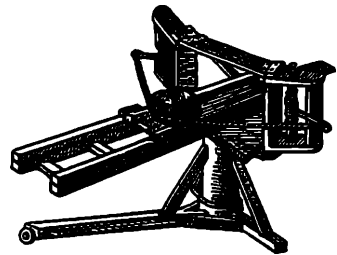

Військове мистецтво вимагає вміння вчитися на власних і чужих помилках, швидко засвоювати тактичні й технологічні новинки та, з іншого боку, знаходити для них протидію. Тож невдовзі руські полководці зробили висновки з поразок і заходилися надолужувати згаяне. В арсеналі князівських армій досить скоро з'явилися металльні машини, які на Русі називали «пороки», а до компанії ковалів та зброярів у складі війська додалися «порочні майстри» — люди, які ці пороки виготовляли. Особливо активно користувалися новинкою галицькі князі Данило Романович і його син Лев Данилович. Треба сказати, що князь Лев вніс певні якісні вдосконалення у виготовлення пороків та їх використання армією. Зазвичай обложні пристрої робилися із підручного матеріалу біля стін фортець, які збиралися штурмувати. Тому облога тривала довго, обложені встигали до всього підготуватися і закип'ятити багато смоли, щоб пригостити атакуючих. Князь Лев намагався у швидкості пересування армії наблизитися до темпу кочівників. Його воїни везли важке озброєння на возах, щоб не стомлювати себе і бойових коней. Пороки за Лева Галицького перестали бути речами «одноразового вико-

Аркбаліста

Метальна машина у вигляді великого лука (до 3 м завдовжки), встановленого на раму. Стреляла стрілами та кульовими кам'яними снарядами.

Баліста

Метальний пристрій, що діяв за рахунок енергії товстих кручених струн, виготовлених із жил. Баліста стріляла порівняно невеликими каменями (вагою «лише» до 200 кг). Але постріл був надзвичайно потужний, швидкість руху стріли висока, а конструкція давала змогу змінювати кут обстрілу і вести прицільний вогонь. Навіть після появи вогнепальної зброї, баліста була цілком «конкурентноздатною» — її сила дорівнювала силі порохової артилерії до XV ст. А прицільних якостей балісти гармати набули аж у XVII ст.

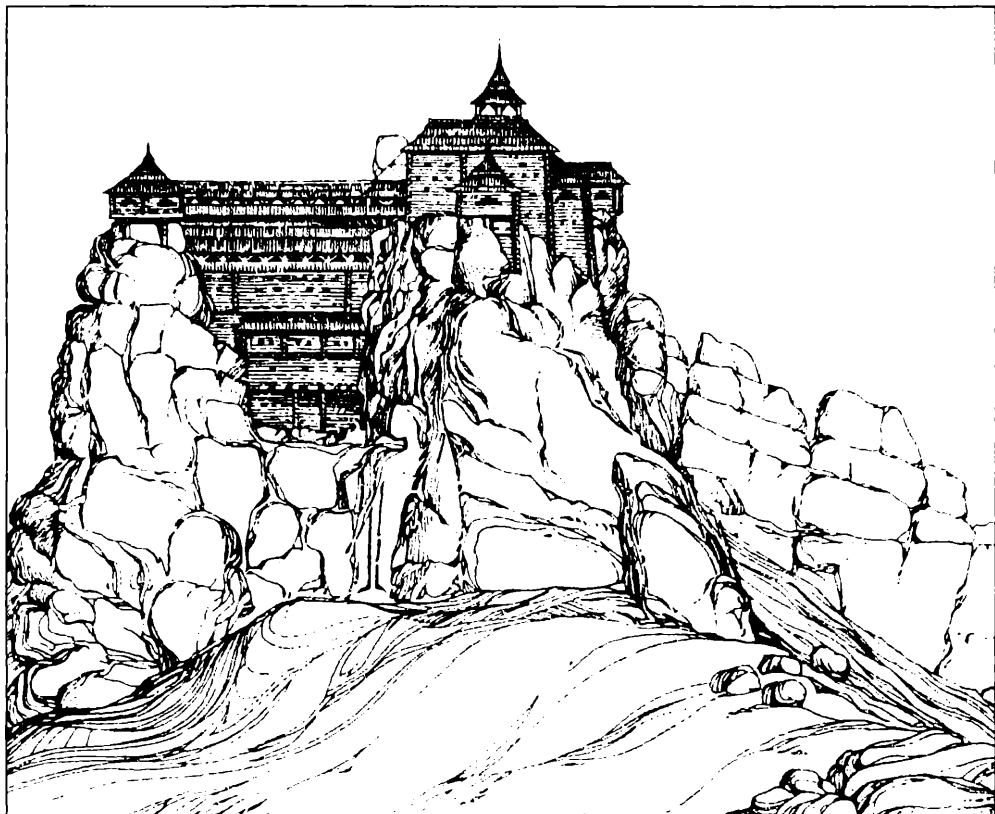

ристання» — їх виготовляли ретельно і заздалегідь, вантажили у розібраному вигляді на вози і доставляли на місце облоги. Завдяки добрій організації обозу військо могло починати штурм з маршу і мало більше шансів на успіх.

Вдосконалення машин для облоги і збільшення їх далькoбійності та прицільних можливостей спонукало до розвитку фортифікацій, які мали протистояти новим пристроям. У Західній Європі це призвело до різкого збільшення висоти будівель (цьому значною мірою сприяло винайдення каркасних конструкцій доби готики), в наших краях відбувся перехід до використання каменю при спорудженні фортифікацій, а далі — до збільшення висоти стін за європейським зразком.

Іван Франко нічого не вигадав

Коли сучасна людина читає уславлену повість Івана Франка «Захар Беркут», то описи гірської фортеці Тустань викликають думки, що в історичний твір закралося дещо з арсеналу жанру фентезі — надто все це казкове, такої «підвішеної» на скелях фортеці люди не могли збудувати руками без допомоги якихось чаклувань. Насправді ж великий письменник не вигадував (і не тому, що фентезі тоді ще не існувало), а просто намагався відтворити давню гірську фортецю біля села Урич, романтичні залишки якої полюбляла відвідувати львівська інтелігенція. Мальовничі скелі, подекуди з'єднані рукотворними мурами, порізані печерами та коридорами будили уяву. Звичайно, Франко не мав на меті проводити справжню реконструкцію, та й, напевне, не зміг би витлумачити значення отворів у камені, якими рясніли скелі, що сам з жалем і визнав: «А прецінь в лісистих провалах на схід від цього села в величезних камінних «бовтах» якісь дивні віки, якась старинна, дивна, запропавша культура записала твердими і глибокими буквами свої сліди. З яких часів, з якої доби походять ті сліди, яку ціль мали ті люди, що їх з великим трудом в скелі вижолобили — о тім наші історичні

Фортеця Тустань. Реконструкція М. Рожка

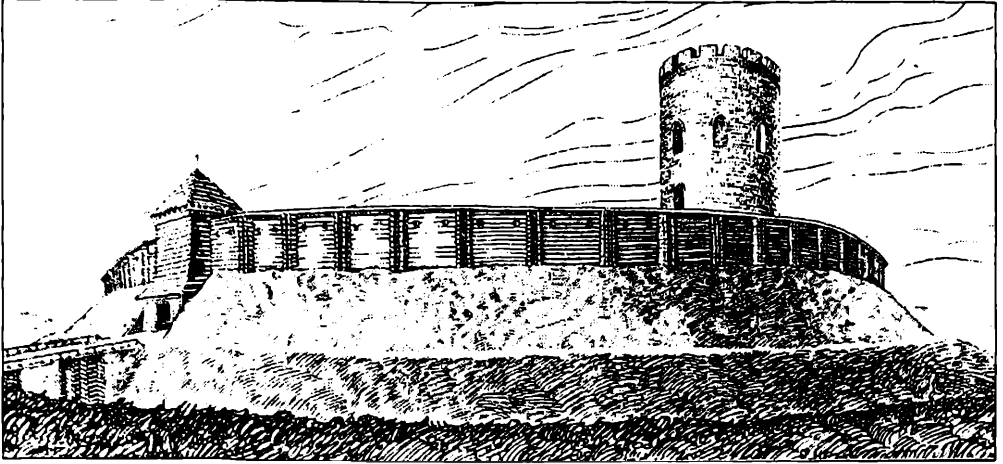
записки нічого не кажуть, більшу або меншу оповідь могла б дати тільки археологія на підставі докладного дослідження і порівняння всіх подібних забутків у Європі та інших частинах старого світу». Але саме ці отвори-сліди стали ключем до загадки Тустані, що була остаточно розгадана у 70-х роках минулого століття.

Отвори-врубви у скелях слугували для закріплення колод, із яких складалася ця неприступна фортеця. Зафіксувавши та проаналізувавши всі 3,5 тис. врубів, учені змогли відтворити конструкцію та зовнішній вигляд унікальної оборонної споруди, що існувала тут, починаючи з другої половини IX ст. За товщиною колоди, якій

відповідав діаметр врубу, можна досить точно вирахувати її довжину і отримати, наприклад, розмір балки перекриття чи довжину зрубу. Так, вимірюючи та підраховуючи, крок за кроком історики архітектури з 90-відсотковою вірогідністю відтворили омріяну фортецю. Отже, Тустань мала оборонні стіни до 15 м заввишки, 5-поверховий житловий корпус площею понад 1000 кв. м, безліч складських та службових приміщень, розташованих як на поверхні, так і у товщі скелі. Колодязь 35 м завглибшки не давав захисникам фортеці пропасти від спраги (найжорстокішого ворога всіх обложених), а висота скель, між якими стриміла фортеця, робила її недосяжною для підпалу та штурмових пристроїв — баліст і таранів, якими дуже вміло користувалися татаро-монголи. Подібні споруди були розташовані на скелях у Бубнищах, Підкамені та інших поселеннях, складаючи цілісну лінію оборони. Тустань відіграла важливу роль як митниця на «соляному шляху», яким везли на захід видобуту в Карпатах сіль, та як порубіжне укріплення Галицько-Волинського князівства, що за політичним значенням змінило підупалий Київ і стало місцем втілення нових фортифікаційних рішень.

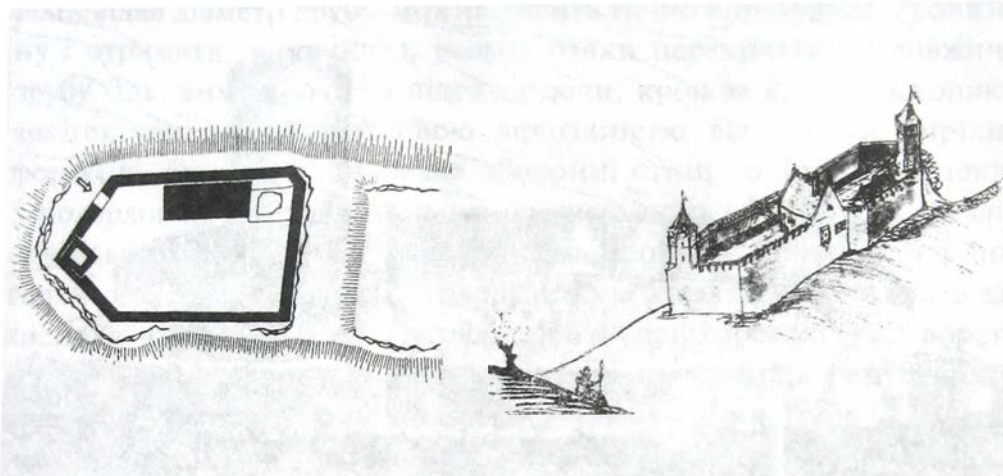
Князі Галицької династії вели бурхливу військово-політичну діяльність: то сварилися, то мирилися із сусідами — поляками, угорцями, литовцями, німцями. Це й не дивно, оскільки зверхники Галичини та Волині через шлюби породичалися із сусідськими королівськими сім'ями. Тож, як це часто бувало за Середньовіччя по всій Європі, доводилося виконувати союзницькі обов'язки: то повертати трон одному скривдженому родичеві, сварячися при цьому з іншими, то самим просити допомоги і навіть переховуватися при чужому королівському дворі. Так, майбутні князі малолітні Данило та Василько Романовичі після загибелі батька деякий час жили при дворі свого родича, короля Угорщини. Крім того, відверто кажучи, руські князі нерідко зазіхали на сусідські землі, що, звичайно, викликало чергові військові сутички. За цих обставин виникала нагальна необхідність укріплювати західні кордони Русі.

Укріплення Чарторийська. Реконструкція П. Раппопорта

Дерево-земляні укріплення давньоруського зразка оточують окрему вежу-донжон.

Не можна не дивуватися, як в умовах тривалих збройних конфліктів Данило Галицький міг заснувати стільки міст (досить згадати Львів, Холм, літописний Данилів), закласти стільки нових фортець і модернізувати старі. Але, з іншого боку, саме війни були рушієм розвитку фортифікаційного мистецтва. Постійні контакти з центральноевропейськими державами не могли не вплинути на характер оборонного будівництва — галицькі зодчі запозичували із заходу деякі архітектурні рішення і вдало поєднували їх з місцевими будівельними традиціями. Річ у тім, що середньовічне фортифікаційне мистецтво Західної Європи на ранньому етапі мало певні спільні риси із давньоруським. Тут також відігравали значну роль земляні вали, які оточували помешкання феодала — вежу-донжон, що поєднувала житлові й оборонні функції, та ще й часто-густо мала в підвалі тюрму для непокірних підданих. Але західноевропейські земляні вали були досить примітивними спорудами, не мали внутрішнього дерев'яного каркасу, тож під дією дощів розповзалися, втрачали оборонні властивості і потребували щорічного поновлення. Тож не дивно, що власники замків були

Замок у с. Язловець на першому етапі будівництва (XIII–XIVст.).

План

Той самий замок на другому етапі будівництва (1448 р.).

Реконструкція Б. Геркіна

На ранньому етапі замок являв собою невеличке мисове укріплення з житловою вежею-донжоном. Згодом споруда розбудовувалася уздовж хребта гори, аж поки за кілька століть не зайняла все плато.

Легенда про заснування міста Язловець (нині с. Язлівець у Тернопільській обл.)

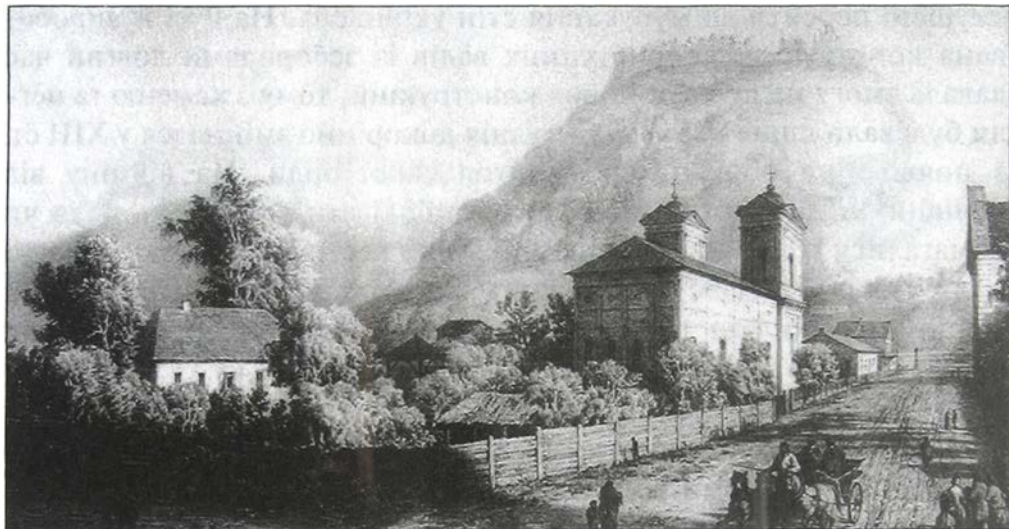
Розповідають, що коли татаро-монгольська орда вогнем і мечем пройшлася по всій Русі, багато людей тікало зі зруйнованих міст і ховалося по лісах та ярах. Один чоловік на ймення Ясько разом із родиною переховувався у непомітній долині між трьох пагорбів. Згодом до нього приєдналися інші втікачі, Ясько очолив невеличку громаду. А оскільки промишляв він переважно мисливством (ловецтвом), то отримав прізвисько Ясько-ловець. Звідси і пішла назва «Язловець». На найвищому з трьох пагорбів, що оточували селище, поселенці заснували невеличке укріплення. А Ясько, коли постарів і не мав сил ходити на лови, став знахарем, що збирав цілющі трави і вмів виготовляти з них ліки. Вечорами Ясько-знахар зазвичай сидів на замковій горі, милувався на захід сонця і розповідав молодим одноплемінникам про велич Давньоруської держави, подвиги могутніх князів та навіть про нещасливий похід князя Ігоря на половців. Судячи з репертуару, Ясько не був простим міщанином із доброю пам'яттю. Але ким він був насправді (і чи існував узагалі) ми навряд чи дізнаємося.

змушені перейти до мурування стін укріплень. На Русі ж апробована конструкція неприступних валів із заборолами довгий час давала змогу не шукати нових конструкцій, тому з каменю та цегли будували лише церкви. Ситуація докорінно змінилася у XIII ст. з появою на обрії татаро-монгольської орди. На відміну від кочівників, що могли хіба що обстрілювати фортеці з луків чи намагалися їх підпалити, ординці вміли вести планомірну облогу і мали значну кількість обложних механізмів. Метальні машини трошили заборолу величезними каменями, тарани розбивали вщент брами. Така доля спіткала у 1240 р. Лядську та Софійську брами Києва.

Галицькі князі були змушені швидко пристосовувати будівельні технології та прийоми фортифікації до нових умов. Для початку вони заходилися будувати донжони, які на Русі називали лаконічно — «стовпи», в оточенні звичних валів, увінчаних заборолами. Однією з перших спроб було зведення такої вежі-резиденції у Холмі (нині Хелм, Польща), заснованій Данилом Галицьким нової княжої столиці. Але донжон був мурованим лише до половини висоти, решту збудували за звичкою з дерева. Все разом пофарбували у білий колір, і сучасники будівництва залишили для історії захоплені відгуки про красу споруди. Але ніяка краса не врятувала донжон від знищення ордою вже за кілька років після побудови. Князь Данило зробив відповідні висновки і більше вежу не відновлював. Надалі «стовпи» будували з каменю.

Звичайно, процес мурування оборонних споруд мав свої плюси і мінуси у порівнянні з будівництвом дерево-земляних укріплень. З одного боку, будівництво з каменю потребувало меншої кількості робочих рук і посувалося порівняно швидко. З іншого боку, ці робочі руки мали бути більш кваліфікованими, а добування каменю та транспортування його з кар'єру — справою більш складною, ніж рубання дубів у ближньому лісі, таким чином, будівництво обходилося недешево. Але оскільки йшлося про виживання, то для зведення більш досконалих оборонних споруд не шкодували ні сил, ні коштів. Втім, старі земляні вали у більшості випадків слугували ще

Замкова гора у Кременці

Кременецький замок — одне з найпотужніших природних укріплень України всіх часів. У 1240 р. військо хана Батия взяло Київ і рушило на захід. Одне за одним падали міста і фортеці. Але коли Батий підійшов до Кременця, він не ризикнув його штурмувати — перспектива дертися по крутих схилах під обстрілом захисників не надихнула завойовників. Щоправда, пізніше, у 1261 р., хан Бурундай звелів розметати (тобто розібрати) укріплення Кременця. Але навіть після цього жоден ординець не ризикнув піднятися на гору.

довго, їх зрівняли з землею лише у ХІХ ст., коли залишки укріплень опинилися у центрах міст, що бурхливо розвивалися, набуваючи сучасного вигляду.

Як не дивно, руйнування часто-густо були лише на користь оборонним спорудам та сприяли їх розвитку. Галицькі князі постійно конфліктували з ордою, не допомагали навіть візити у ханську ставку. Татаро-монголи регулярно вимагали нищити укріплення і залишати міста безборонними задля покори їхніх мешканців та лояльності князів. Невиконання вимоги загрожувало війною, тож укріплення руйнували, чи, як свідчить літопис, «розметували» та «розкопували». Ці слова означають, що йшлося

Штурм фортеці. Малюнок, XV ст.

про руйнування саме дерев'яних споруд і земляних валів, оскільки «розметати» скріплений будівельним розчином мур навряд чи можливо. Але варто було монголам послабити пильність, на руїнах досить швидко зводили нові, вже кам'яні твердині, з якими доводилось рахуватися.

До нашого часу дійшло зовсім небагато оборонних споруд з останніх століть існування давньоруської держави. Більшість відомих нині тогочасних фортифікацій реконструйовано за літописними свідченнями та археологічними дослідженнями. Але навіть такої інформації досить для того, щоб зрозуміти важливість цієї доби для вітчизняного фортифікаційного мистецтва. Адже саме у XIII–XIV ст. відбувалися значні зміни в уявленнях про оборонне мистецтво, які зумовили його подальший розвиток.

ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ КИДАЄ ВИКЛИК

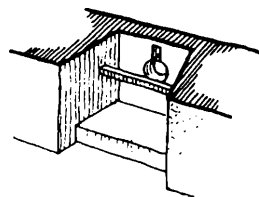
У XIV ст. на історичну сцену вийшла вогнепальна зброя — чинник, якому судилося значною мірою змінити уявлення про військово-мистецтво у всіх його галузях. І якщо тактика ведення бою змінювалася поступово протягом століть, поки важка, незручна, з низькими прицільними якостями та й узагалі ненадійна зброя потроху вдосконалювалася, то оборонна архітектура мала реагувати на нову ситуацію настільки швидко, наскільки це можливо у будівельній справі. Адже зведення фортифікацій займає значно більше часу, ніж лиття гармат, і у випадку невдачі, їх, звісно, неможливо відправити на переплавку. Тож фортифікатори мусили думати про майбутнє і намагатися передбачити шляхи розвитку зброї, щоб оборонні споруди могли протистояти всім ворожим новинкам протягом тривалого часу.

Перше, до чого призвела поява вогнепальної зброї — це збільшення висоти веж та стін і потовщення мурів. Ранні гармати стріляли не надто потужно, наводилися дуже умовно і з навісним обстрілом у гармашів були деякі проблеми. Тож досить було зробити стіну трохи вищою — і кам'яні ядра, якими на той час користувалися, просто вгрузали у мурування й залишалися у ньому, не завдаючи жодних незручностей оборонцям і не надто псуючи споруду. Ручною вогнепальною зброєю у полі спочатку користувалися рідко — вона була занадто громіздка і незручна. Зате оборонці фортець

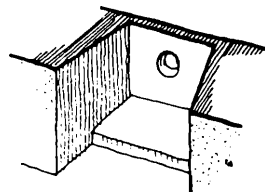

радо взяли на озброєння подібну до невеличкої гарматки із довгою люфою гаківницю — предка мушкета і рушниці (росіяни так і називали її — «крепостное ружье»). Якщо стріляти з упору, то з гаківниці було цілком можливо поцілити у відносно невеликий рухомий об'єкт. Поява цієї зброї вимагала зміни форми стрільниць. Вузькі довгасті стрільниці для лучників (так звані щілинні) потроху відходили у минуле. Натомість з'являлися стрільниці різноманітної конструкції для ручної вогнепальної зброї. Всі вони мали невеличкий зовнішній отвір (найчастіше круглий або ключоподібний). Із внутрішнього боку стрільниці були врізані у товщу муру і мали бруствер, на який можна було сперти зброю. Власне, стрільниці для артилерії мало відрізнялися від стрільниць для ручної зброї: лише отвір мав відповідати калібру гармати, а ніша у стіні мала бути достатньо просторою для того, щоб обслуга гармати могла нею ефективно користуватися.

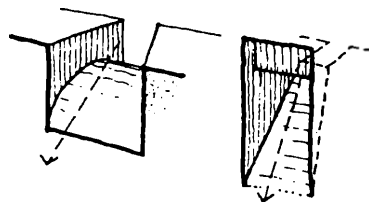
Важливі події у царині військових технологій призвели до бурхливого розвитку фортифікаційного мистецтва у всій Європі протягом XIV–XVI ст. Українські землі, хоча й опинилися під владою кількох різних держав (щоправда, невдовзі дві з них,

ключоподібна

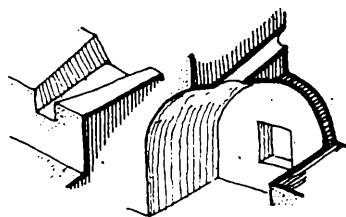

кругла

депресійна (для обстрілу підшови муру чи башти)

Конструкція стрільниць для ручної вогнепальної зброї

Артилерійська стрільниця

Ліворуч вгору на розрізі — вентиляційний канал, через який виходив дим після пострілу.

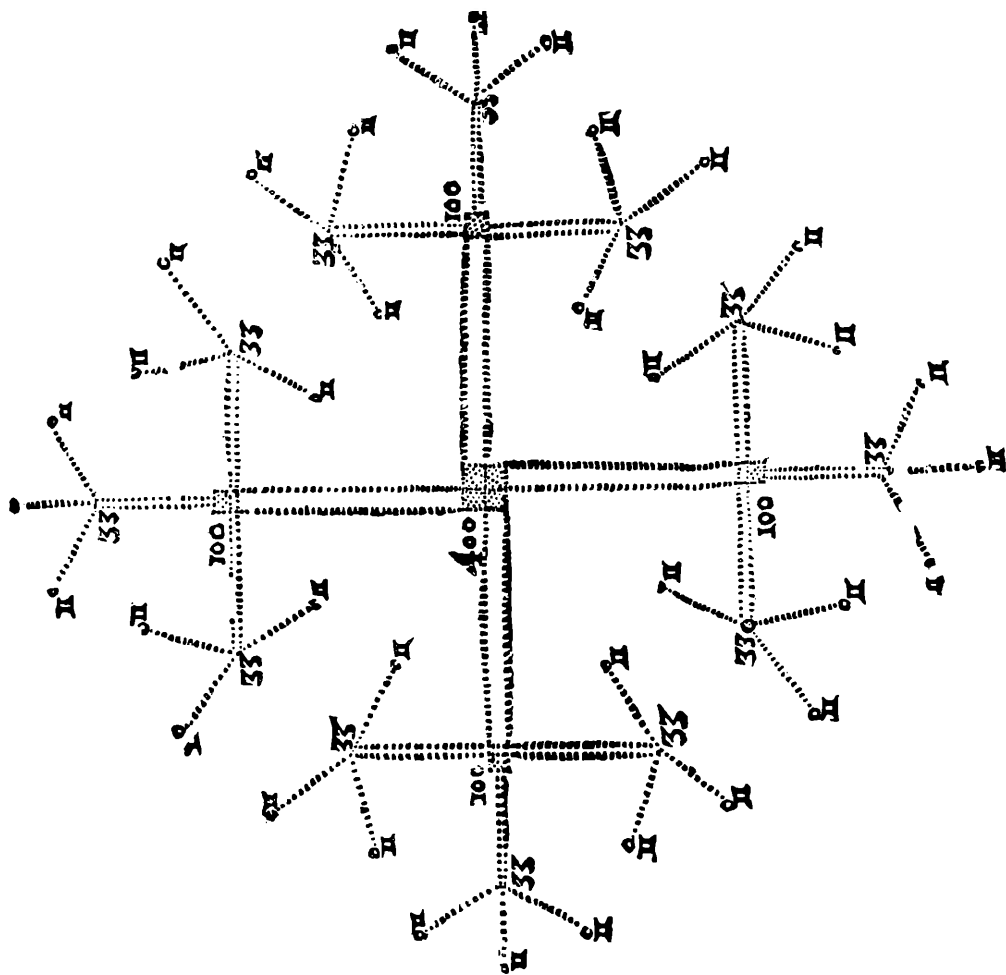

Схема дій татарської орди під час походу за Г. Л. де Бопланом

Орда пересувалася компактно тільки на марші безлюдним степом. При наближенні до населених місць вона ділилася на менші підрозділи, кожен з яких міг загрожувати невеликому містечку. Ще дрібніші чамбули розсипалися по місцевості, грабували села, хапали випадкових подорожніх і приєднувалися до орди, щоб разом повертатися до Криму.

Королівство Польське та Велике Князівство Литовське, об'єдналися, утворивши Річ Посполиту), не випадали із загального процесу. Та й місцеві події не припускали легковажного ставлення до захисту свого місця проживання. Адже сусідство зі степами, що тепер звалися Диким Полем, нікуди не поділося. На півдні утворилася потужна держава — Кримське ханство, стосунки з яким склалися не надто дружньо. Татари за давньою кочівницькою звичкою ходили у грабіжницькі походи на Україну і користувалися тією самою тактикою, що й степові воїни давніх часів. Щоправда, згодом в Україні навчилися час від часу домовлятися з татарами та вступати з ними у союзницькі відносини, але ці домовленості зазвичай не були тривалими. З іншого боку, Річ Посполита була зацікавлена у колонізації степів і приростанні південними орними землями, які татари вважали деякою мірою своїми. Отже, сутички були неминучі. Варто також згадати, що Кримське ханство мало союзника, що поступово набирало сили і врешті-решт став загрозою для цілої Європи, — Оттоманську Імперію. Враховуючи таке сусідство (та й постійні внутрішні конфлікти), для України найкращим виходом з ситуації було широке оборонне будівництво: зведення нових укріплень і модернізація старих.

У XVI ст. письменник та громадський діяч С. Оріховський-Роксолан, звертаючись до польського короля Сигізмунда-Августа зі справжнім аналізом політичної ситуації у творі «Про турецьку загрозу, слово друге», підкреслює значення міст у протистоянні турецькій загрозі, ставлячи за приклад Німеччину: «Єдина, здається, Германія зі всіх країн і провінцій спроможна вести війну з ворогом чи то у відкритому полі, чи біля мурів малих і великих міст, яких там така сила, що здається, ніби вони тиснуть одне одного. Отож і забудовою своєю, і різноманітністю укріплень, і величиною значних міст, і великою їх кількістю переважають всі інші міста, які є будьде». У «Напученні королеві польському Сигізмунду-Августу» С. Оріховський пропонує вінценосцю оселитися на Русі: «Приходь до цієї провінції, Августе, оглянь її укріплення (а щоб захистити слабкі місця, фортець міцних побільше набудуй). Хай будуть ті

міста пристанищем священників і купців, а не тільки місцем вияву твоєї доблесті та військової вправності». Отже, почали будувати, укріплюючи кожний об'єкт, який був того вартий. На місці давніх, зруйнованих під час татаро-монгольської навали твердинь виростили нові, потужніші та більш пристосовані до нових умов ведення бою замки, міста вдягалися у лицарські обладунки мурів, монастирі перетворювалися на фортеці, а церкви, костьоли та синагоги — на потужні локальні укріплення.

Доля оборонних споруд у нашому краї багато в чому залежала від того, кому вони належали і хто мав піклуватися про їхню справність та боєготовність. На теренах України існувало три форми «стосунків» між фортецями і тими, хто про них дбав. Укріплення могло бути замком, так би мовити, у чистому вигляді — резиденцією магната, або належати державі, що тримала у фортеці гарнізон (навіть якщо споруда початково будувалася як резиденція). Міста також були оточені мурами з вежами. Тож кого захищали мури, той і оплачував їх боєздатність з різним ступенем успіху — магнатерія, держава або міщани.

Помешкання для магната

Замок українського чи польського магната (з плином часу їх стало важко розрізняти, оскільки нащадки руських князівських родів потроху приймали католицизм та полонізувалися) був досить своєрідним помешканням, яке поєднувало у собі житлові та оборонні функції. Але варто зауважити, що у ті бурхливі часи захищеність була головною мірою, якою визначався ступінь комфорту житла. Стандартний набір приміщень та споруд був покликаний забезпечити основні потреби мешканців. Отже, у замку обов'язково було житло магната — досить скромна будівля — уже не тісний донжон, але ще не палац. Житлова споруда була потужно укріплена і слугувала ядром оборони замку. Зазвичай вона прилягала до зовнішнього муру, у якому замість вікон були стрільниці. Харак-

Острозький замок. Листівка, поч. ХХ ст.

Замок зображено у не найкращу його пору — занедбаним, з перебудованою в стилі російського історизму Богоявленською церквою на подвір'ї. Але фото дає уявлення про його загальний вигляд, який нині неможливо споглядати через забудову та дерева.

терним прикладом такого житла є так звана Вежа мурована в Острозькому замку — присадкувата споруда, врізана в гору, на якій стоїть твердиня. У замку зазвичай були просторі зали для буйних уcht та військових нарад, спочивальні для господарів, солідного розміру кухні, здатні забезпечити смакотою велику кількість гостей. Ванних кімнат не було — вмивалися із миски (у кращому разі), а милися в ночвах чи великій діжці. А от вбиральні були — і досить дотепно влаштовані. Туалет робили десь на верхніх поверхах у товщі стіни. Від дерев'яного сидіння (така конструкція ще подекуди збереглася у сучасних дачних будиночках) у товщі стіни йшов навскісний канал для нечистот, який виходив назовні над замковим ровом. Часом над сидінням влаштовували бійниці для ручної зброї — щоб оборонець ні на хвилину не відволікався від справи.

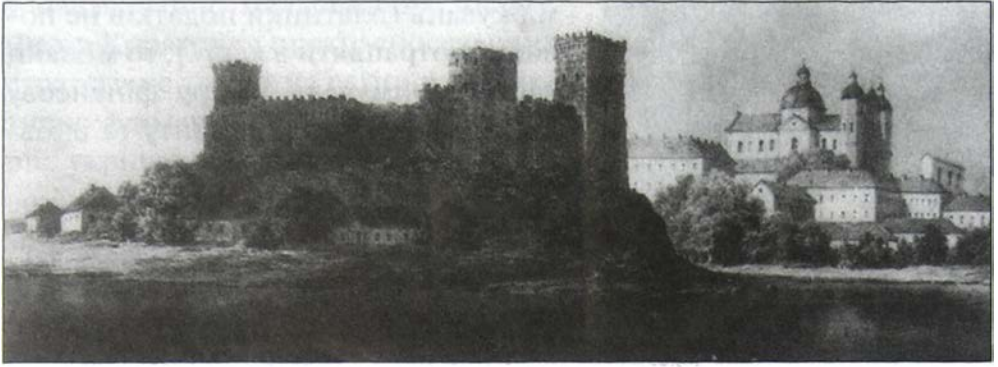

Острозький замок.
Вежа мурована та Нова вежа.
Гравюра, XIX ст.

Тож зрозуміло, що найкомфортабельнішим було проживання на верхніх поверхах замку, де повітря було свіжішим.

Другим потужним вузлом оборони була брама. Над проїздом здіймалася кількоповерхова вежа зі стрільницями на кожному поверсі, всередині якої розташовувалися механізми для підйому звідного мосту або герси. Башти були найчастіше наріжними, оскільки довжина стін магнатської твердині не була настільки значною, щоб розчленовувати її додатковими вузлами оборони. У кожній резиденції існував храм, православний або католицький, залежно від віросповідання замовника, хоча загалом мешканці замку, хоча й були членами однієї родини, часом належали до різних конфесій. Роль храму могла відігравати замкова каплиця — при-

міщення у житловому корпусі або окрема споруда, що, звісна річ, була пристосована до оборони. У замку також обов'язково існувало чимало господарських та складських приміщень чи окремих будівель для продуктів і боєприпасів. Однією з найважливіших споруд будь-якої фортеці був колодязь, що міг забезпечити гарнізон водою за будь-яких обставин. На спорудження колодязя не шкодували сил і коштів, прорубуючи його у скелях на глибину у десятки метрів. Часто над колодязем споруджували вежу, яка мала захищати «систему водопостачання» фортеці. Воду з глибини діставали не цеберком, а великою діжею. Щоб витягти її нагору не достатньо було невеличкого коліщатка з ручкою, тому встановлювалося колесо

Луцький замок. Гравюра Н. Орди, XIX ст.

Ще за давньоруської доби на невисокому пагорбі між рікою Стир та її рукавом Глушець виникло мисове укріплення. У XIV ст. литовський князь Любарт з династії Гедиміновичів збудував на його місці потужну кам'яну твердиню з типовими для готичного стилю високими баштами та стінами, увінчаними зубцями-мерлонами. З тих часів Луцький замок часом називають Любартовим. У XV ст. у зв'язку з поширенням вогнепальної зброї князь Вітовт Великий почав модернізацію твердині: було закладено проміжки між зубцями, стіни підвищено та потовщено зсередини. Деякий час Луцьк відігравав роль другої столиці Великого Князівства Литовського. Одна з башт твердині носить ім'я Свидригайла, войовничого литовського князя, який за підтримки руських князів чи не все життя воював із власними братами за престол Великого Князівства. У недовгі роки спокою Свидригайло мешкав у Луцькому замку.

діаметром 3—4 метри. Двоє людей ставали до середини колеса і крутили його руками й ногами. Магнатський замок зазвичай був нерегулярний у плані, його конфігурація не мала чітких геометричних обрисів, а повторювала форму вершини пагорба, на якому розташовувалася твердиня. Периметр стін був порівняно невеликий, тож їх було легко обороняти навіть із нечисельним гарнізоном. А якщо врахувати, що під час нападів татар та інших бойових дій населення бігло ховатися до замку, то захисників і допоміжного персоналу не бракувало. Досить часто магнатський замок входив у загальну фортифікаційну систему міста, що лежало біля його стін. Оскільки феодал мусив дбати про безпеку підданих принаймні з прагматичних

Луцький замок. В'їзна башта.
Сучасне фото

*Готична в'їзна башта, підси-
лена могутніми контрфорсами,
після реконструкції XVI ст. ся-
гає висоти 27 м і прикрашена
вгорі ренесансовим аттиком.*

епіскопа. За народними переказами у замку жив князь «Куріятович» із своєю сестрою. Якось під час татарського наїзду мешканці замку зрозуміли, що не можуть його утримати, і стали тікати: князь підземними ходами забіг невідомо куди, а його сестра перейшла ріку Збруч мостом, що дивом з'явився у втікачки під ногами, і пішла на Галичину. Оскільки дівчина захопила із замку князівські скарби (тут одне з двох — або князі були бідні, як церковні миші, або спадкоємиця була наділена такою багатирською силою, що могла тягти на собі чималі мішки добра), то мала гроші на будівництво в глухому лісі каплички, у якій молилася за свого зниклого брата. Найцікавіше, що легенда оповідає про речі досить реальні. У 1362 р. Великий князь литовський Ольгерд передав Поділля у володіння князям Корятовичам, чотирьом братам (сестер не було), один з яких, Федір, прославився в історії як замовник найпотужніших українських фортець, що стоять до того ж

у надзвичайно мальовничих місцях. Федір Корятович прекрасно зрозумів стратегічне значення регіону, тож активно займався реконструкцією старих укріплень Поділля та будівництвом нових, перетворюючи край на міцний щит, покликаний захищати всю Україну від татарських наїздів.

Мукачівський замок.
Гравюра, поч. XVII ст.

Саме цьому князю-будівничому належить заслуга спорудження Кам'янець-Подільського замку на місці давньої твердині (щоправда, далеко не все із збудованого збереглося донині).

Під час усобиць між литовськими князями шойно уфортифіковані володіння Корятовичів опинилися під загрозою. Князь Федір звернувся по військову допомогу до свого родича, угорського короля Сигізмунда. Військо Сигізмунд дати не зміг, натомість запросив володаря Поділля у свої землі на Закарпатті, заселені тими ж русинами, з якими князь чудово знаходив спільну мову на Поділлі. Федір Корятович погодився і перебрався через гори, щоб зайнятись вже звичною справою — будівництвом оборонних споруд. Він уподобав 70-метровий вулканічний пагорб у Мукачеві, на якому ще з давньоруських часів стояло укріплення (одне з небагатьох, які татаро-монголи навіть не намагалися здобути). Князь Федір збудував на вершечку гори донжон, якому завдяки власній висоті та розмірам гори довгий час не була страшна жодна артилерія. Чотирикутний замковий двір оточували 10-метрові стіни завтовшки до 5 м, на рогах піднеслися потужні вежі. У дворі було споруджено колодязь, що сягає глибини понад 80 м та має два резервуари для зберігання води. Завдяки цим перебудовам Мукачівський замок став практично неприступним, але Федір Корятович не заспокоївся: навколо підніжжя гори наказав вирити рів, що заповнювався водою з ріки Латориці та поставити частокіл-паланок. Чомусь саме це скромне укріплення дало назву величному замку — з тих часів твердиня у Мукачеві носить назву «Паланок».

На державній службі

Для захисту кордонів від вторгнення з південного сходу татарських військ потрібні були значно більші сили, ніж їх могли забезпечити окремі, навіть дуже досвідчені у військовому ремеслі магнати. Тому необхідно було створити низку потужних державних фортець і тримати у них гарнізони. На землях, що належали польській короні, такі фортеці називалися королівськими, а на литовських землях — господарськими. Найважливішими серед них були: на Київщині — Київська, Канівська та Черкаська фортеці, на Брацлавщині — Брацлавська і Вінницька, на Поділлі — Кам'янецька, Хотинська, Барська і Летичівська фортеці. За складом та конструкцією споруд фортеця мало чим відрізнялася від замку (часто колишні приватні замки ставали державними фортецями). Головна функціональна відмінність полягала у тому, що замок був усе ж таки резиденцією магнатської сім'ї, а фортеця призначалася для численного (принаймні теоретично) гарнізону. Отже, головною відмінністю фортеці в більшості випадків був значно більший, ніж у замку, периметр оборони. У фортечному дворі були казарми для солдатів, арсенал та великі складські приміщення. Комендант фортеці та старші офіцери мешкали в окремому корпусі. Зазвичай він був досить скромним, але якщо укріплення колись було приватним і мало у своїх стінах щось на кшталт палацу, то до перебудов, звісно, не вдавалися.

Державні фортеці (як, власне, і приватні замки) були призначені для контролю над значними територіями і в разі ворожого нападу ставали прихистком для населення. Коли жителі міста, яке прилягало до фортеці (а саме під захистом фортець міста і розвивалися) відчували, що не можуть втримати зовнішній периметр оборони, вони відступали до замку. Під захист його стін тікали і мешканці навколишніх сіл, і дрібна шляхта. Командування фортець намагалося завчасно організувати втікачів і залучити до корисної справи оборони. Наприклад, під час наступу турків на Поділля у 1672 р. комендант замку в Тереховлі, що на той час перетворився

на державну фортецю, видав «артикул оборони», в якому всім, хто входить до замку, наказувалося мати з собою «вогнепальну зброю, порох, олово і харчів на 20 тижнів».

На землях, що належали польській короні, на будівництво фортеці потрібно було одержати королівський дозвіл. Старости або сенатори подавали королю супліку з обґрунтуванням потреб фортифікації, додавали план твердині і одержували з королівської канцелярії дозвіл та гроші на будівництво. Утримання оборонних споруд також потребувало значних коштів. Тому старости мали великі волості неподалік старостівської садиби, податки та різного роду збори з яких частково ішли й на утримання фортифікацій в обороноздатному стані. З часом ці волості ділилися, утворюючи нові староства, або просто віддавалися у нагороду прибічникам чергового короля. Таким чином фінансування королівських фортець неухильно зменшувалося. У цих випадках утримувати замки примушували міщан. За це король надавав місту різні пільги (ярмарки, звільнення від податків). Саме так багато міст на Поділлі протягом XV–XVI ст. одержали чимало привілеїв, корисних для їхнього розвитку. А от фортецям від цього було не набагато легше: ремонтні роботи міщани ще так-сяк виконували, але утримання великого, добре озброєного гарнізону у більшості випадків було за межами їхніх можливостей. Навіть довершені фортифікації були ні до чого, коли бракувало особового складу та зброї для їх оборони. Про слабкість невеликих фортець свідчить випадок, що трапився у тому-таки Теревовлі 1675 р. Коли стало відомо, що в напрямку міста просувається турецьке військо під командуванням Ібрагіма-паші, мешканці одразу зрозуміли, що земляний вал із частоколом — поганий захист від потужної артилерії турків, покинули свої домівки напризволяще і сховалися у замку. За свідченням сучасників, державна фортеця у цей критичний момент не мала гарнізону і не була підготована до оборони. Однак в останню мить, коли до міста вже наближався ворожий авангард у вигляді татарської орди, до твердині прийшов загін з 80 польських піхотинців під командуванням капітана Яна Самуїла Хжановського.

Замок у Тербовлі. Фото, поч. ХХ ст.

Капітан швиденько організував оборону — загалом до бійниць стало близько 200 осіб, усі, хто міг тримати зброю. Але у перший же день облоги захисникам не поталанило — вороже ядро зруйнувало колодязь і протягом наступних двох тижнів обложені потерпали від спраги. Фортеця насилу трималася, коли дрібні шляхтичі з навколишніх маєтків, що також ховалися у Тербовлі, почали змовлятися здати укріплення, віддати в яsir жовнів та цивільних з простолюду і таким чином врятуватися. Розмову підслухала Ганна Дорота, дружина капітана Хжановського. Вона не побігла скаржитися чоловікові, а взялась до діла сама. Пані капітанша стала на весь голос соромити потенційних зрадників, а потім, якраз коли почався черговий артилерійський обстріл, з криком «Та чи є тут взагалі чоловіки?!» вдерлася на напівзруйновану стіну і стояла на ній, аж поки всі змовники не повернулися до бійниць. Завдяки мужній жінці фортеця протрималася до підходу королівських військ, після чого капітана Хжановського було призначено її комендантом.

Папська вежа (на фото ліворуч). З листівки, ХІХ ст.

Однак були в Україні і фортеці по-справжньому неприступні. Одна з них — Кам'янець-Подільський замок. Фортеця, яку починаючи з ХVІІ ст. називають Старим замком, здавна захищала вузький скелястий перешийок, що вів з материка до укріпленого міста-острова (про його вражаючі оборонні можливості — далі). Перші укріплення з'явилися на скелястому мисі над каньйоном ріки Смотрич ще у ІІ—ІІІ ст. н.е., за давньоруської доби тут постала твердиня, на основі якої надалі розвивалася фортеця, що набула слави неприступної. За князя Федора Корятовича замок було розширено у напрямку перешийку, на якому з незапам'ятних часів існував міст (деякі дослідники приписують його будівництво римлянам). При в'їзді на міст було збудовано браму, увінчану оборонною баштою св. Анни. Але відбулося це вже тоді, коли Кам'янець потрапив під владу польської Корони. Значне будівництво проводилося у фортеці, коли її комендантом був хоробрий воїн — краківський воєвода Спитко з Мельштина. Його стараннями Старий замок остаточно набув

Замковий міст. З листівки, ХІХ ст.

Під час панування у Кам'янці турків у кінці ХVІІ ст. було закладено арки, на яких тримався міст. Міст перетворився на стіну з невеликим отвором внизу для пропускання води. А місцеве населення ще довгий час називало його «Турецьким».

рис типової баштової фортеці: було споруджено башти Чорну, Лянцкоронську, Комендантські (дві), Порохову, Водяну, Рожанку, а також Лаську, Ковпак, Тенчинську і Папську. Остання прикрашена гербом Папи Юлія ІІ і отримала свою назву, коли папа призначив «данину святого Петра» (податок з місцевих костелів Святому престолу) на будівництво та ремонт фортифікацій. Значно пізніше цю башту стали звати Кармелюковою, оскільки в ній було ув'язнено «подільського Робін Гуда» Устима Кармелюка. Між вежами, що забезпечували фланкуючий (тобто бічний) обстріл, з внутрішнього боку мурів були дерев'яні бойові галереї. Вздовж замку тяглася дорога, що вела до іншої уславленої твердині, Хотина. Дорога захищалася фортечними баштами з одного боку і муром з іншого, та укріпленою брамою з написом «Щаслива держава, яка в часи миру готується до війни» (у ХІХ ст. браму було розібрано).

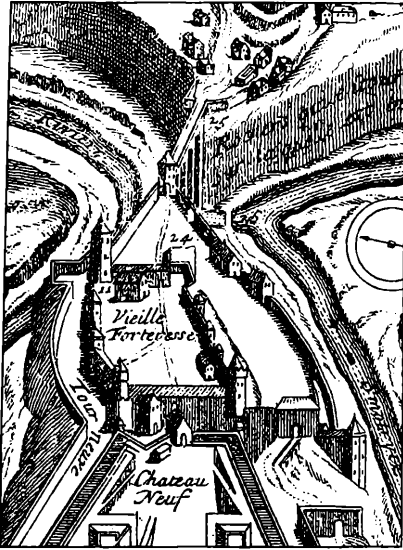

Хто підірвав вежу?

Культурний для поляків роман Генрика Сенкевича «Пан Володийовський» має трагічний фінал: головний герой, мужній Єжи Міхал Володийовський та його бойовий побратим, шотландський найманець на службі у польського короля Геклінг, підривають порохову вежу Кам'янецького замку і гинуть разом з турками, що облягають фортецю. Справді, вежа була зруйнована у 1672 р. під час облоги. Ходили навіть чутки, буцімто вибух влаштував Геклінг — адже найманця можна перекупити. Та сучасник подій, кам'янецький війт (суддя) Киприян Томашевич, що створив надзвичайно детальний план міста і фортеці, залишив на плані промовистий напис: «руїни башти, зруйнованої порохом, що в ній зберігався і випадково був підпалений продавцями овочів, котрі перебували в старому замку; при цьому загинуло народу і військових більше 600 чоловік; це сталося напередодні вступу турків, після заходу сонця». Отже, історія, як завжди, виявилася простішою і жорстокішою від легенди — замість подвигу було продемонстровано злочинне недбальство. Втім, цей випадок не може применшити героїзму захисників фортеці, що не шкодували життя, стримуючи просування турецької армії углиб країни.

У XVI ст. відбулася чергова реконструкція замку, якою керував королівський архітектор та військовий інженер Йов Претфус. Під його керівництвом було закінчено спорудження ряду веж, потовщено стіни, а бійниці пристосовано до вогнепальної зброї. Під керівництвом Претфуса збудовано круглу в плані Нову Східну та полігональну Нову Західну башти, призначені для використання артилерії. Старий замок разом з прилеглим укріпленням містом став чи не найпотужнішою фортифікаційною спорудою порубіжжя і заслужив від сучасників такі епітети як «начільне укріплення людської культури» і «передова стіна християнства».

Ще одна уславлена своєю потужністю фортеця — Хотин, що стояв на самому кордоні і час від часу переходив з рук до рук русинів, молдаван, поляків, турків. Втім, зазвичай відбувалося це не

Старий замок. Фрагмент гравюри
Ніколя де Фера «Вид Кам'янець-
Подільського», 1693 р.

*Паризький гравер і картограф
Ніколя де Фер був одним із
найвпливовіших видавців свого
часу. Серед його видань — альбом
«Фортеці Європи» 1690–95 рр.,
де серед інших вміщено ряд планів
та видів українських міст. Що-
правда, з «Видом Кам'янець» па-
рижанин не надто старався:
просто спростив малюнок, та
ще й віддрукував дзеркально твір
1672 р. кам'янчанина Кипріяна
Томашевича.*

нією з улюблених резиденцій Стефана Великого, тож всередині замку було збудовано двоповерховий палац з досить пишно прикрашеними, як на загальну суворість архітектури, білокам'яними облямівками дверей та вікон. У результаті Хотин остаточно сформувався як типова готична фортеця з баштовою системою оборони.

тому що твердиню над Дністром було легко здобути, а в результаті переговорів. Невеликий, але потужний замок з масивним донжоном на правому березі Дністра, імовірно, був заснований ще у XIII ст. за князування Данила Галицького. У XV ст., коли Хотин перейшов під владу Молдови, фортецю було розширено та вдосконалено. Молдовський господар Стефан Великий прославився не тільки тим, що з майже п'ятдесяти битв з турками, які він провів за своє життя, програв лише три, але й будівельною діяльністю. Стефан на місці кожної з переможних битв зазвичай будував церкву або капличку. Він старанно укріплював кордони своїх невеликих володінь, реконструював та будував заново твердині, забезпечував їх гарнізонами. Стараннями молдовського господаря в Хотинській фортеці з південного боку було прибудовано ще один просторий двір, казарми, потужно укріплену браму. Стіни досягли товщини восьми та висоти двадцяти п'яти — тридцяти метрів і завершувалися зубцями-мерлонами, над ними вивисувались вежі. Хотин став од-

Удосконалення фортифікацій дозволило хотинській твердині залишатися нездоланною впродовж майже трьох століть і стати ареною подвигів багатьох знаменитих та безіменних героїв, які протистояли Оттоманській Імперії на цьому форпості християнського світу. З Хотином пов'язано імена принаймні трьох ушавлених воїнів. У 1563 р. козацькі війська на чолі з ушавленим Дмитром Байдою-Вишневецьким зайняли фортецю і запропонували молдовському господарю спільний похід на турків. Але молдовські бояри зрадили потенційного союзника, Байда потрапив у полон і прийняв мученицьку смерть у Стамбулі, за що згодом і був оспіваний в народній думі.

У 1621 р. відбулася так звана перша Хотинська війна. Після нищівної поразки військ Речі Посполитої у битві з турками під Цецорою, країна залишилася практично безборонною: татари нищили Поділля і Галичину аж до Львова та Перемишля. А коли на Україну рушило двохсоттисячне військо султана Османа II, під загрозою опинилася не лише Річ Посполита, але і вся Центрально-Східна Європа. Назустріч величезній армії вирушило тридцятип'ятитисячне польське військо з гетьманом Яном Каролем Ходкевичем на чолі, під стінами Хотина воно з'єдналося з сорокатисячною козацькою армією, якою командував гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Фортеця майже не була задіяна у битві — основні події розгорталися на підступах до укріпленого табору українсько-польських військ, який розташувався біля її підніжжя. Перемога у довгій та кривавій битві українсько-польського війська над втричі більшою армією супротивника була справжнім дивом і зразком воляцької мужності, якою захоплювалася ціла Європа. На жаль, гетьман Ходкевич помер ще до переможного кінця битви від ран. Для

П. Конашевич-Сагайдачний.
Гравюра невідомого автора

Замок у Кременці.
Руїни брами. Сучасне фото

усланого морськими походами Петра Сагайдачного його найбільша битва на суходолі стала також останньою — поранений отруєною татарською стрілою ще на підходах до Хотина, гетьман помер за кілька місяців після славної перемоги.

Друга Хотинська війна відбулася у 1673 р. і хоча була менш масштабною, ніж перша, проте не менш вагомою — на кону знову стояла свобода Європи. Героїзму битва також потребувала не меншого, бо турків, як завжди, було більше, до того ж вони мали чудову артилерію: тридцятитисячному об'єднаному польсько-литовсько-козацькому війську під керівництвом коронного гетьмана Яна Собеського протистояла сорокати-

тисячна турецька армія. Але мужність воїнів Речі Посполитої подолала чисельну перевагу ворога, а блискавична атака польських крилатих гусарів забезпечила остаточну перемогу. Хотинська війна-2 підтвердила репутацію Яна Собеського як мужнього воїна і талановитого полководця та принесла йому таку популярність серед шляхти, що невдовзі підкорювача турків було обрано королем Польщі.

Державною фортеця могла стати і за дещо інших обставин. Наприклад, у XVI ст. король Сигізмунд I подарував своїй дружині, італійці Боні Сфорца, місто Кременець разом із замком, у якому, звісно, з'явився гарнізон. Міські податки мали йти «на шпильки» королеві. А щоб населення не потерпало від татарських наїздів і справно платило, Бона звеліла реконструювати твердиню та наказала звести в замку житловий корпус на випадок свого візиту. Але за двадцять років так і не нагодилося у володіння. Проте гора, на

якій стоїть укріплення, отримала назву «Бона», яку зберігає і понині. А ще в народі збереглися перекази про страшний замок, у якому жила королева з садистськими нахилами. Буцімто до замку можна було потрапити лише по мосту, сплетеному з дівочих кіс, а його мешканка, королева Бона, мала неприємну звичку заради збереження краси і молодості приймати душ з крові невинних дівчат. Розповідали, що нещасну жертву кидали на решітку з гострими шипами, а під решіткою стояла королева і насолоджувалася косметичною процедурою. Важко сказати, звідки з'явилася така інформація — «душову кімнату» не знайдено й досі. А от плітки про характер Бони Сфорца могли дійти з Кракова до Кременця. Річ у тім, що королева принесла на терени Речі Посполитої не тільки культуру італійського Ренесансу, але й деякі малоприємні звички італійського патриціату. Наприклад, вміння плести інтриги та розв'язувати проблеми за допомогою отрути. Бона була рішуче проти одруження свого сина з красунею Барбарою Радзивілл. Той все одно одружився, але дуже скоро поховав дружину, що згасла від невідомої хвороби. Небезпідставно підозрюючи матусю в отруєнні коханої, син відіслав її до рідної Італії. Збираючись додому, Бона добряче обдерла своїх підданих — з Кременця вивезли десятки возів різного добра. Можливо, плітки та особистий гіркий досвід городян і стали основою легенд про королеву-упирицю.

Королева Бона Сфорца.
Гравюра невідомого автора

Однак заново укріплений стараннями королеви Кременець, об який свого часу обламали зуби хани Батий, Куремса та ряд дрібніших завойовників, став ще неприступнішим і був узятий штурмом лише одного разу — у 1648 р. його здобули козацькі війська

під проводом Максима Кривоноса. Сучасники повідомляють, що міщани показали козакам безпечні підходи до фортеці. Але той, хто знайде в собі сили піднятися на стрімкий пагорб, продовженням урвистих схилів якого є височенні стіни, одразу зрозуміє, що «безпечних підходів» тут просто не могло існувати. Єдиний хід до замку був через вузький, добре прострілюваний з укріпленої брами перешийок, по якому могло рухатися десь четверо чи п'ятеро піхотинців. Козаки під час штурму зазнали таких значних втрат, що спересердя заходилися руйнувати щойно взяту твердиню і досить швидко довели її майже до того стану, в якому фортеця перебуває і донині.

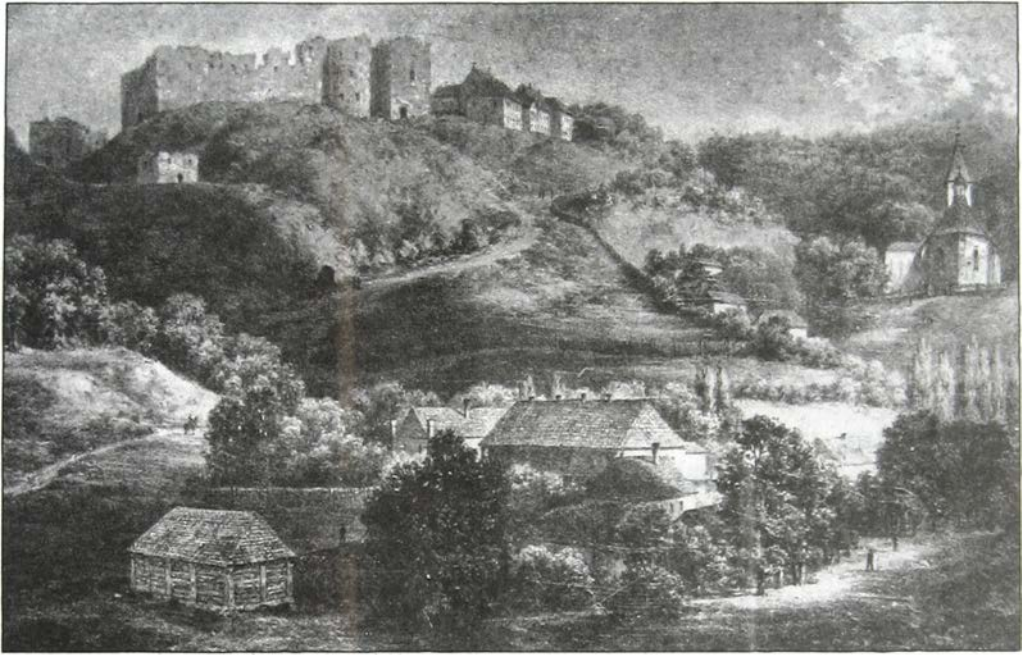
Що ж стосується Бони Сфорца, то справедливо зауважимо, що вона, попри жакні плітки та легенди, не була кровопивицею і дбала про захист підданих. За її наказом маленька фортечка Ров отримала нові укріплення і назву Бар — на честь рідного міста королеви, італійського Барі. Щоправда, в околицях Бара було сутужно з каменем, тому укріплення звели дерево-земляне, але надзвичайно потужне, оскільки фортифікації було збудовано вже з урахуванням стрімкого розвитку артилерії. Система оборони Бара включала в себе власне фортецю та міські укріплення. Королева не забувала «другу батьківщину», тож оборонні потреби міста добре фінансувалися. Зокрема, за описом 1552 р., у замку було «гармат мідяних більших 4 і менших 3, а всього з містом було гармат мідяних 21 і залізних 2, гаківниць 66, напівгаківниць 8, аркебузів 60, рушниць більших і менших 68, куль різних — і великих і малих — 11 357, панцерів добрих 44 і гірших 6, гелмів (шоломів) 62, тарч (шитів) 49, мечів 11, ощепів 66, галибард 6, сулиць 6». Але далеко не всі фортеці були так добре забезпечені, не всі оборонні споруди вчасно ремонтувалися. Головний біль уряду, що постійно отримував від своїх ревізорів повідомлення про занедбані твердині й не міг забезпечити їм достатнє фінансування, — порубіжні укріплення — все ж таки виконували свою місію: захищали Україну та всю Річ Посполиту від ворога.

Городяни боронять своє місто

Міста зазвичай розвивалися під захистом державних фортець або приватних замків. Проте захист цей був досить умовним — у разі ворожого нападу фортеця фізично не могла вмістити всіх бажаючих, а про порятунок майна городян взагалі не йшлося. Тому мешканці міст мусили дбати про безпеку самі. Цьому значною мірою сприяло отримання у XV–XVI ст. багатьма українськими містами Магдебурзького права, завдяки якому розвивається цеховий устрій та місцеве самоврядування, одним з важливих завдань якого стає розв’язання проблем оборони. Торговельно-реміснича верхівка в містах широко розгорнула будівництво. Якщо в XIV–XV ст. майстри-будівничі здебільшого залежали від окремих феодалів, то в XVI ст. з’являються наймані майстри — або представники цеху, або одинаки. Але у спорудженні міських фортифікацій участь ремісників не вичерпувалася виконанням будівельних робіт. Вслухайтесь у назви оборонних веж давніх міст: Шевська, Гончарна, Кушнірська, Сніцарська. Звісно, імена фортифікації отримали за назвами ремісничих цехів, що оплачували їх спорудження. На цеховиків також покладалося завдання підтримувати фортифікації у боєздатному стані, ремонтувати та забезпечувати боеприпасами. І, звичайно ж, захищати за потреби. Тож у разі нападу паніки не виникало — кожен городянин просто займав місце біля своєї бійниці, де вже були складені кулі, ядра та порох.

Але не всюди відповідальність за оборону міста розподіляли між собою ремісничі цехи. Інколи городяни вважали за доцільне покласти цей обов’язок на релігійні громади. Адже Річ Посполита, як на ті часи, була досить толерантним щодо віросповідання своїх громадян суспільством (сутички між католиками та православними в Україні почалися аж після укладення Брестської унії, та й то не одразу). У XV–XVI ст. тут, на відміну від Західної Європи, не палили на вогнищах еретиків та жінок, звинувачених у чаклунстві, про

Язловець. Вид на замок та Успенський костел. Гравюра Н. Орди

інквізицію ніхто й не чув. Проте величезній за площею державі постійно бракувало грошей та міцних рук, здатних працювати і тримати зброю. Тому Річ Посполита радо приймала не тільки протестантів-еретиків, але і євреїв, що тікали від інквізиції, а також вірменів, яким із посиленням впливу Туреччини на політику Кримського ханства стало зовсім непереливки у Кафі та інших кримських містах, де вони жили протягом століть. Переселенцям пропонувалося оселятися на порубіжжі, надавалися податкові пільги та право на власне судочинство. Прибульці несли з собою свої будівельні традиції і брали активну участь у обороні нової батьківщини. Досить показовим є приклад Язловця. У цьому багатому купецькому місті, яке сучасники звали «Пальмірою Поділля», існувало три головні вузли оборони — брами Руська, Вірменська та Жидівська (принагідно зауважимо, що у ті часи слово «жид» не було

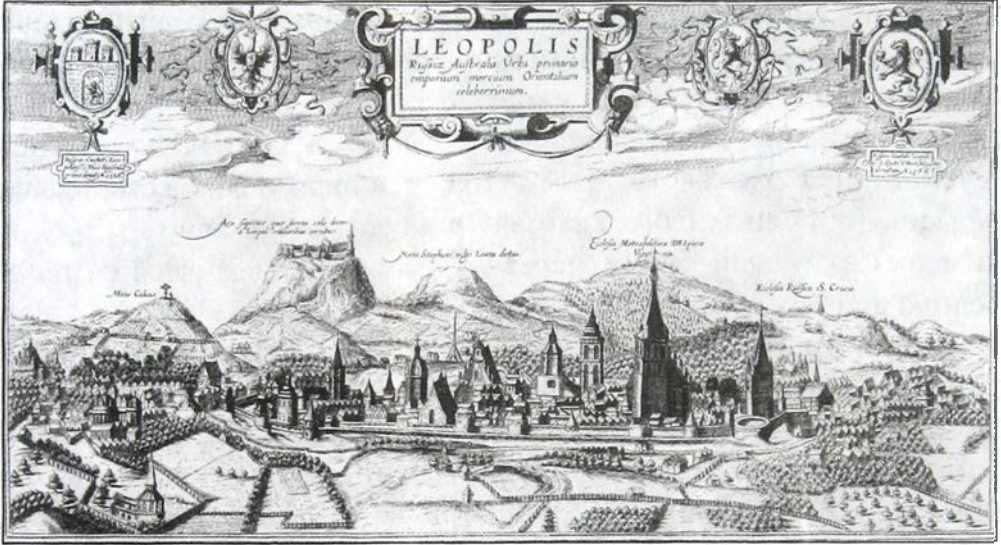

принизливим, воно просто позначало національно-релігійну приналежність, так само як «вірменин», або «русин»). Уже самі назви свідчать про те, які громади у місті були найчисленнішими і найбагатшими. Як правило, одновірці і селилися компактно, в одній дільниці навколо свого храму. Тож у випадку ворожого нападу вірмени (обриси їхнього кварталу вгадуються ще донині), русини чи євреї захищали браму, через яку ворог міг вдертися безпосередньо до їхніх осель.

Городяни, що належали до різних конфесій, спільно відбивали ворожі напади. Цікаву тактику обрав язловецький міщанин, вірменин Богдан Сеферович — він бив нападників, як то кажуть, їхньою ж зброєю. За свідченням сучасників, Сеферович юнаком прибув до міста з Вірменії у 1640-х роках і «замолоду вправлявся у справах лицарських». Багатий нащадок купецької сім'ї відмовився від кар'єри торговця, натомість власним коштом утримував військо, яке набирив з числа городян. Почувши звістку про наближення орди, Богдан Сеферович на чолі своєї дружини зробив кілька блискавичних рейдів: якимось дивом перевершуючи у швидкості пересування татар, він вирізавав до ноги окремі чамбули, що розпорошувались, грабуючи села, і повертався у місто. Татари знали, що на них чекає в околицях Язловця, і намагалися не наближатися до міста.

Із заповіту багатого вірменського купця Мінаса Сириновича, складеного 1672 р.: «на вірменську церкву — 200 галярів, на ремонт вірменського монастиря — 200 золотих, на польський костьол домініканський — 30 золотих, на польський костьол для ремонту даху — скільки буде коштувати дерево і виконання роботи, на міську руську церкву — 10 злотих, на другу міську — 10, на три церкви у передмісті — по 5... На ремонт у місті — 300 злотих, але якщо виникне потреба — витратити на порох».

Чим багатшим було місто, тим краще воно мало захищати свої багатства і, відповідно, тим більше коштів могло витратити на

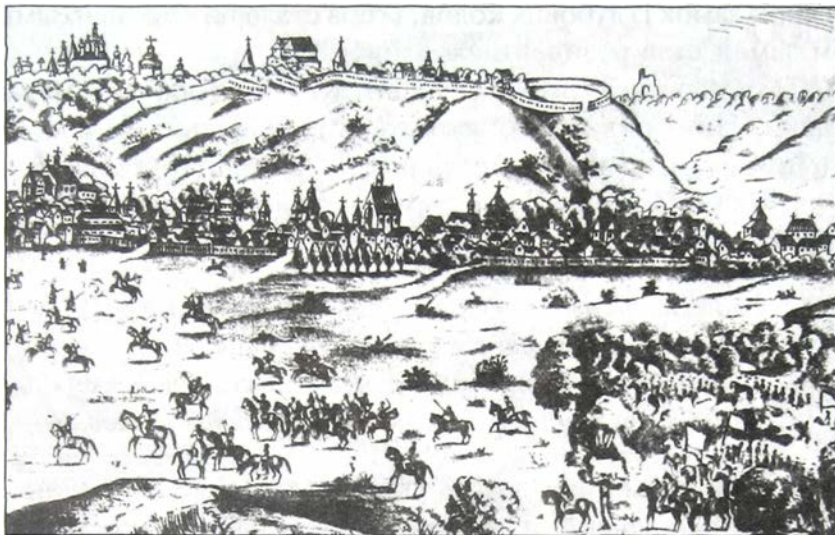
«Вид Львова». Гравюра А. Пасаротті, XVII ст.

Ця гравюра — документальне свідчення потужності львівських оборонних споруд. Якщо не звертати уваги на властиві подібним творам цієї доби пропорційні невідповідності між спорудами, а зосередитися на деталях будівель, можна скласти досить повне уявлення про тогочасну обороноздатність міста Лева. Зауважмо й те, що храми не вивищувалися над оборонними мурами так сильно, як це зобразив Пасаротті, і стане зрозуміло, що колись Львів був неприступною твердиною.

будівництво фортифікацій. Звичайно, чудовий і багатий Львів, про який у XVI ст. поет Себастьян Кльонович у поемі «Роксоланія» писав:

*«І дорогого каміння, і злата, добутого в горах
Маєш ти вдосталь — скарби з двох прибувають світів.
Вежі шпильями до хмар сягають, і горді будівлі
Зносять покрівлі свої до піднебесних висот», —*

просто мусив мати потужні укріплення. Оборонний периметр міста складав близько двох кілометрів і був захищений Високим муром та 18 вежами, кожна з яких утримував один із цехів. Пізніше було збу-

«Вид Києва». Малюнок А. Ван Вестерфельда, 1651 р. Фрагмент

На малюнку добре видно укріплення Подолу та цілком пристойні оборонні споруди Замкової гори. Фортифікації Старокиївської гори (у лівому верхньому куті) не помітні за деревами. Це свідчить про недбалість тих, хто мав слідкувати за боєздатністю оборонних споруд. Зазвичай дерева на схилах пагорбів, увінчаних твердинями, ретельно вирубувались — щоб не створювати схованок для атакуючих.

довано ще одне, зовнішнє пасмо укріплень — Низький мур з 15 вежами. Городяни мали велику будівлю арсеналу, розташовану впритул до мурів і наділену виразними оборонними рисами, — у разі потреби споруда легко могла перетворитися на автономне укріплення. Одне слово — будували як для себе — просторо, зручно, надійно. Для порівняння: королівський арсенал, що слугував для потреб регулярної армії, скромніший за розмірами, розташований не поблизу фортифікацій, а у глибині забудови і на вигляд має виразно цивільний характер.

А от Київ, що довгий час перебував у занепаді, залишався під захистом реконструйованих давніх дерево-земляних укріплень, що пролягали приблизно у тих самих місцях, що й за князівської доби. Щоправда, на горі навпроти Старокиївської, за доби литовських

князів виріс замок із дубових колод, і гора стала називатися Замковою. Згодом замок став резиденцією київського воєводи. Коли у середині XVII ст. цю посаду обіймав Адам Кисіль, гора отримала назву Киселівки. Нині використовуються обидві назви. Загалом міські укріплення були не надто потужними, але від татарських наїздів якось рятували. Про далеко не спокійне життя мешканців Києва та околиць Кльонович писав:

*«Збройний орач засіває і живо збирає при зброї,
Завжди за спиною він повний трима сагайдак.
Кров'ю оплачене збіжжя привозять селяни додому,
Щоб зберегти його — теж кров проливають свою».*

Чи не найпотужніше з усіх українських міст був укріплений Кам'янець-Подільський. Сама природа подбала про неприступність міста: воно розташоване у петлі ріки Смотрич на півострові, з'єднаному вузьким перешийком із материком. Ріка створила глибокий каньйон, що вже сам по собі робить місто неприступним. Недарма Себастьян Кльонович писав про Кам'янець:

*«Хто горду славу твою, Кам'янець, возвеличити може?
Мури твої — кам'яна скеля, твердиня тривка.
Різано брами твої і сходи в суцільнім граніті,
Люди не здвигли тебе — вгору піднявся ти сам».*

Однак дарма поет так принизив заслуги фортифікаторів — без їхніх зусиль місто навряд чи стало б такою вже «тривкою твердинею». У цьому войовничому порубіжному краї на сили природи не надто сподівалися. Острів було обведено оборонними мурами з потужними баштами. Три з них — Різницька, Слюсарська та Кушнірська збереглися донині.

Цікаво, що потенційно слабкі місця, якими зазвичай є будь-які в'їзди до міста, стали частиною унікальної для України системи оборони. Йдеться про комплекси Руської та Польської брам. Ці споруди розташовані обабіч перешийка, що з'єднує місто з замком,

«План Кам'янця-Подільського». Гравюра К. Томашевича, 1672 р.

Сучасна людина уявляє собі план як кресленник. Але починаючи з середньовіччя аж до XVII ст. включно плани міст мали багато спільних рис із архітектурними пейзажами, надаючи якомога більше інформації про споруди. Мідьорит Кипріяна Томашевича — найдавніший і найдокладніший план міста, що є цінним джерелом, за яким ми можемо скласти уявлення про забудову і фортифікації Кам'янця. На плані добре видно оборонні споруди міста та замку, житлові будинки та храми, лівий кут гравюри прикрашає герб Поділля. Як уже згадувалося, Кипріян Томашевич був вїтом польської громади Кам'янця. Після захоплення твердині турками він виїхав до Кракова і там видав друком план рідного міста, до якого йому вже не судилося повернутися.

майже на дні каньйону, де рельєф давав змогу зробити відносно пологі підйоми і влаштувати дороги до міста. Брами діяли не тільки як власне в'їзди до міста, вони були фортифікованими гідротехнічними спорудами зі шлюзами, що в разі потреби перекривали русло Смотрича. Комплекс Руської брами складався з шести башт

Руська брама. З листівки кін. XIX ст.

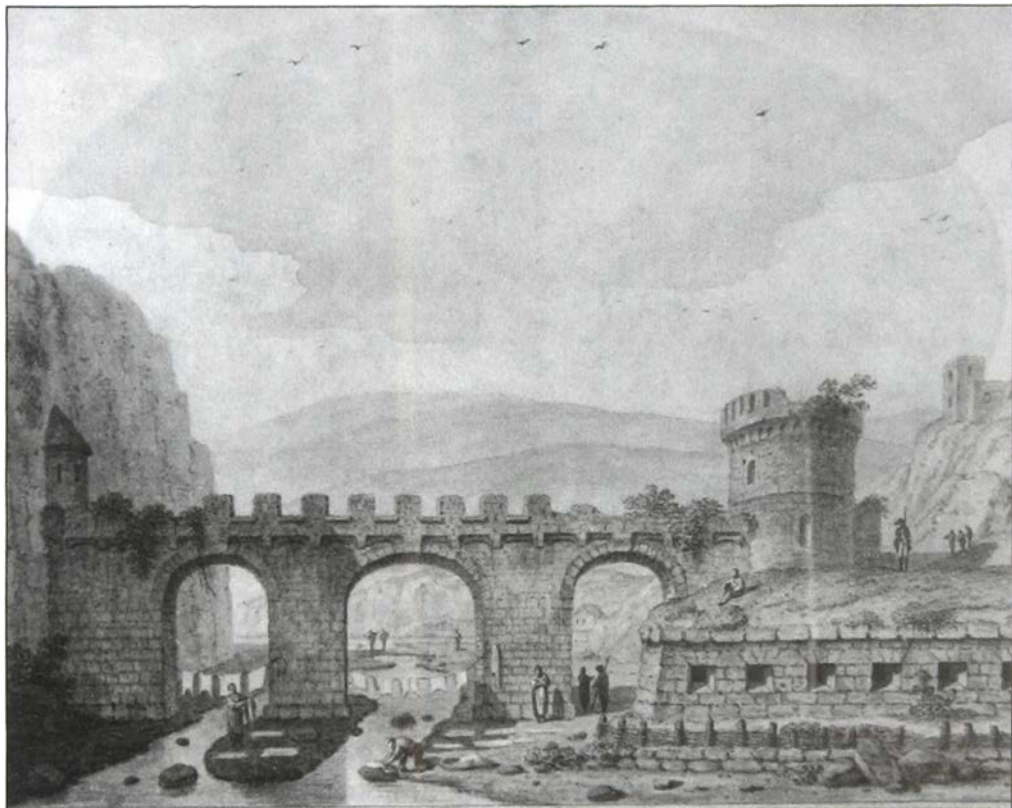

Польська брама. З листівки кін. XIX ст.

Башта Баторія.
З листівки кін. ХІХ ст.

і барбакану на правому березі ріки та двох башт на острівцях в руслі ріки, з'єднаних оборонними стінами зі шлюзами. Польську браму склали дві башти на лівому березі та ще три башти і барбакан — на правому, їх також з'єднував мур зі шлюзами. При наближенні ворога перекривався шлюз Руської брами, трохи згодом — Польської, рівень води значно підвищувався, остаточно перетворюючи каньйон у неприступну перепону. Подібні системи на той час досить широко застосовувалися у Фландрії та Нідерландах, але для Східної Європи обладнані шлюзами укріплення були унікальними. Від Польської брами захищена муром дорога вела до безпосереднього входу в місто — Вітряної брами, проїзд якої розташовано у нижньому ярусі Баторієвої, або Кушнірської, вежі. Перша назва пояснюється тим, що це потужне семиярусне укріплення було збудовано за наказом короля Стефана Баторія, а друга — назвою цеху, що дбав про цю оборонну споруду.

Польська брама. Малюнок, поч. XIX ст.

Малюнок являє собою скоріше властивий добі романтичний «пейзаж з руїнами», ніж документальне свідчення про споруду. Незважаючи на це, зображення дає уявлення в загальних рисах, як могла виглядати Польська брама.

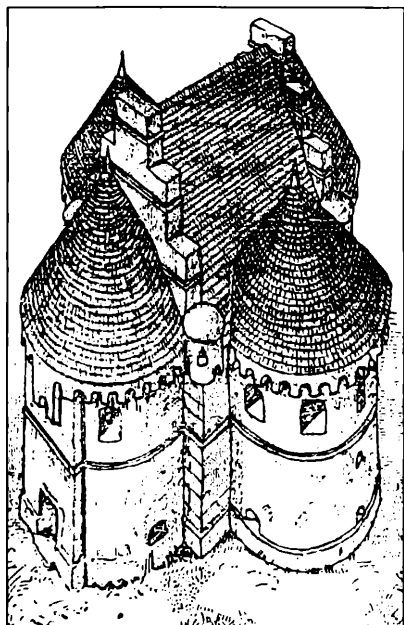
В'їзд до міста із Замкового мосту, збудованого на перешийку, що з'єднав острівне плато з материком, було захищено надбрамною вежею з проїздом в нижньому ярусі та мурами. Контролював «парадний вхід» у місто Вірменський бастион, влаштований на терасі над укріпленою брамою. Очевидно, що розташований на самій межі Поля Кам'янець-Подільський міг так довго і досить-таки щасливо існувати лише завдяки своїм унікальним фортифікаціям, які вдало підсилювали його природний захист.

Міська брама у Сатанові. Акварель Н. Орди

Брама — єдине, що залишилося від міцних міських фортифікацій. Колись ліворуч від неї вздовж берега ріки Збруч тяглися дерево-земляні укріплення, а праворуч — оборонний мур. Вони оточували місто, перетворюючи його на неприступну твердиню. За брамою на пагорбі — оборонна синагога.

Мешканці малих міст, звичайно, були у меншій безпеці, ніж, скажімо, середньовічні львів'яни чи кам'янчани, але вони також навчилися захищати себе. На Поділлі, що завжди першим з українських земель страждало від татарських наїздів (саме тут проходили горезвісні Чорний та Кучманський шляхи), виник своєрідний тип поселення — місто-фортеця. Унікальні за стратегічним та функціональним призначенням малі міста-фортеці на Поділлі можна співвіднести з фортецями-містами, що будувалися у XII ст. хрестоносцями у Палестині. Обидва типи поселень призначалися

Церква в Сутківцях.

Реконструкція В. Січинського

Найвідоміший оборонний храм України. Три з чотирьох її апсид являють собою повноцінні бойові вежі з гарматними амбразурами, стрільницями для ручної зброї та машикулями для захисту підніжжя стін. Служба Божа правилася внизу, а вгорі проходив бойовий ярус.

коло оборони складали зазвичай укріплені культові споруди. Церкви, костели та синагоги відігравали роль локальних вузлів оборони. Міста були малі за площею, тому кожна ділянка контролювалася з того чи іншого храму. Збудовані по можливості на підвищеннях рельєфу, культові оборонні споруди практично не залишали мертвих зон — ділянок, недосяжних для пострілів. Крім того, в'їзди до міста (брами та хвіртки) зазвичай були підсилені культовими

для контролювання порівняно значних обширів місцевості в умовах постійної загрози з боку армії, що кількісно перевершувала гарнізон фортеці, а також для захисту не тільки своїх мешканців, але й великої кількості людей (навколишніх селян на Поділлі й прочан у Палестині), що жили за межами міських стін. За кількістю населення міста-фортеці та фортеці-міста були також близькі.

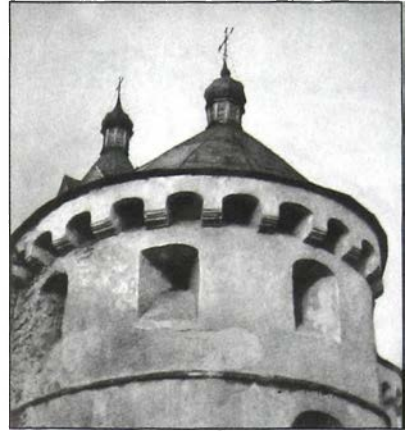
Подільські міста набували рис цілісних фортець протягом XV–XVI ст. паралельно з посиленням загрози з півдня. Зазвичай місто прилягало до гори, на якій височів магнатський чи державний замок. Зовнішнє оборонне коло з'єднувалося з укріпленнями замку. У багатших містах його склали мури, у бідніших (як, наприклад, у Тербовлі) — земляні вали з частоколом. Часом два типи укріплень поєднувалися: ощадливі міщани Сатанова захистили місто муром лише з боку суходолу, а на березі ріки стояв частокіл, підсилений двома оборонними церквами. Внутрішнє

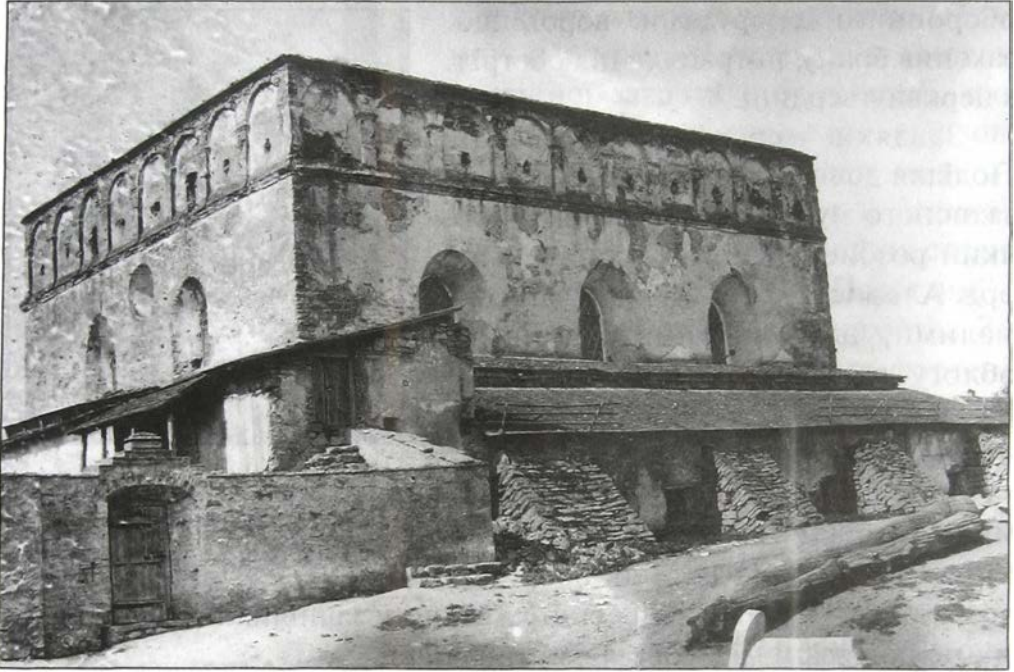
оборонними спорудами: ворог, що захопив браму, потрапляв під обстріл з церкви-твердині.

Завдяки мережі міст-фортець Поділля довгий час відіграло роль захисного муру Речі Посполитої, об який розбивалися атаки татарських орд. Але міста-фортеці були занадто малими, щоб витримати тривалу облогу регулярного війська, і не настільки добре укріплені, щоб протистояти артилерії. Тому під час захоплення Поділля Туреччиною міста зазнали великих руйнувань і припинили існування як оборонні комплекси — від цілісних систем захисту залишилися лише окремі, не пов'язані між собою фортифікації.

Як уже зауважувалося, чималу роль в системі оборони малих та великих міст відігравали культові споруди, що набували оборонних рис. Найбільш поширеними були церкви-фортеці. Взагалі оборонні храми не були новиною в європейській фортифікації. У селах на півночі Франції під час Столітньої війни оборонні храми давали притулок селянам, коли налітало англійське військо. У Трансільванії населення ховалося від каральних експедицій турків у церковних дворах, що нагадували зменшені двори замків. Але всі ці церкви були окремими будівлями, які не належали до системи оборони поселення, що суттєво знижувало їхню ефективність як фортифікацій. В Україні, зокрема на Поділлі, все виглядало дещо інакше. Церкви на перший погляд мало відрізнялися від «чистих» оборонних споруд. Вони були компактними, не мали бань (нащо будувати, коли перше ж ядро рознесе баню на друзки?), зате стіни були щонайменше 1,5 м завтовшки. Замість вікон мурували бійниці, часом їх влаштовували навіть у верхній частині вівтарної апсиди. Над бабинцем часом зводили дзвіницю, що більше нагадувала

Церква в Сутківцях.
Машикулі та стрільниці
верхнього ярусу. Сучасне фото

Синагога у Сатанові. Фото, поч. ХХ ст.

Півтораметрові стіни, вузькі вікна, типова місцева деталь — стрільниці для ручної зброї у декоративній аркатурі.

надбрамне укріплення замку. Вівтарна апсида часто бувала гранчас-тою, наче маленький бастион, — це давало змогу вести фланкуючий обстріл і робило твердиню менш вразливою для ядер. А найвідоміша церква-фортеця у Сутківцях навіть мала таку «прикрасу» з арсеналу світської оборонної архітектури, як машикулі.

Костели за обрисами дещо більше нагадували звичайні храми, але товсті стіни та вікна-стрільниці були їх неодмінними атрибутами. Загалом католицькі оборонні храми на теренах України частіше були складовою фортифікаційної системи монастиря, ніж окремими оборонними спорудами. А от приземкуваті оборонні синагоги стояли тільки окремо і взагалі були подібні до невеличких замків. Укріплена церква, костел чи синагога зазвичай розташовувалися

Святогірський (Успенський) монастир у Зимному. Гравюра, ХІХ ст.

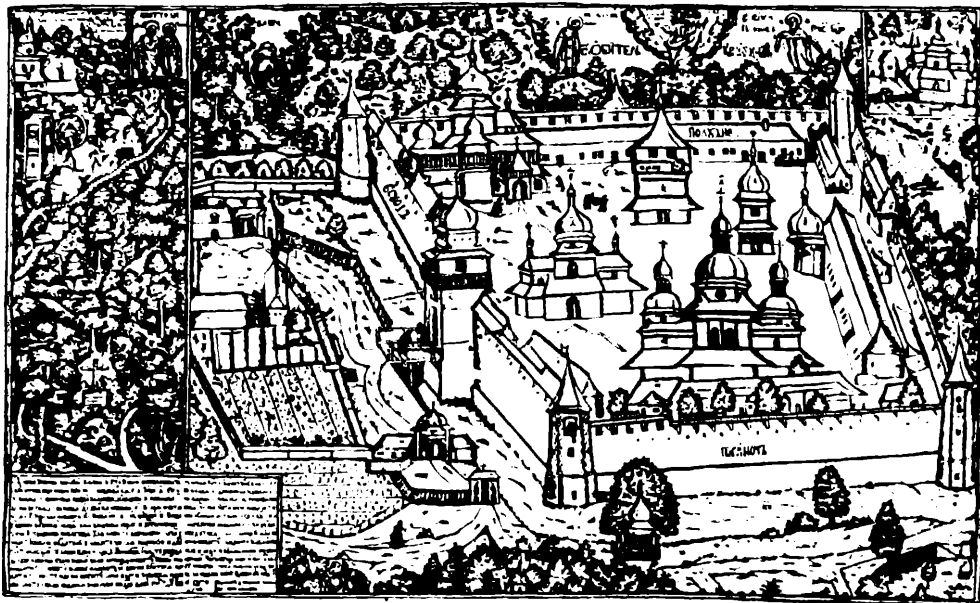
Зимненський монастир вважався однією з найпотужніших твердинь Волині. Його величний Успенський собор був безкупольним і мав колись чотири оборонні вежі (дві з них було розібрано).

десь поблизу від брами чи хвіртки таким чином, щоб супротивник, який прорвався у місто, одразу потрапив під обстріл з культової споруди. Заради такої оборонної зручності міська влада часом навіть порушувала законодавство. За чинними на той час у Речі Посполитій законами, синагогу можна було будувати лише у протилежній костелу частині міста і при цьому вона не повинна була вивищуватися над рядовою забудовою. Але на теренах України синагоги будували так, щоб з них було зручно стріляти. В Гусятині на Поділлі оборонна синагога мала навіть артилерійські стрільниці, а у Сатанові вона стоїть на пагорбі одразу за міською брамою, площа навколо якої потрапляє під обстріл з її бійниць.

«Облога Почаївської лаври турками у 1675 р.» Гравюра Н. Зубрицького, 1704 р.

Зображений на гравюрі Почаїв являє собою потужну твердиню з двома лініями оборони: зовнішньою — у вигляді валу й частоколу та внутрішньою — у вигляді неправильного багатокутника стін з високими оборонними вежами. Інша назва гравюри «Диво Почаївської Божої матері». За легендою, на світанку третього дня облоги монастиря турецьким військом в небі над лаврою з'явилась Богородиця у супроводі архістратиґа Михайла та святого Йова. Богородиця повертала стріли, що летіли у захисників монастиря, на ворогів, турки злякалися і втекли. Про незбагнений відступ турків повідомляє багато тогочасних джерел. Єдине, про що можна говорити впевнено, — потужні укріплення лаври у певному сенсі допомогли диву здійснитися.

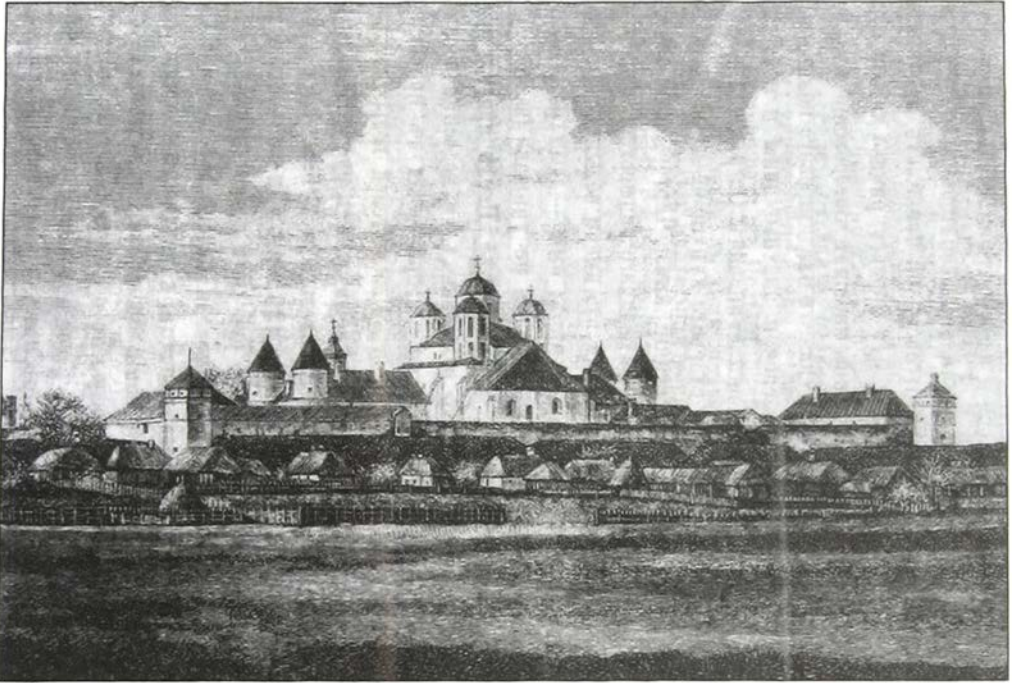

Крехівський монастир.
Гравюра Д. Сінкевича, 1699 р.

На гравюрі добре видно всю систему оборони монастиря: стіни з кренеляжем та бійницями, чотириярусні оборонні вежі на рогах мурів, потужне надбрамне укріплення-дзвіницю, глибокий і широкий рів, що оточує твердиню. Ченці подбали і про безпеку монастирських угідь — город із напільного боку рову обнесено муром, а підходи до брами захищає частокіл.

Важливу роль у системі оборони краю відігравали і фортифіковані монастирі. У більшості регіонів (на Волині, Галичині, Чернігівщині) православні монастирі найчастіше були потужними автономними твердинями. На Поділлі православні та вірменські обителі розташовувалися недалеко від міст, причому на найнебезпечнішому південному напрямку, і відігравали роль передміського укріплення, що відволікало на себе частину сил супротивника.

Православні монастирі, як і будь-які інші фортифікаційні споруди, зазвичай розташовувалися на підвищеннях рельєфу, їх також обводили ровом, що по можливості заповнювався водою. Монастирі

Троїцький монастир-фортеця у Межирічі. Гравюра, ХІХ ст.

Оборонне ядро монастиря становила могутня Троїцька церква, з'єднана із корпусами келій, на рогах яких здіймаються потужні круглі вежі. Зовнішній периметр оборони складала мури з шестигранними в плані триярусними вежами.

мали потужні мури з наріжними баштами, масивні надбрамні укріплення правили водночас і за дзвіниці. Корпуси келій найчастіше прилягали до зовнішніх мурів і замість вікон мали бійниці. Оборонним ядром монастиря був зазвичай головний храм з товстими мурами, стрільницями та, досить часто, з оборонними вежами. Храм міг стояти окремо або прилягати до оборонного муру, тим самим підсилюючи його обороноздатність.

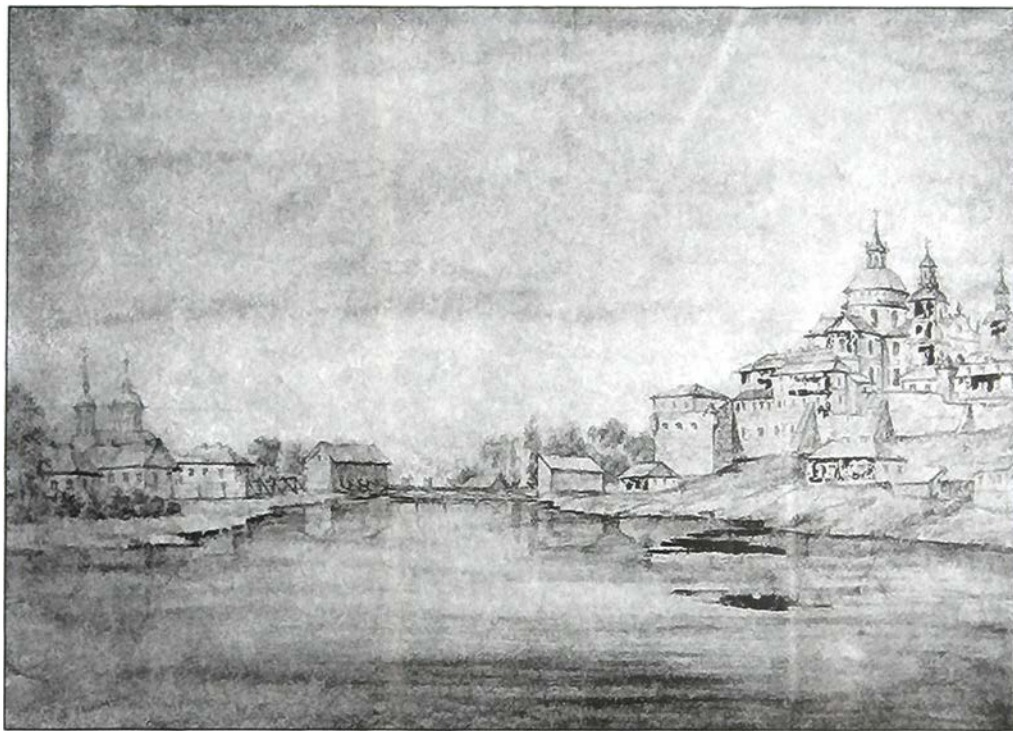
На відміну від православних, католицькі монастирі — кляштори — найчастіше розташовувалися в середині міських мурів. У великих містах монастирські укріплення підсилювали міські. Яскравий приклад цього — фортифікації Бернардинського монастиря у Львові, що

Домініканський кляштор Успіння Пресвятої Діви Марії в Летичеві.
Акварель Н. Орди

Відомо, що у XVI ст. монастир входив до фортифікаційної системи місцевого замку. Але замок було зруйновано турками у XVII ст., тож нині важко сказати, яким чином монастирські укріплення взаємодіяли з замковими.

входять до загальноміської оборонної системи. В малих містах кляштори найчастіше розташовувалися десь у центрі та становили оборонне ядро поселення. Так, зокрема, Кармелітський монастир у Тереховлі був важливою ланкою в обороні центру міста та підходів до замку. Як і православні, католицькі монастирі зазвичай мали потужні зовнішні укріплення, корпуси келій також прилягали до зовнішніх мурів. Але храмам для збереження католицької ідентичності

Кармелітський монастир у Бердичеві. Гравюра Н. Орди

Потужним мурам кляштору та наріжним баштам, в яких розташовувалась артилерія, міг би позаздрити якийсь небагатий порубіжний замок. Пишний бароковий костел в центрі оборонного комплексу виглядає досить вразливим.

намагалися надавати щонайменше оборонних рис, хіба що мури будували товщими, а вікна в них вужчими. Щоправда, це не робило укріплення надійнішим.

Людина XV–XVII ст. настільки звикала жити під загрозою ворожого нападу, від якого можна було врятуватися лише за мурами замку, міста чи монастиря, що вершиною її мрій були досконалі, неприступні оборонні споруди. Мало не кожен був поціновувачем фортифікаційного мистецтва, від якого залежало життя. Численні тогочасні ікони та розписи у церквах свідчать про те, що навіть рай уявлявся укріпленням, обведеним муром з бійницями, а брама

Малюнок з військового трактату, 1608 р.

Мушкетер ладує мушкет.

святого Петра виглядала надзвичайно міцною, такою, що може гарантувати довічну безпеку, тобто — здійснення мрії про спокій, на який годі було сподіватися на цьому світі у ті буремні часи. Але постає питання: від кого вони збиралися відстрілюватися у раю?

ХОЧУ ЖИТИ У ПАЛАЦІ!

Європейське середньовіччя, добігаючи кінця, вибухнуло наостанок барвистим феєрверком — добою Ренесансу. Ставлення до особистості докорінно змінилося — людину було проголошено «мірою всіх речей». Змінився і спосіб життя можновладців — кожен тепер волів мати не озброєних слуг (хоча, звісно, від армії ніхто не відмовлявся), а придворних, з якими можна було розмовляти про гарні та розумні речі. Королі та вельможі ставали покровителями мистецтв та наук, наввипередки запрошуюючи до своїх дворів відомих вчених і художників. Вочевидь, новий спосіб життя вимагав нового житла, простий і не надто комфортабельний замок вже не задовольняв потреб мешканців. Таким житлом став палац. Слово це походить від італійського palazzo, адже саме Італія у ті часи пропонувала найсвіжіші архітектурні ідеї. Палаці у великих містах були просторими будинками з гарно оздобленими фасадами та інтер'єрами і великими вікнами. Щоправда, вікна мали ґрати і закривалися товстими віконницями — на випадок локальних бойових дій з боку ворожих сусідів. Хрестоматійний випадок ворожнечі серед міського патриціату з усіма трагічними наслідками — сумна історія Ромео і Джульєтти з п'єси Вільяма Шекспіра.

Але по-справжньому «розгулятися» вдавалося лише за містом. Тут можна було звести більш простору споруду, а навколо неї влаштувати сад, оскільки природою тепер не тільки користувалися, але й милувалися, бо можливість насолоджуватися красою (байдуже, природною чи рукотворною) стала складовою нових уявлень про

комфорт. Чи не найяскравіші приклади нового житла — замиські вілли в Італії (зокрема вілла Фарнезе) і так звані Луарські замки (Блуа, Шамбор, Шенонсо та інші) у Франції. Про французькі замки, схожі на живі ілюстрації до казок, певний зарубіжний дослідник писав, що це суміш у вдалій пропорції середньовічної твердині й італійського палацу, породжена фантазією архітектора. То що, у Європі доби Ренесансу був такий міцний мир і злагода, що потреба у фортифікаційних спорудах відпала? Аякже! Зворотним боком уваги до людини став надзвичайний індивідуалізм, що плекав властолюбність, пихатість та нерозбірливість у засобах досягнення власної мети. Тож чубилися всюди і жорстоко — за владу, землі, гроші. Але який сенс палити замок-палац, яким у разі перемоги над власником сам збираєшся всмак покористуватися? До того ж долю воєн все більше стали вирішувати битви армій у полі та політичні домовленості як до, так і після боїв. З іншого боку, за доби Ренесансу бурхливо розвивалися науки, досягнення яких завжди намагалися використати у військових цілях. Артилерія ставала дедалі якіснішою і мучитися у тісному донжоні з малесенькими вікнами вже не мало сенсу: товсті стіни все одно не захищали від обстрілу. Фортифікатори розробляли все нові й нові системи захисту від артилерії. Але укріплення відсувалися до неспокійних кордонів або, принаймні, подалі від розкішних палаців. Найпотужніше укріплювалися міста, бо за цієї доби володіння землею позначало вже не володіння замками, а захоплення багатих міст.

На теренах України також не бракувало бажаючих пожити у палаці. Адже не тільки найбагатші магнати здійснювали закордонні подорожі й мали нагоду ознайомитися з новою архітектурною модою. Купці вирушали в далекі краї із своїм крамом, молоді ремісники вдосконалювали свої вміння за кордоном, шляхтичі та міщани здобували освіту у європейських університетах. Палац для магната став справою престижу, адже всі навколо вже знали, що справді багаті та впливові люди просто зобов'язані мати саме таке сучасне житло. Тож усі, хто мав кошти, воліли будувати палаці, що демон-

стрували б багатство, милували б око та стали б місцем витончених інтелектуальних розваг для своїх власників. Справа була за малим: у нашому краї тактико-стратегічні особливості війни не змінилися. Як і раніше, татари не намагалися утримувати землі, по яких проходили, і, звісно ж, не збиралися захоплювати оборонні споруди, щоб самим користуватися ними. А от завдати фортифікаціям якнайбільшої шкоди було вигідно зі стратегічної точки зору: якщо оборонну споруду не встигнуть вчасно полагодити, то наступного разу буде легше її брати і, відповідно, легше грабувати всіх, хто живе під її захистом. То що, магнати відмовилися від надії пожити в палаці? Зовсім ні! Вони шукали можливості пристосувати його до місцевих умов. Часом їм це вдавалося, часом — не дуже, але старалися усі.

Італійське замовлення князів Збараських

Давній родовий замок князів Збараських знаходився на південно-західній околиці міста (нині с. Старий Збараж). Як і більшість українських твердинь, він був заснований на місці давньоруських укріплень у 1383 р. Судячи з незначної (близько 80 см) товщини стін, залишки яких можна було бачити ще після Другої світової війни, споруда була не досить міцна для виконання своєї функції. Тож не дивно, що у 1474 р. татари спалили твердиню разом з її володарем, Василем Несвіцьким. Незабаром замок був відновлений і проіснував ще сто років, але внаслідок кількох татарських нападів у 1589 р. був зруйнований остаточно.

Жити у слабо укріпленому маєтку в ті часи було небезпечно, і князь Януш Збараський почав підшукувати місце під будівництво нової твердині. Плани старого князя виконали його сини, Криштоф та Юрій. Освічені молоді шляхтичі, що бачили світ, навчалися в університетах Болоньї та Падуї, хотіли збудувати родове гніздо у модних на той час у Європі архітектурних формах.

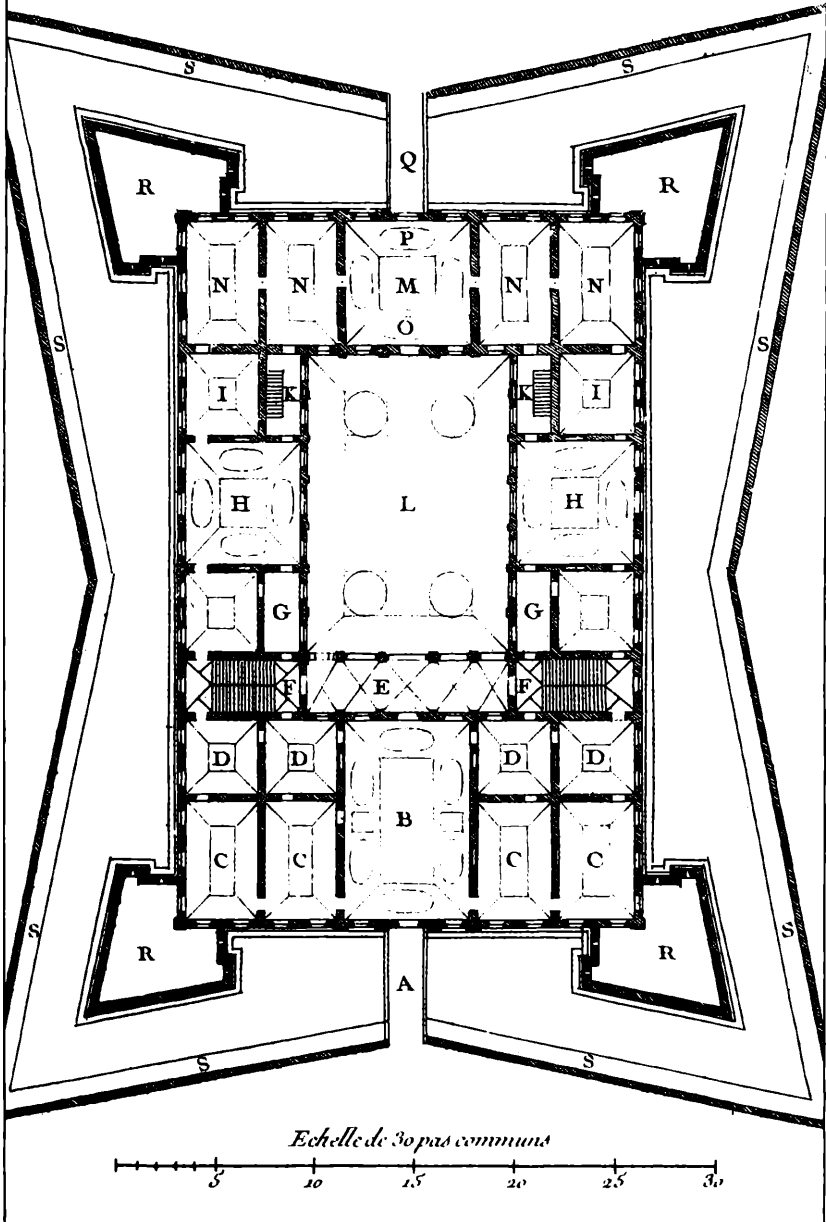

Перебуваючи у 1598 р. у Венеції, Криштоф Збараський запризнівся з відомим архітектором Вінченцо Скамоцці та замовив йому проект замку. Скамоцці виконав проект і докладно описав його у своєму трактаті «Ідея загальної архітектури». За пропозицією Скамоцці та бажанням князя, збараський замок мав бути palazzo in fortezza — укріпленим палацом, типом будівлі, поширеним на той час у Європі. «Перебуваючи у Венеції як для задоволення, так і для навчання, князь Христофор Збараський, особа великого досвіду в різних важливих справах як з природного нахилу, так і з тої причини, що багато разів брав участь у війнах Фландрії та Угорщини, — після багатьох розмов на тему фортифікації, котрі ми описуємо у даній роботі, побажав, щоб ми зробили план для його резиденції (майже на самому татарському кордоні), такий, щоб це був укріплений палац, здатний витримати напад», — писав Скамоцці.

Західні європейці у ті часи дещо романтизували народи, які мешкали на кордоні з «дикою Татарією», і були вдячні їм за стримування небезпеки, що нависла над всією Європою. Але вони слабо уявляли собі специфіку ведення війни у цих краях. Схоже на те, що венеціанський архітектор захоплювався своїм українським приятелем, але під час бесід із ним не зовсім зрозумів, якої саме резиденції потребує князь. Цікаво, який вираз обличчя був у Криштофа Збараського, коли він приймав з рук Скамоцці проект, яким той відверто пишався? Адже італієць запроектував розкішний чотириповерховий палац із затишним внутрішнім двориком, захищений тільки чотирма кутовими бастіонами, на які спирався перший поверх. Звичайно, такий палац ні в якому разі не міг задовольнити потреб оборони: великі вікна здатні пропустити цілу хмару татарських стріл, а про якісь зовнішні укріплення, на котрих можна було б розмістити гарнізон, Скамоцці взагалі не подумав. Здається, він уявляв собі оборону замку як легку стрілянину з боку збройних князівських слуг, а не повномасштабну військову операцію. Тому існуючий замок має дуже мало спільного з проектом.

Plan du Chateau du Duc de Sbaras sur les frontieres de la Tartarie.

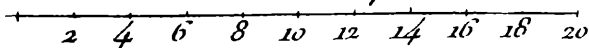

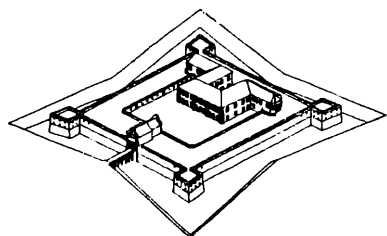
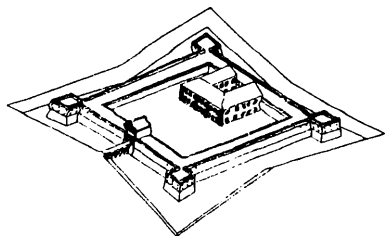
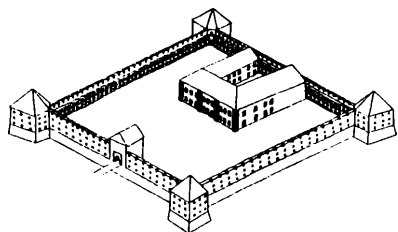
Elevation du Chateau du Duc de Sbaras

Echelle de 20 pas.

В. Скамоцці. Проект замку у Збаражі. План, фасад

Етапи будівництва
Збарзького замку.

Реконструкція Ю. Нельговського

Нову твердиню збудували на північний схід від старої на горі, що круто уривається з боку міста, з більш похилого боку підніжжя було оточене болотами. Укріплення склалися з високих, товстих валів з п'ятикутними бастіонами по чотирьох рогах, оточених ровом завширшки близько сорока метрів. Вали мають вісімдесят вісім метрів завдовжки кожний, висота їх дванадцять метрів. Стіни рову та валів були облицьовані тесаним каменем. Це примушувало рикошетувати ядра і, крім того, надавало замкові суворой монументальності. Вздовж валів дитинця, під їх терасою розташовано ряди склепінчастих казематів. За ними, напевно, був такий самий ряд приміщень або коридор, про що свідчать бійниці для ручної зброї з напільного боку. Але нині доступу до них немає. Приміщення казематів служили для зберігання запасів зброї, боєприпасів, продуктів харчування. Це водночас були і в'язниці, одна з яких, у південному бастіоні, добре збереглася. В західній куртині, з боку міста, розташована в'їзна брама, захищена вежею. У середині укріплень знаходиться житловий палац. Ця масивна двоповерхова споруда неначе виростає з товщі валу. Парадний фасад звернено до брами, а задній прилягає до валу по всій його довжині. Гладкі стіни прорізані двома рядами прямокутних вікон. Декор якщо і не пом'якшує суворості будівлі, та все ж надає їй своєрідної величі. Під палацом знаходяться великі льохи та частково зруйновані підземні ходи, один з яких веде до колодязя.

Брама Збараського замку з прилеглими валами. Фото, поч. XX ст.

Криштоф Збараський розпочав будівництво замку близько 1620 р. Після його смерті у 1627 р. Юрій Збараський продовжив будівництво і до співпраці запросив відомого голландського архітектора-фортифікатора Генріха ван Пеена, який довгий час вважався автором будівлі. Але дослідження сучасних українських вчених переконливо доводять, що починали будувати замок усе ж таки за проектом Скамоцці. Найпереконливішим свідченням цього є те, що дослідження кладки стін та аналіз розміщення кімнат і дверей підтвердили існування внутрішнього дворику з галереєю на ранньому етапі будівництва. Можливо, палац почали будувати за проектом Скамоцці, «знявши» його із запроєктованих наріжних бастионів, а вже потім оточили бастионними укріпленнями ван Пеена. Тобто зміни могли відбутися не в процесі будівництва, а було два, імовірно розділених значним проміжком часу, будівельних етапи. Можливо також, що будівництво палацу велося від головного

Станіслав Конецпольський.
Портрет, XVII ст.

з використанням артилерії, що ставала з кожним роком все потужнішою.

Здавалося б, прагматичний підхід князів Збараських до втілення мрії про життя в палаці мав би стати зразком для сучасників. Але ні. Коли коронний гетьман Станіслав Конецпольський забажав прикрасити палацом свій галицький маєток, він не надто брав до уваги досвід сусідів з Волині, за що і поплатився (точніше, платив регулярно). Розкішний палац у Підгірцях (а йдеться саме про нього) збудовано у 1635–1640 рр. за проектом французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана. Будівельними роботами керував італієць Андреа дель Аква. Результат вийшов дивним з огляду на те, що Боплан був блискучим фортифікатором, а замовник, Конецпольський, досвідченим військовим. Двоповерховий палац на високому пагорбі — справді чудовий і вишуканий. Він спирається на високий цоколь з наріжними бастіонами (як це планували зробити у Збаражі), всередині бастіонів розташовано каземати,

фасаду до заднього і було припинено на певній відстані від нього. Зараз уже важко сказати упевнено, як саме все це відбувалося. Але те, що князі Збараські добряче намучилися з реалізацією італійського проекту, видно неозброєним оком. Все свідчить про те, що проект з Венеції було кардинально змінено на користь випробуваних життям будівельних рішень порубіжних оборонних замків, що диктувалися своєрідністю життя в Україні та місцевими будівельними традиціями. Однак бажаний результат таки було отримано: Збараж став міцною фортецею, яка могла протистояти і смертоносним наїздам татарської кінноти, і тривалій облозі

Замок у Підгірцях. Гравюра Н. Орди, XIX ст.

що виходять в ошатний внутрішній двір. Зовні палац захищав широкий рів, перед його головним фасадом — широка еспланада. Колись замок оточували ще й земляні укріплення, але, судячи з того, наскільки легко їх долали нападники, укріплення не були надто потужними. Палац стоїть на високому пагорбі, його парадний фасад гордовито височів над лінією земляних укріплень. Невже Боплан і Конєцпольський забули про існування далекобійної артилерії? Скидається на те. Новенький замок у Підгірцях зазнав руйнувань вже у 1648 р., коли козацьке військо під проводом Богдана Хмельницького йшло на Львів. Наступні роки сорок Підгірці просто не встигали відбудувувати — їх без особливих зусиль брали як не козак, то татари. Привести резиденцію до ладу і навіть надбудувати в ній третій поверх вдалося лише у відносно мирному XVIII ст. Сучасники навіть почали називати його з шанобливим перебільшенням — «Галицьким Версалем».

Схованка для розкішного житла

Доба настійливо вимагала від власників порубіжних маєтків проживання саме у палаці — принаймні, щоб люди не сміялися. Француз на прізвище Далейрак, що перебував у почті короля Яна Собеського під час битв з турками за Поділля, писав у своєму щоденнику про замок у Язловці: «Струмок, що оточує місто, звертає потім до підніжжя замкової гори і оточує її так само, як Смотрич оточує замкову гору в Кам'янці. Гора ця доступна тільки з боку міста. На цій горі підноситься замок з каміння і цегли. Перед брамою — широкий плац для військових вправ, на якому можна вишикувати до трьох тисяч війська. Замок, хоч і нерегулярний (тобто його план не має чітких геометричних обрисів — прим. автора), не виглядає застарілим. Башти, рови, наріжники для гармат, вали, підземні льохи вирізняються міцністю та зручністю в обороні. Але житло це дуже похмуре, подекуди нагадує Бастилію паризьку». А кому ж хочеться мешкати у немодному житлі? Часи, коли найперше цінувалась міцність споруди, а комфорт та представницькі функції вважалися річчю другорядною, минули.

В умовах постійної загрози з боку Поля вдаватися до перебудов, що хоч на деякий час порушили б периметр оборони твердині, було ризиковано. Залишалось або переробити скромне замкове житло на палац, або звести палац наново всередині оборонного периметру, але так, щоб він був придатним до ведення військових дій. Тож зовні український замок лишався суворою твердинею, що самим своїм виглядом мала злякати нападників, але всередині він перетворився на ошатне та комфортабельне як на свій час житло. Найпоширенішим по всій Європі способом перетворення існуючого старого замку на палац було влаштування на його фасаді, що виходив у двір, аркад-галерей. Саме до цього способу вдалися чергові власники Мукачівського замку. Просторі галереї оточують обидва замкові двори (на той час споруда помітно розширилася порівняно з часами Корятовичів) і надають їм абсолютно невійськової парадності. Аркади

Замок у Язловці. Фото, поч. ХХ ст.

ховали від пекучого сонця влітку та від негоди взимку, під їхнім захистом можна було прогулюватися, розмовляти і просто дивитися на безкрає небо, якого досі із підсліпуватого віконця замку просто не було видно. Коли у замку з'являлися якісь мандрівні штукарі чи музики, галереї правили за театральні ложі, а двір ставав сценою для вистави. Кури, гуси, свині та інші живі харчові припаси перемістилися у новозбудовані або відгороджені у старих спорудах господарчі двори, щоб не псувати гарну картину своїм недоречним виглядом, запахом та рохканням чи кудкудаканням.

Однією з найвишуканіших магнатських резиденцій став Олеський замок. Цей овальний у плані замок на високому пагорбі існує щонайменше з XIV ст. За цей час він, звісно, неодноразово перебудовувався, а стіни твердині, що колись сягали товщини семи метрів, витримали чимало облог. На нормальну за уявленнями свого часу резиденцію твердиня почала перетворюватися, коли у 1511 р. Петро Олеський розділив замок між двома своїми доньками. Звісно, дівчата повиходили заміж, і замок став власністю двох родин. У дворі з'явився новий двоповерховий палацовий корпус

Одеський замок. Гравюра Н. Орди, XIX ст.

з прикрашеним різьбленням ренесансовим фасадом, стару будівлю також прикрасили і відремонтували. Отже, Одеський замок на деякий час став «комунальною квартирою», в якій мешкало дві сім'ї — кожна у своєму палаці. До «спільних зручностей» належали двір, колодязь та брама. З огляду на зовнішню небезпеку, сусіди не сварилися, а, навпаки, спільно дбали про обороноздатність свого житла. Під кінець століття новий власник, Іван Данилович, завершив перетворення замку на палац. Звичайно, це жодним чином не позначилося на обороноздатності твердині. Адже Данилович оточив підходи до замкової гори земляними укріпленнями та ровами, біля підніжжя влаштував парк на кшталт тих, що оточували укріплені вілли в Італії. Таким чином, оборонна система замку значно підсилася. В середині твердині Данилович збудував аркади (як же без них!), оздобив двері різьбленими порталами та зробив деякі перепланування у житлових приміщеннях. Зовні ж практично нічого

не змінилося. Напевне, свого часу гості замку почувалися досить дивно, коли наближались здаля до суворої стародавньої твердині з потужними стінами, а пройшовши браму, наче в казці, раптово переносились до чудового палацу. Втім, така різка зміна вражень була звичною для людей тієї бурхливої доби.

Не надто просторий Олеський замок було досить легко перетворити на добре укріплену резиденцію. Хоча — і тут варто віддати належне кільком поколінням практичних, розумних, та ще й наділених смаком власників — не кожній твердині так таланило. Значно важче було досягти гармонії між художніми смаками та фортифікаційними потребами в оборонних спорудах з великою площею. В Меджибожі, з його величезним, близьким до трикутника в плані двором, навряд чи було можливо перетворити все подвір'я на цілісний, розкішний та цілком цивільний на вигляд простір. Тому палац вирішили зробити ефектним акцентом ансамблю, а разом і підсилити за його допомогою загальну обороноздатність. Нову споруду звели при зовнішній стіні у найбільш укріпленій мисовій частині замку. Палац з червоної цегли з вибагливо різьбленими карнізами та одвірками, увінчаний розкішним фігурним аттиком, одразу впадав у вічі кожному, хто проходив у замок через браму. Будівничим мало було приставити мешканців палацу до бійниць у зверненій у напільний бік стіні (справді, не вікна ж у ній робити!), вони ще й прилаштували на просторому пласкому даху артилерію. Як то кажуть, скромно, зручно і зі смаком. Між іншим, Язловецький замок, який пан Далеїрак так критикував за похмурість, зовсім скоро після його візиту почав змінюватися. З трьох боків згаданого ним плацу для війська було збудовано просторий палац. Власне, споруду прибудували до оборонних стін, що оточували двір. Плац перетворився на чималий парадний дворик, у який виходили облямовані білокам'яним різьбленням вікна, центральну частину прикрашав парадний вхід, оздоблений пілястрами та багатим різьбленням. Такої резиденції можна було не соромитись!

Магнати Сенявські від самого початку планували свій замок, який почали зводити у 1534—1564 рр. у Бережанах як укріплену резиденцію. Вони чудово розуміли, що продемонструвати своє багатство

Замок у Бережанах. Гравюра Н. Орди, XIX ст.

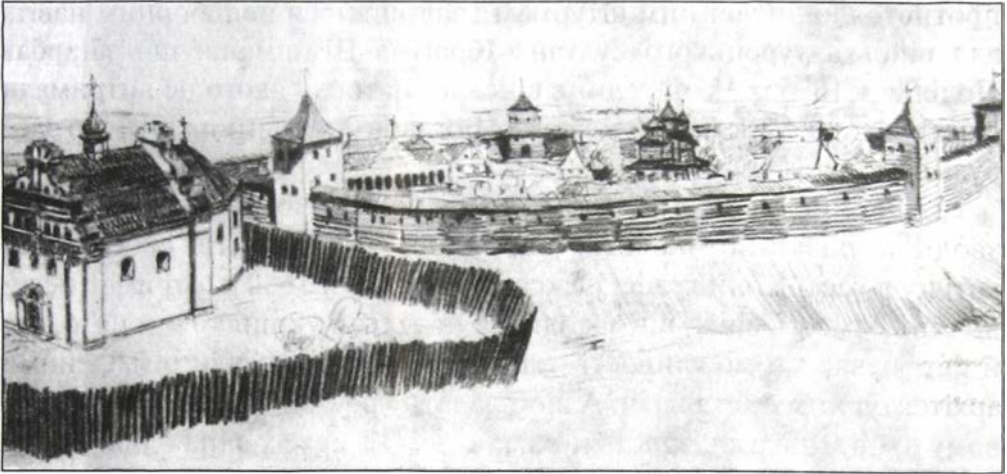
та естетичні смаки ззовні не вийде. Тому п'ятикутний у плані замок з потужними наріжними баштами та напівкруглою бастеєю з напільного боку виглядає суворим і з підкреслено замкненим об'ємом. Але стіни приховували справжні скарби — триповерховий палац з неодмінною аркадою на фасаді та головним входом, що був оздоблений розкішним білокам'яним порталом, змагався у пишності з надвірним храмом, що згодом став родовою усипальницею Сенявських. Коштовне різьблення виконав молодий місцевий скульптор Ян Пфістер, який згодом зробив блискучу кар'єру у Львові. Як і всюди, зовнішні стіни палацу мали бійниці замість вікон, а єдина ozdoba цієї репрезентативної будівлі, помітна з напільного боку, — аркатура — була пронизана ключоподібними стрільницями і слугувала бойовим ярусом, що захищав частину периметра замку. Розкішне житло гідно виконувало свою оборонну функцію: воно

протистояло численним штурмам і залишилося непоборним навіть для війська турецького султана Ібрагіма Шишмана, що загарбав Поділля у 1675 р. Чи не єдине військо, натиску якого не витримали фортифікації Бережан — це армія Богдана Хмельницького, що здобула замок у 1648 р.

Звичайно, далеко не всі власники замків могли дозволити собі зводити розкішні палаци, але якось прикрасити своє життя хотілося усім. Коли граф Олександр Цетнер у 1650 р. отримав невеличкий замок Свірж, він заходився не тільки укріплювати його, але й спробував по можливості оздобити дворові фасади різьбленими архітектурними деталями. А щоб надати урочистості тісному замковому двору, наказав зробити розкішний (в межах фінансових можливостей) парадний вхід зі справжніми палацовими сходами. Навіть в'їзну браму прикрасили фронтоном — скромним, щоб не надто шкодувати, коли вороги зіпсують красу.

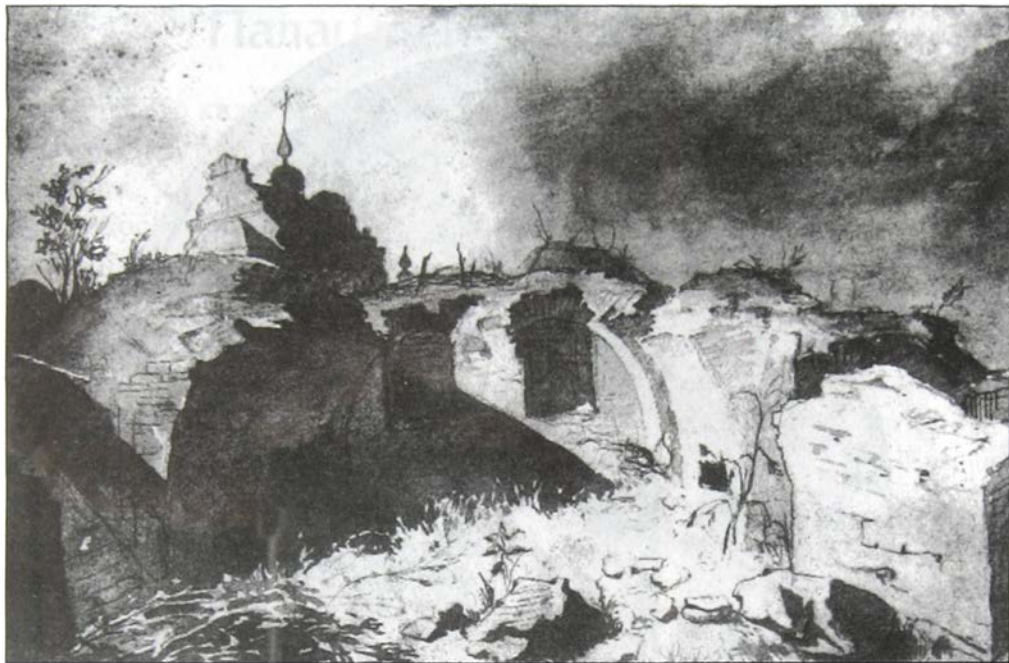
А от замок в Старому Селі регулярно не таланило. Планувався він одразу як укріплена резиденція. Та не встигли князі Острозькі (а саме їм належала споруда) у 1584–1589 рр. збудувати на місці давнього дерев'яного укріплення кам'яну твердиню (на думку вчених, автором проекту міг бути славетний львівський архітектор Амвросій Прихильний), як її одразу ж пошкодили турки, що здійснили похід в Галичину. Спадкоємець Острозьких, Владислав Домінік Заславський, взявся розбудовувати твердиню невчасно — у 1642 р. Хто ж знав, що у 1648 р. почнеться Визвольна війна українського народу і козацьке військо дорогою на Львів завдасть недобудованій твердині значних руйнувань. Але замок все-таки встигли добудувати, і він гідно виконав свою місію у 1672 р. під час вторгнення турків на українські землі. Однак незважаючи на всі неприємності, які легко було спрогнозувати, замок у Старому Селі від початку будувався, так би мовити, демонстративно гарним. Це один з небагатьох випадків, коли оздоблення не ховали всередині, а винесли назовні. Шістнадцятиметрові стіни твердині вгорі прикрашено глухою (тобто не наскрізною, замурованою) аркатурою п'ять метрів заввишки, яку зовсім не псують стрільниці для ручної зброї. Башти

Укріплений хутір у Суботіві. Реконструкція Г. Логвина

увінчують білокам'яні різьблені аттики, а найрозкішніше оздоблена східна башта має вгорі ще й високий, схожий на корону, різьблений парапет.

Значно скромніше мрії про палац втілювалися у Східній Україні, де взагалі важко було визначити межу між Полем та земле-робськими угіддями. Місцеве населення (його багатша частина) мешкала в оборонних дворах, що склалися з традиційних дерево-земляних укріплень, житлових та господарських споруд. Такий двір (чи, як його тут звали, хутір) збудував і батько Богдана Хмельницького Михайло Хмель, коли оселився в околицях Чигирина, на хуторі Суботіві. Саме конфлікт за хутір став останньою краплею, що переповнила чашу терпіння Богдана і змусила його тікати на Січ. Зі зміною статусу власника, що став першою особою козацької України, змінилося і призначення хутора. Тепер Суботів став офіційною резиденцією. Якщо у козацькій столиці Чигирині Хмельницький провадив переговори, то у його приватному помешканні відбувалося те, що сучасні політики називають «зустрічами без краваток». Як нині, так і у XVII ст. саме на цих зустрічах високі сторони досягали порозуміння у найважливіших та найскладніших

Руїни замку Хмельницького у Суботіві. Малюнок Т. Шевченка

питаннях. Імовірно, Богданів хутір, який на той час все частіше стали величати замком, мав звичні дерево-земляні укріплення. На валах височів частокіл, підсилений дерев'яними вежами. Як у кожному замку, у Суботіві з'явилася своя церква — оборонний із стінами у два метри завтовшки, але прикрашений пишним бароковим фронтоном храм св. Іллі. Церква будувалася як родова усипальниця Хмельницьких, саме у ній спочило тіло великого гетьмана, коли настав час. На думку вчених, Іллінська церква була оточена автономними укріпленнями, що сполучалися з власне замковими. Що ж до гетьманського палацу, то від нього залишилося те, що Т. Г. Шевченко назвав великим льохом — тобто фундаменти з підвалами. За часів Кобзаря на замчищі ще існували залишки стін головної будівлі, але нині весь комплекс резиденції Богдана Хмельницького можна реконструювати лише у дуже загальних рисах.

Богдан Хмельницький. Гравюра В. Гондіуса

Цей портрет — єдиний, що був створений за життя великого гетьмана голландським гравером Вільгельмом Гондіусом (Віллемом Гондтом). Всі інші відомі нині графічні та живописні портрети Богдана є повторами та «варіаціями» на тему роботи голландця.

Палац та його мешканці

Відверто кажучи, пишний ренесансовий двір західноєвропейського зразка, при якому квітнуть мистецтва і ведуться інтелектуальні розмови, для мешканців більшості замків на українських теренах був недосяжною мрією. Географічне положення краю та політична ситуація не надто сприяли розвагам — треба було воювати. Однак деякі власники замків таки встигали бути покровителями освіти та мистецтв.

Рід князів Острозьких уславився видатними полководцями, інтелектуалами та покровителями культурних починань, спрямованих на захист православ'я. Але військові подвиги представники великого роду здійснювали зазвичай далеко за межами свого родового гнізда, а от мислителів та митців з усіх усюд запрошували саме до Острозького замку. Чи не єдиний в Україні князівський двір, подібний до дворів європейських вельмож за талантом та освіченістю запрошених до нього інтелектуалів, був у замку за доби Василя-Костянтина Острозького. Князь кохався в музиці та мистецтві, тож зібрав у замку видатних музикантів та художників. Завдяки цьому з'явився своєрідний церковний «острозький наспів» та шерег чудових ікон. У великій бібліотеці Василя-Костянтина було чимало книг різними мовами і найрізноманітнішого змісту: від богословських книг до творів античних авторів, від наукових трактатів до словників та граматик. Тож не дивно, що князь запросив до себе на службу першодрукаря Івана Федорова Московитина, якому не надто добре велось у Львові на той час. Втім, Василь-Костянтин Острозький мав значно ширші плани, ніж порятунок вправного друкаря від боргів. Він задумав видати друком першу Біблію церковнослов'янською мовою.

Єзуїтський проповідник Петро Скарга у 1577 р. видав трактат «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем», який присвятив князю Острозькому. У цьому трактаті запровадження церковної унії мотивувалося не лише «хибністю» православ'я, але й неосвіченістю

Князь Василь-Костянтин
Острозький

православних священників. Відповісти на такий виклик було справою честі для Василя-Костянтина Острозького. Крім того, важко було не погодитися з паном Скаргою щодо освіченості священників. Та де ж їй було взятися, коли на переписування однієї книги витрачалися місяці й роки, друкованих православних видань слов'янською мовою було обмаль, а найголовнішої книги — Біблії — не було зовсім? Тож князь задумав видати друком Книгу Книг зрозумілою для священників і всіх бажаючих мовою. Та зробити це було не так просто. Адже за роки переписувань у книзі назбиралося чимало неточностей та помилок, що часом просто викривляли зміст тексту.

І можна було не сумніватися, що під час одного з популярних у XVI ст. релігійних диспутів знайдеться якийсь єзуїт, що зауважить помилку і неодмінно використає її, щоб переконати присутніх у «неправильності» православної віри. Тож Василь-Костянтин Острозький мусив, по-перше, отримати декілька рукописних Біблій різного походження, а, по-друге, зібрати при своєму дворі найвченіших богословів, здатних перекласти, звірити та проаналізувати різні версії тексту і скласти остаточний варіант. Все це князю вдалося, а списки Біблії він отримав від таких різних людей, як папа римський (грецькою мовою) та російський цар Іван Грозний (церковнослов'янською). Підготовча робота продовжувалася не один рік. За цей час Острозька друкарня набрала обертів, видавши друком низку книг. А щоб якнайповніше використати інтелектуальний потенціал вчених острозького гуртка (його ще називали академією), при дворі було засновано школу. У навчальному закладі вивчали

церковнослов'янську, грецьку та латинську мови, і так звані «сім вільних мистецтв» — граматику (точніше, аж три граматики вищезгаданих мов) арифметику, геометрію, астрономію, музику, риторику, поетику, діалектику. Освітнього закладу подібного рівня на теренах України до того часу не було.

У 1581 р. Біблію слов'янською мовою було нарешті видано. Це розкішне, прикрашене гравюрами видання вважається шедевром поліграфічного мистецтва. Та робота вченого гуртка не припинялася: надалі виходили книги (і релігійного, і світського змісту), працювала школа, випускники якої долучалися до праці своїх вчителів. Та Василь-Костянтин Острозький не подбав про надання закладу офіційного статусу університету і після його смерті у 1608 р. академія та друкарня занепали.

А от деякі пані з дому Острозьких зажили слави з не надто веселих (у зв'язку з різними обставинами) причин. Гальшка (Єлизавета) Острозька народилася від шлюбу князя Іллі Острозького та красуні Беати Костелецької, позашлюбної доньки польського короля. Щоправда, 29-річний князь загадково помер невдовзі після весілля, залишивши вдовою вагітну дружину. Новонароджена Гальшка одразу стала найбагатшою нареченою Речі Посполитої, оскільки саме їй, а не матері відійшла більша частина неосяжних маєтків Острозьких. На свою біду дівчинка росла надзвичайно вродливою (на жаль, до нашого часу не дійшло жодного портрета красуні), тож практична і амбітна матуся сушила голову, як би найвигідніше (перш за все, для себе) прилаштувати такий скарб. Претенденти на руку і серце

Княгиня Софія
Острозька

Титульний аркуш
Острозької Біблії

князівни з'явилися ще коли вона, як то кажуть, пішки під стіл ходила. Та чотирнадцятирічна дівчина-підліток закохалася у молодого князя Дмитра Сангушка, який відповів їй широю взаємністю. Він був достатньо багатим та впливовим, щоб Беата дала згоду на шлюб. Однак коли вже почали ладнати весілля, матуся раптом відмовила нареченому. Гальшка вперше (але далеко не востаннє) стала жертвою чужих інтриг: короля лякало поєднання двох найпотужніших руських князівських родів, а Беаті Костелецькій, що виростає при краківському дворі, королівські інтереси були значно ближчі, ніж інтереси сім'ї покійного чоловіка та власної

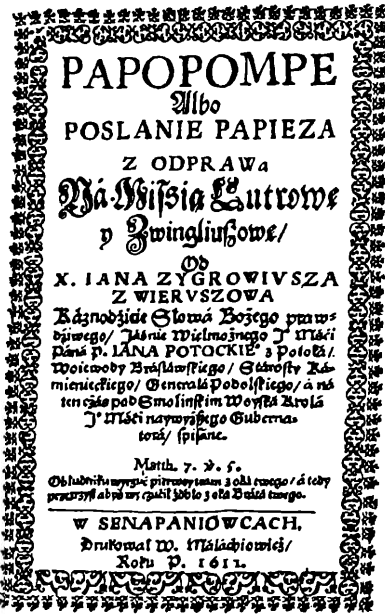
доньки. Втім, закоханий князь Дмитро не зупинився перед відмовою: він просто взяв штурмом Острог, викрав Гальшку і кинувся тікати до Чехії. Дорогою закохані обвінчалися. Та щастя було недовгим. Король оголосив Дмитра Сангушка поза законом, втікачів наздогнали в околицях чеського міста Яромир. Князя, який із шаблею в руках намагався захистити своє кохання, було вбито.

Король вирішив сам влаштувати долю юної вдови і постановив негайно видати її за магната Лукаша Гурку, що годився Гальщці у дідуся. Але й цей шлюб чомусь не влаштував її матір. Тож Беата швиденько випхала напівпритомну від горя дівчину заміж за князя Семена Слуцького. І знову всьому сімейству довелося тікати, бо король таки наполягав на своїй версії шлюбу. Щоправда, князь Слуцький не був закоханий і не збирався накладати головою за грошовиту красуню. Та й цього разу втеча скінчилася штурмом: королівське військо йшло на приступ Домініканського монастиря

у Львові, де сховалася Гальшка. Дівчину видали за Гурку, що відвіз її у свій далекий замок Шамотули і тримав там, наче у в'язниці. Ходили чутки, що старий примушує дружину носити чорну шовкову маску, аби ніхто, крім нього, не міг милуватися її красою. Невідомо, так це було чи ні, але з того часу Гальшка вбралася у жалобний одяг — сусіди, що зрідка бачили її, прозвали красуню чорною княгинею. Нарешті Лукаш Гурка помер і Гальшка повернулася додому. За цей час її мати встигла одружитися із Альбертом Лаським, що наклав лапу на маєтки молодій вдові і зіпсував стосунки з усім владним сімейством. Все ще не стара (тридцятичотирирічна) і гарна Гальшка панічно боялася, що матуся знов спробує випхати її заміж. Тож звернулася по допомогу до свого дядька, князя Василя-Костянтина Острозького. Брат Іллі Острозького повернув племінниці все, що їй належало, і пообіцяв надалі захищати її інтереси. Та Гальшка вирішила радикально позбавити імовірних претендентів принаймні одного приводу добиватися її руки. Оскільки вона не могла позбутися краси, то вирішила зректися багатства і відписала майже всі свої статки на засновану дядьком Острозьку академію. Доля Гальшки Острозької увійшла в історію як зразок фатального безталання, від якого не рятують краса і багатство.

Остання представниця славного роду, онука Василя-Костянтина Анна Алоїза Острозька прославилася зовсім іншими діяннями. Спадкоємиця захисників православ'я була настільки фанатичною католичкою, що дивувала шаленою релігійністю навіть поляків, католиків з діда-прадіда. Анна Алоїза носила під шовковим платтям власяницю, бичувала себе і безперервно каялася та молилася. Звісна річ, вона й дихнути не давала своїм православним підданам. Фанатизм княгині дійшов до того, що вона вирішила посмертно «перевиховати» свого православного батька Олександра Острозького. Князя Олександра було поховано у замковій Богоявленській церкві. Дочка наказала витягти з могили труп батька, що пролежав у землі більш як 30 років, охрестити його за католицьким обрядом і поховати знову — цього разу в католицькому домініканському костьолі в місті.

Титульний аркуш
антипапистської книги
друкарні в Панівцях

Малоприємний вчинок Анни Алоїзи Острозької продемонстрував, що доба віротерпимості у Речі Посполитій закінчилася. Але ще незадовго до цих подій все було інакше. Чимало магнатів не тільки давали у своїх замках прихисток гнаним у Західній Європі протестантам, яких католицька церква вважала еретиками, але часом самі розділяли їхні релігійні переконання. Литовський князь Миколай Радзивілл «Чорний» (це прізвисько він отримав за колір волосся) підчас навчання у Віттенберзькому університеті у Німеччині захопився вченням Мартіна Лютера, пізніше його зацікавили ідеї іншого провідника протестантизму, Жана Кальвіна, з яким Радзивілл активно листувався. Численні маєтки князя,

розкидані по теренах сучасних Литви, Білорусі та України, стали осередками культурної діяльності, подібної до діяльності Василя-Костянтина Острозького, але спрямованої, звісна річ, на захист протестантських поглядів. Одним з таких осередків був замок Олика на Волині. Під захистом його потужних укріплень інтелектуали-протестанти могли спокійно вести релігійні диспути. Власник Бережан Миколай Сенявський також був протестантом і громадив навколо себе людей, що поділяли його релігійні переконання. Тому розкішна замкова каплиця від початку будувалася не як католицька церква, а як «збір» — так називали в Україні та Польщі молитовні будинки протестантів.

У замку Панівці, що знаходився неподалік Кам'янця-Подільського і належав протестанту Яну Потоцькому, кальвіністи заснували

академію та друкарню (між іншим, першу на Поділлі). Із Панівецької друкарні виходили теологічні твори, що пропагували реформаторські погляди, та дошкульні памфлети на католицьку церкву, і вона добряче муляла око єзуїтам, ченцям ордену, заснованого саме для боротьби з ідеями Реформації. У 1611 р. Ян Потоцький помер у Московському поході десь під Смоленськом і його маєтки перейшли до брата Станіслава, колишнього лютеранина, що навернувся у католицизм і намагався, як то кажуть, бути святішим за папу римського. За допомогою озброєних слуг та єзуїтів Станіслав Потоцький розгромив академію і друкарню, розігнав викладачів. Згодом у цих приміщеннях він із підкресленою зневагою до чужих вірувань влаштував стайню. А колишніх студентів єзуїти змусили зібрати всі протестантські книжки і спалити їх на площі.

Але покої замків далеко не завжди були ареною релігійної боротьби. Наприклад, для наділеного тонким естетичним смаком Івана Даниловича родинні цінності були над усе — в прямому розумінні. Він двічі одружувався, і якщо перша жінка, Катерина Красицька, принесла йому придане, що дозволяло втілювати в життя мрії про палац, розбудовуючи Олеський замок і прикрашаючи його інтер'єри фресками, картинами, гобеленами та дорогими меблями, то наступна дружина, донька коронного гетьмана Софія Жолкевська, допомогла православному магнату зробити неабияку кар'єру. Дослідники вважають, що саме тесть посприяв отриманню Даниловичем високих посад львівського каштеляна та воєводи руського. А приданим Софії були землі в околицях Чигирина. Між іншим, воєвода нагородив свого підлеглого, Михайла Хмеля, багатим хутором на землях дружини — Суботовом. Взагалі Данилович ставився до Хмеля дуже прихильно. Він зробив його підстаростою Чигиринським, коли ж Михайло загинув, а його син Богдан, майбутній козацький гетьман, потрапив у турецький полон після поразки в битві під Цецорою, Данилович брав активну участь у спробах викупити або обміняти його на турецьких військовополонених. Він добре розумів розпач сім'ї, що з острахом чекала вістей зі Стамбула,

адже власний син і спадкоємець магната, Станіслав, загинув у одній з численних сутичок з татарами. Отже тепер всі надії на продовження роду Іван Данилович покладав на доньок, яких треба було видати заміж якнайвигідніше. Старий перебирав претендентами на руку і серце дівчат (вони були гарні, і потенційні наречені табунами ходили навколо Олеського замку), не слухаючи балачок про пристрасне кохання. Розрахунки та прискіпливе оцінювання женихів Іваном Даниловичем врешті-решт призвели як до трагедії, так і до шлюбу, що став доленосним, без перебільшення, для всієї Європи. У першому випадку залицяльник, чю нездатність жити без прекрасної Марціани Данилович старий магнат поставив під сумнів, довів свою пристрасть, покінчивши життя самогубством просто на людях. У другому випадку все відбулося не так швидко і не так сумно. Софію-Теофілу Данилович тихо-мирно видали заміж за Якуба Собеського. В 1629 р. у батьківському замку Софія-Теофіла народила сина, якого назвали на честь діда, але на польський кшталт — Яном. Хлопчик, який ріс у Олеську, згодом став одним з найхоробріших воїнів та найвизначніших полководців свого часу — королем Яном III Собеським. Король уславився переможними битвами з турками, а коли у 1683 р. об'єднані польсько-литовсько-козацькі війська під проводом Яна Собеського розгромили турецьку армію під Віднем, врятувавши не тільки місто, але й усю Європу від експансії Оттоманської імперії, онука Даниловича стали звати не інакше як рятівником християнського світу. Але і для уславленого перемогами вінченосця Галичина залишалася улюбленим місцем на землі. Тут він розбудував «ідеальне місто» Жовкву (про це йтиметься далі), а коли Олесько примхою долі перейшло у власність іншого роду та занепало, Ян Собеський викупив замок у нездалих господарів і повернув йому звичний з дитинства блиск.

А от Мукачівський замок мав занадто важливе стратегічне розташування, щоб головною справою його мешканців були інтелектуальні розваги та шлюбні пригоди — тут плели інтриги та воювали. У XV–XVI ст. за Мукачево сперечалися володарі Угорщини

і Трансільванії за активної участі Австрії та Священної Римської імперії. На початку XVII ст. замок став спадковою власністю трансільванських володарів Ракоці. Маленьке князівство вело досить ризиковану політику і весь час сварилося із потужною австрійською династією Габсбургів. Наприклад, під час Тридцятилітньої війни Д'єрдь I Ракоці підписав союзницький договір з далекою Францією проти близьких сусідів-Габсбургів, і тільки неприступність замку врятувала його від величезних неприємностей. Спадкоємець князя, Д'єрдь II, вплутався в українсько-польські справи і виступив проти коронного війська на боці козацької армії Богдана Хмельницького. В результаті — нищівна поразка під стінами Меджибожа і принизливий мирний договір з Польщею, що також цікавилася територіями, контрольованими Мукачівською твердинею.

Ілона Зріні

Після смерті Д'єрдя II в замку регулярно розігрувалися сімейно-політичні сцени між вдовою князя Софією, католичкою і прибічницею Габсбургів, та його спадкоємцем Ференцом I, протестантом та учасником антигабсбурзької змови. Щоправда, змова провалилася, а князь невдовзі помер, залишивши вдовою свою дружину, дочку хорватського правителя Ілону Зріні. Молода і гарна мати двох дітей не довго оплакувала чоловіка і вийшла заміж за Імре Текелі, що також не любив Габсбургів. Але Текелі дуже невчасно вирішив «дружити» проти австрійських володарів з турецьким султаном — якраз тоді, коли війська Порти були розбиті під Віднем армією Яна Собеського, а Габсбурги несподівано здобули популярність (завойовану військом Речі Посполитої) як захисники Європи від бусурманів. Отже, Текелі залишився у Туреччині на

правах чи то гостя, чи то біженця, чи то полоненого. А в цей час його дружина опинилася у скрутному становищі — в листопаді 1685 р. Мукачівський замок взяли в облогу австрійські війська. Звичайно, у величезних коморах Мукачева було досить боєприпасів та харчів, а коло бійниць стояло достатньо вояків. Бракувало «дрібниці» — людини із стратегічним мисленням, здатної організувати оборону. Володарці замку довелося взяти цю невластиву жінці роль на себе. Віддамо належне Ілоні Зріні — у неї виявився справжній військово- та організаційний талант. Мукачево протрималося сім місяців, укріплення не зазнали помітних ушкоджень, а гарнізон та цивільні мешканці все ще не вмирали з голоду. Австрійським військам у таборі біля підніжжя гори доводилося більш скрутно, тому облогу зняли. Це викликало справжню сенсацію по всій Європі — небачена річ, щоб гарнізон під керівництвом жінки змусив відступити регулярну армію під проводом досвідчених полководців! Навіть турецький султан надіслав привітання Ілоні Зріні — немусульманці, до того ж жінці.

В цей час Австрія потроху підминала під себе Трансильванію, від якої, власне, залишився тільки Мукачівський замок. Тож не довго лишалося чекати наступної облоги, що розпочалась у 1687 р. Але Зріні встигла поновити припаси, і коли австрійські війська знову оточили підніжжя гори, просто почала віддавати вже звичні накази. Облога продовжувалася півтора року, але цього разу австрійці не планували відступати. Та жити довіку під стінами замку вони також не збиралися. Тому австрійці підробили лист-звернення Імре Текелі до дружини та інших захисників замку, в якому він нібито просив їх не наражати на небезпеку своє життя і здатися на почесних умовах. Ілона Зріні повірила і підписала капітуляцію.

Володарі українських замків були надзвичайно різними за релігійними переконаннями, політичними уподобаннями, смаками, характерами та звичками. Але для всіх замок був Житлом з великої літери, рідною домівкою, де можна було почуватися бодай у відносній безпеці, а ще — символом спадкового права на владу. Тож

Хористи. Фрагмент ікони, XVII ст.

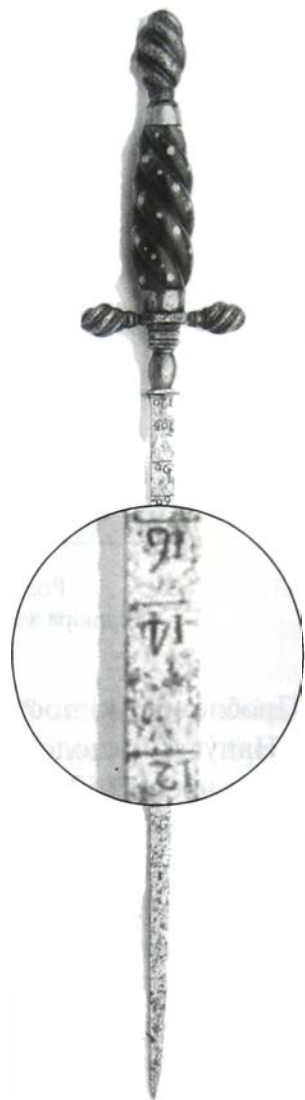
не дивно, що кожен намагався зробити свою товстостінну оселю якомога гарнішою і затишнішою. Затишок у даному разі був майже тим самим, що й обороноздатність твердині, про яку дбали весь час, підсилюючи та переробляючи оборонні споруди відповідно до вдосконалення військового мистецтва.

АРТИЛЕРІЯ ДИКТУЄ ПРАВИЛА ГРИ

У другій половині XVI століття військова наука та артилерійська справа розвивалися так само бурхливо, як і інші науки та ремесла за доби Ренесансу. XVII століття, яке історики називають століттям воєн (оскільки чи не всі країни Європи або завзято з'ясовували стосунки між собою, або палали у полум'ї громадянських воєн і династичних конфліктів), принесло формування повномасштабних професійних армій та подальший розвиток військового мистецтва. Вже на кінець XV ст. зброярі навчилися відливати чавунні ядра (до того користувалися переважно кам'яними), а у гармат з'явилися лафети, до яких невдовзі якийсь розумник прилаштував колеса. Це простеньке вдосконалення виявилось надзвичайно важливим — воно надавало артилерії мобільності й давало змогу відносно швидко переміщувати її на ділянки поля бою, де вона була найбільш потрібною. У 1537 р. італійський математик Нікколо Тарталья встановив співвідношення між масою та розміром снаряду і вирахував, що найбільша дальність пострілу досягається при розташуванні люфи гармати під кутом 45° . А у 1546 р. німець Гартман виклав це співвідношення у вигляді шкали для визначення калібру гармат та ядер. Ці розрахунки дали змогу упорядкувати і систематизувати виробництво зброї (хоча до єдиних для всіх чітко визначених калібрів було ще далеко), підвищити її якість та відкрити шляхи для подальшого

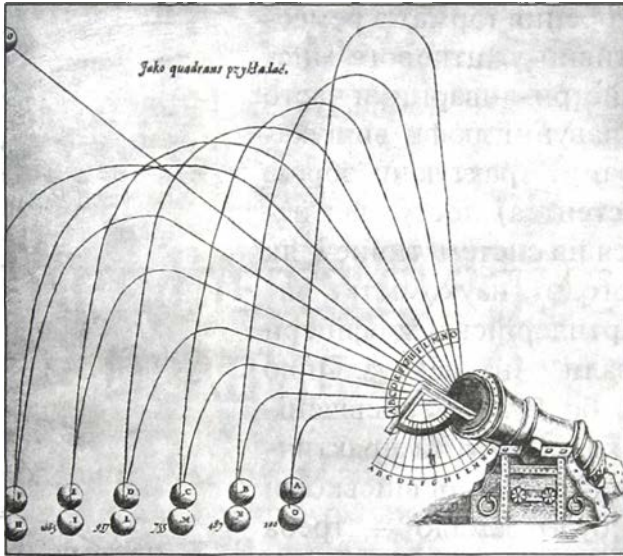

розвитку. Створення гармат з ремесла та декоративно-ужиткового мистецтва (бо майстри-ливарники часто прикрашали чавунні люфи вишуканими рельєфами, тракуючи зброю як витвір мистецтва) поступово перетворювалося на систематичне і, як сказали б сьогодні, наукомістке виробництво. Артилерійські ж офіцери потроху ставали інтелектуальною елітою армії, бо були найосвіченішими. Адже хоробрості та практичного досвіду для успішної військової кар'єри вже було замало — треба було знати математику, щоб розрахувати дальність пострілу і, відповідно, траєкторію польоту ядра, та ще й розумітися на фортифікації, щоб знайти слабкі місця в оборонних спорудах супротивника і вразити їх. Отже, гармат почали відливати більше і стріляти вони стали досить влучно та на більшу відстань. Варто зазначити, що артилерія, така дієва при облозі, спочатку була малопридатною для захисту фортець. Встановлені на високих мурах та вежах гармати стріляли занадто далеко, ядра влучали хіба що в обоз, але не у лави ворога. Тож захисники укріплень спочатку більше довіряли гаківницям та мушкетам. Що ж протиставили потужному артилерійському вогню фортифікатори?

Стилет артилерійського офіцера (Італія)

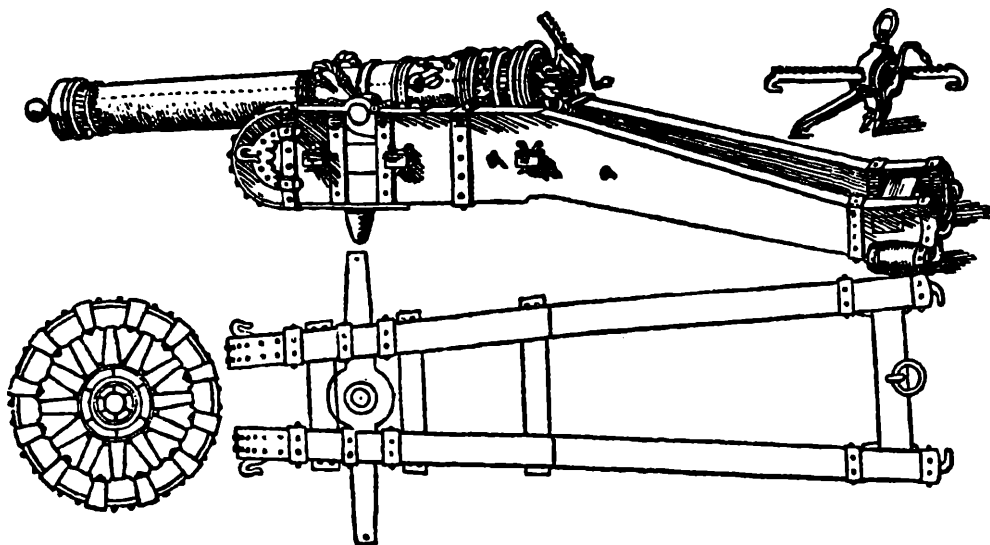
Позначки на клинку слугували для визначення калібру гармати та ядра.

Розрахунок траєкторії польоту ядра.
Гравюра з артилерійського трактату, поч. XVII ст.

Проблеми, які постали перед фортифікаторами, окреслив у своєму «Напученні щодо укріплення міст, замків та місцевостей» (вида-но у Нюрнберзі 1527 р.) геніальний німецький художник і вправний фортифікатор Альбрехт Дюрер: «Перш за все, я впевнений, що жод-ну споруду, на якій хочуть встановити потужні гармати, не варто будувати з прямовисними стінами. Бо якщо на ній будуть діяти декілька гармат — шість, вісім або десять, то стіна зруйнується посе-редині, якою б товстою вона не була. Якщо ж потім, підступивши до неї двічі або тричі, по ній стануть бити, то весь масив стіни завалить-ся, і що важча будівля, то скоріше це станеться. У деяких місцях, де люди не при грошах, або поспіх та необхідність цього вимагають, роблять великі насипи, укріплюють та обкопують їх і хоробро захи-щаються з-за них, і це теж добре».

Перше, що потрібно було виконати, це нахилити верхню части-ну оборонних мурів та веж, що зробило б їх менш вразливими для ядер, які в такому разі влучали б у ціль уже під кутом і тому спричи-

Альбрехт Дюрер. Малюнок гармати

няли б менше руйнувань. А для того, щоб не тільки воїни на верхівці муру, але й сама стіна були у безпеці, необхідно було так збудувати укріплення, аби кожна ділянка муру розташовувалася не «обличчям» до поля, а під кутом, і ворожі ядра не влучали в неї під майже прямим кутом, а наче ковзали, завдаючи мінімальних руйнувань. До того ж, як зауважив Дюрер, стіна мала витримувати вагу гармат. Але перебудова мурів та веж для захисту від артилерії позбавила фортифікації такої важливої деталі, як машикулі (у нашому краї їх називали підсябиттями) — підніжжя мурів залишилися незахисними. Розв'язок однієї проблеми створював іншу. Тепер, щоб позбутися мертвих зон, треба було якось забезпечити фланкуючий вогонь, тобто можливість захисників стріляти вздовж стін — вже не вертикально згори, як це робилося із підсябить, а навскіс, захищаючи підніжжя укріплення. Щоб домогтися такого ефекту потрібно було висунути вежі подалі за лінію стін і вести вогонь з бічних стрільниць. До того ж захисники фортець не хотіли відмовитися від

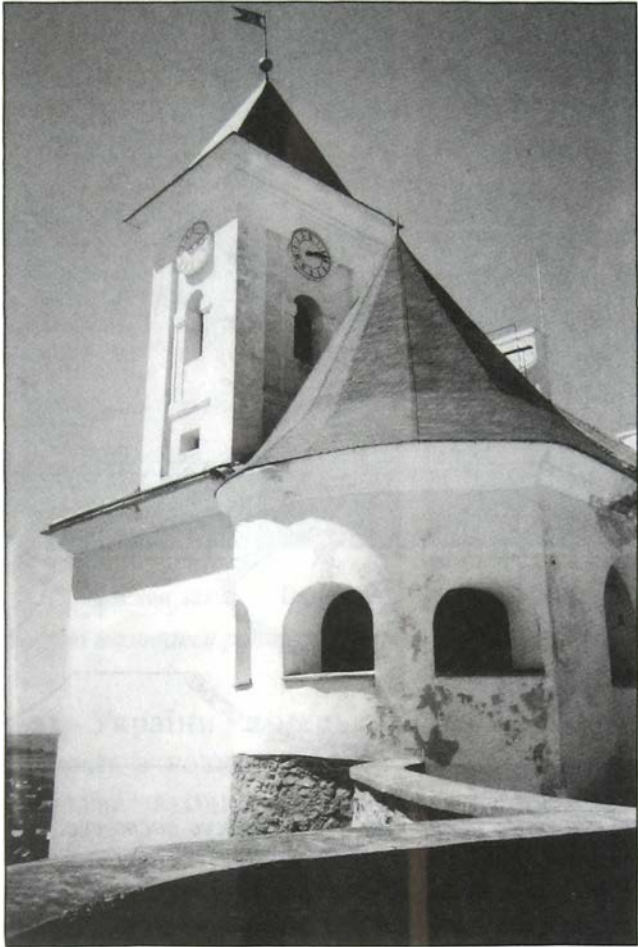

використання гармат, однак аби вогонь артилерії був ефективним, необхідно було встановити її на значно нижчі стіни. Але як все це реалізувати і як поводитися із вежами, які із захисних споруд перетворилися на носіїв потенційної небезпеки? Над цим питанням сушили голови найрозумніші люди Європи.

Вежу може зірвати

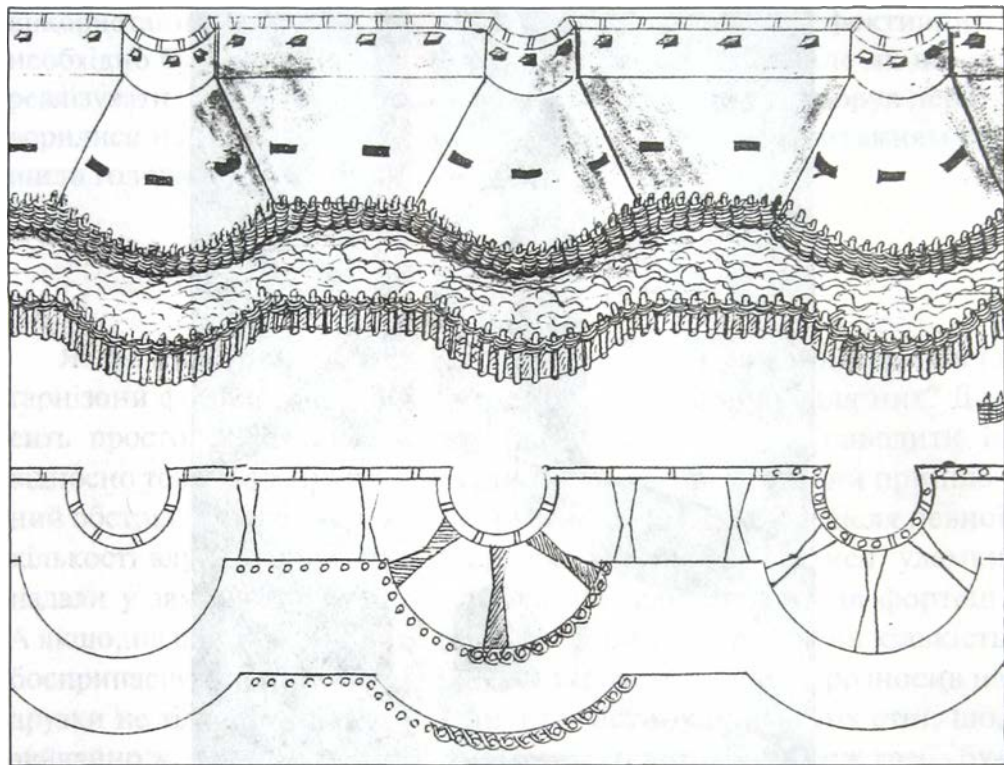
Як же міцна вежа, що століттями захищала мешканців замків та гарнізони фортець, могла раптом стати небезпечною для них? Досить просто. Якість гармат вже давала можливість наводити їх відносно точно, а кількість — вести потужний та тривалий прицільний обстріл. Висока башта була прекрасною мішенню, після певної кількості влучних пострілів її верхівка починала валитися, уламки падали у замковий двір і ранили та вбивали захисників фортеці. А якщо, на щастя атакуючих, у башті зберігалась достатня кількість боєприпасів і ядро влучало у діжку з порохом, то вибух розносив на друзки не тільки вежу, але й руйнував частину прилеглих стін, що, звичайно ж, полегшувало штурм. Отже, з одного боку, веж треба було позбутися, а з іншого — ніхто не уявляв, як без них обійтися. Найпростіше рішення знайшли власники Мукачева — вони просто наказали розібрати до рівня стін височенні наріжні готичні башти найстарішої, ще за князя Корятовича збудованої частини замку. Так чинило багато можновладців по всій Європі. Але це був тимчасовий порятунок, а не вирішення проблеми.

Змінити ситуацію на краще допомогло будівництво нового виду укріплень, що називалися бастеями. Винайдення бастей традиційно приписують Альбрехту Дюреру, хоча подібні рішення розробляли й деякі сучасники великого німця. Однак саме Дюрер перетворив поодинокі пропозиції на струнку фортифікаційну систему, що випередила свій час — чимало його ідей знайшли втілення аж через двісті років. Під впливом Альбрехта Дюрера німецькі фортифікатори довгий час розробляли різноманітні конструктивні та розплану-

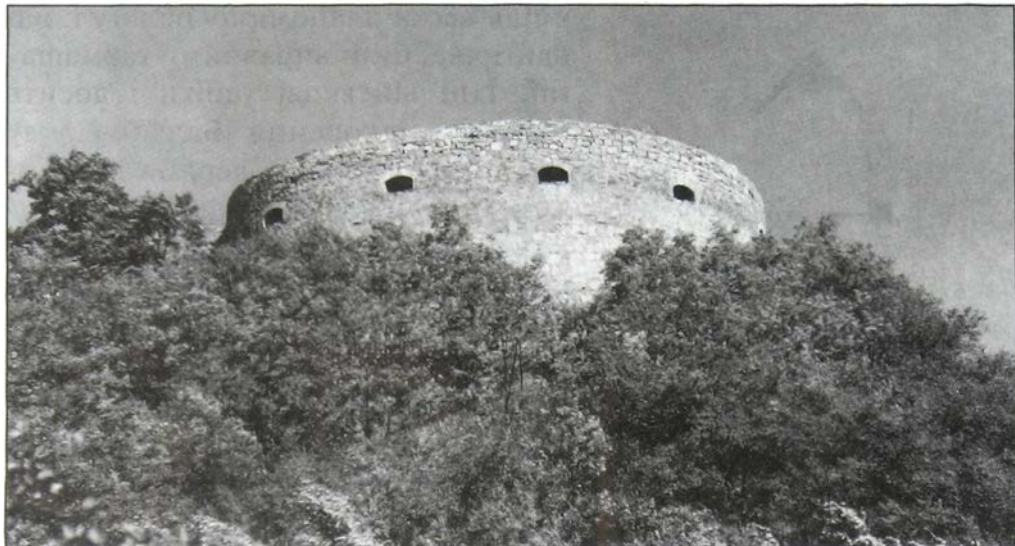
Мукачівський замок. Зрізана вежа пристосована до нових умов оборони

вальні варіанти бастей, а сусідні країни радо запозичували у них досвід і пристосовували його до місцевих умов. Нове укріплення являло собою низьку, дуже широку башту, висунуту далеко за лінію мурів з кількома оборонними ярусами, призначеними для артилерії. Часто додатковим ярусом для розташування гармат слугував плаский дах укріплення. Бастейі могли бути мурованими, дерево-земляними або й просто земляними насипами, круглими,

Один з перших в історії малюнків, що зображує застосування бастей. Новий тип укріплень, напівкруглих у плані з нахиленими (ескарповими) стінами мав добре протистояти гарматному обстрілу. Верхній край стін має також ухил, що примушував ворожі ядра рикошетувати. Бастей та стіни між ними мають широкі прорізи артилерійських бійниць. Новітні фортифікації підсилено старими добрими засобами: ровом з водою та двома рядами частоколу.

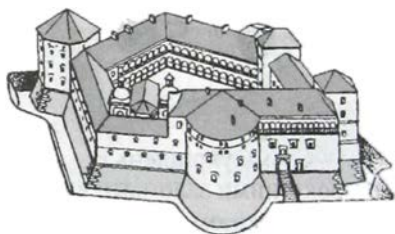
напівкруглими чи багатограними. А фортеці, колись нерегулярні, вписані у рельєф місцевості, тепер намагалися будувати за планами, наближеними до геометричних фігур — квадрата, прямокутника, трапеції чи трикутника. Адже точна геометрія плану давала змогу вирахувати оптимальний кут розташування стін і бастей відносно можливої траєкторії польоту ядер таким чином, щоб укріпленням було завдано якомога менших пошкоджень.

Бастея замку в Тереховлі. Сучасне фото

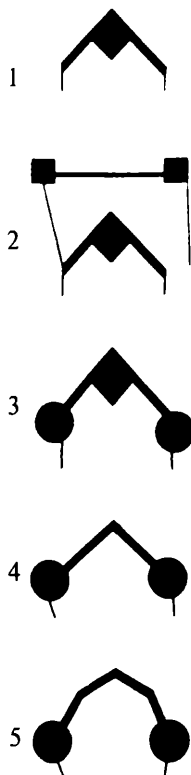
*Цей тип бастей називався рондель (від французького *ronde* — круглий).*

На теренах України німецьку новинку прийняли з великим зацікавленням і одразу заходилися нею користуватися. Річ у тім, що, крім звичного супротивника, татар, від яких за століття протистояння вже навчилися непогано відбиватися, на горизонті з'явився ще більш грізний ворог, Оттоманська Порта. Запорожці дражнили султана своїми морськими походами і блискавичними десантними операціями у турецьких володіннях, і довго терпіти це султан не міг. Тож війна була неминуча. А турки, на відміну від татар, мали дисципліновану регулярну армію,

Замок у Бережанах.
Реконструкція

На передньому плані ми бачимо велику напівкруглу бастею, розташовану в центрі куртини, яку вона захищає. П'ятигранна бастея ліворуч захищає обидві прилеглі до неї куртини.

Схеми укріплень із гострокутними заламами куртини за Б. Геркіном. 1 — Язловець, 2 — Язловець, 3 — Сидорів, 4 — Теробовля, 5 — Бучач

вміли вести планомірну облогу і, що найгірше, були вправними гармашами. Їхні військові успіхи і досить швидке підкорення Балкан, ряду східноєвропейських держав і середземноморських островів лякали навіть такі віддалені країни Європи, як Франція та Італія. Україна ж, уже не вперше за свою історію, опинилася віч-на-віч із найгрізнішою військовою потугою свого часу. Тож всюди заходилися будувати нові та модернізувати старі укріплення. Друга половина XVI—XVII ст. стали «золотою добою» українського фортифікаційного мистецтва. Саме до цих героїчних часів належить більшість оборонних споруд, що збереглися до наших днів. Навіть якщо фортифікації було зведено раніше, свого остаточного і довершеного вигляду вони набули саме у XVI—XVII ст. Великі перетворення почалися саме з будівництва бастей.

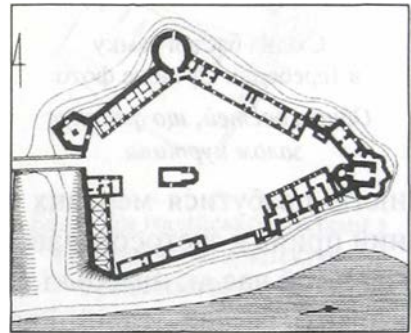
На Поділлі та в Галичині, де було багато природного каменю, бастей мурували. Новітні укріплення з'я-

Замок у Меджибожі. Гравюра Ф. Шнага за малюнком В. Хлопівського, 1867 р.

а потужними бастейовими укріпленнями і мала достатньо артилерії, щоб їх боронити.

Меджибіж — це типове мисове укріплення, що походить ще з давньоруської доби. Втім, кам'яні оборонні споруди датуються більш пізнім часом. Угорі на малюнку видно своєрідні фортифікації мисової частини. Навколо прямокутної башти

План замку у Меджибожі

з напільного боку прибудовано цілий комплекс бастей: по дві напівкруглі з боків та трикутну в центрі. Утворився потужний вузол оборони. Разом із ронделлю та гранчастою бастеєю (їх видно на плані) вони зробили замок майже неприступним. Щоправда, ефективне використання цієї потуги вимагало хорошої артилерії та численного гарнізону. Під час Хмельниччини і козакам, і полякам бракувало особового складу армій для утримання завойованих замків, тому Меджибіж кілька разів переходив з рук до рук майже

Східна бастея замку
в Терешовлі. Сучасне фото
*Одна з бастей, що фланкує
залом куртини.*

без бою: велике військо під стінами було переконливим аргументом для обложених.

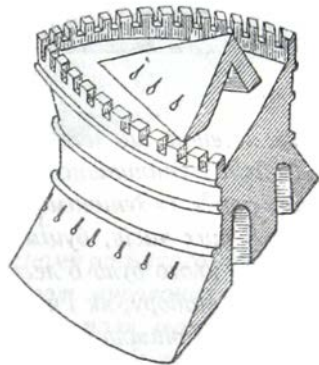
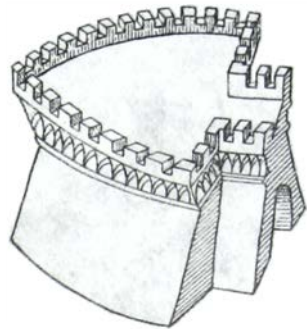
Були в наших краях і власні, дуже вдалі, фортифікаційні ідеї. Найцікавіша з них — так званий залом куртини, який найчастіше застосовувався у давніх мисових укріпленнях, що потребували термінової модернізації. Дві стіни у мисовій частині замку чи фортеці сходилися під кутом (найчастіше гострим, але траплялися також прямий та тупий кути), що робило їх подібними до бастей і менш вразливими для артилерії. Обабіч цього витягнутого наріжника влаштовували невеличкі, висунуті у бік поля вежі або гранчасті бастей. Все разом утворювало потужний вузол оборони і давало змогу майже повністю позбутися мертвих зон. Особливо часто цей фортифікаційний прийом застосовувався на Поділлі.

У той час як німецькі фортифікатори вигадували все нові й нові варіанти бастей, італійці винайшли власне укріплення, що мало остаточно вирішити проблему розміщення артилерії на оборонному периметрі та позбутися мертвих зон. Винахід називався бастіон. Це була низька мурована клиноподібна, найчастіше п'ятикутна, споруда, на відміну від вежі не замкнена, а відкрита у бік фортечного двору. Така конструкція давала змогу не тільки відбивати на досить далеких підходах атаки з поля, але й захищати рів та підніжжя куртин. Крім того, кожний бастіон міг боронити сусідній, а перехресний вогонь з кількох рівнів двох бастіонів не залишав мертвої зони. В Італії такі споруди почали будувати ще наприкінці XV ст. У найбагатших містах (наприклад, у Венеції) бастіони навіть облицьову-

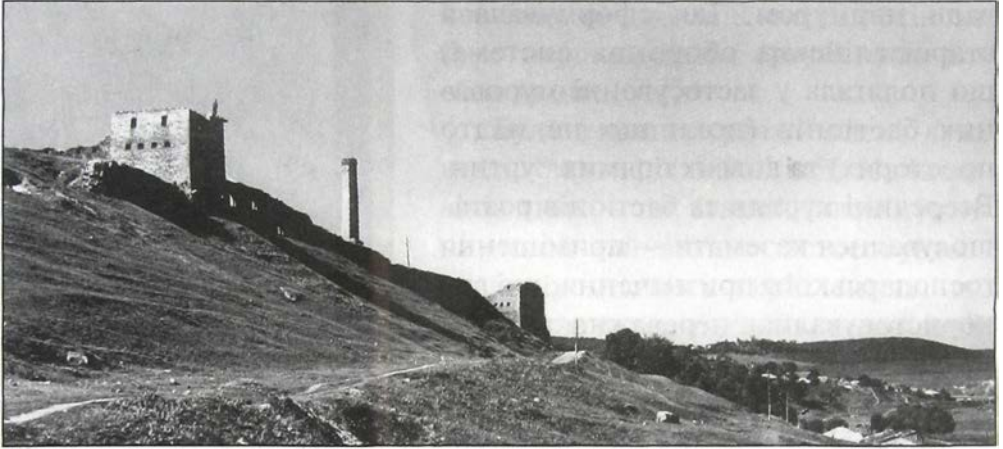

вали мармуром. Так сформувалася староіталійська оборонна система, що полягала у застосуванні мурованих бастионів (поки що не надто просторих) та довгих прямих куртин. В середині куртин та бастионів розташовувалися каземати — приміщення господарського призначення, що використовувалися переважно для зберігання зброї, боєприпасів, харчів. Зазвичай всередині куртини вздовж зовнішньої стіни простягався бойовий хід з бійницями для ручної зброї та гармат, а каземати займали площі, звернені до фортечного двору.

В Україні і цю новинку взяли на озброєння, за винятком, звісно, звички оздоблювати бастіони коштовним мармуром. Втім, навіть суворі будівлі намагалися трохи прикрасити. Найчастіше використовували легкий в обробці білий вапняк. З нього різьбили облямівку вікон та брам, з блоків вапняку, що контрастував з грубим будівельним каменем, викладали наріжники оборонних споруд. Здається, кам'яні бастіони були якоюсь мірою зрозумілишими місцевим будівничим, ніж бастеї — це ж, власне, та сама вежа, тільки трохи більше висунута у напільний бік, повернена рогом назовні та не надто висока. Тож і будували у нас не зовсім так, як в Італії. Власне, в Україні найкраще прижилися «предки» бастионів, які називались «пунтоне». Пунтоне являли собою низькі п'ятигранні вежі, спрямовані гострим рогом у бік поля. На кількох поверхах і даху споруди розташовувалися гармати. Зазвичай пунтоне мали прямовисні стіни. Але вітчизняні будівничі у більшості

Бастіони італійської системи з
«Трактату про архітектуру»
Франческо ді Джорджо

Замок у Сатанові. Сучасне фото

Існує легенда, що легат одного з легіонів давньоримського імператора Траяна, Гай Танілій, зупинившись на високому березі Збруча, запитав у своїх легіонерів: «Sat an pop?» («Зупинимось чи підемо далі?»). Легіонери вирішили зупинитися («Sat»). З тих часів, буцімто, і походить «бісівська» назва містечка Сатанів. Виходячи з цього було б легко припустити, що Сатанів походить від римського військового табору, як і чимало міст по всій Європі. Але, по-перше, не факт, що римляни таки дійшли до Збруча. По-друге, міста, що з'явилися на місці римських військових таборів, зазвичай мають регулярне розпланування і вписані у прямокутник. А перша регулярна споруда Сатанова — це п'ятикутний замок з мурованими пунтоне на рогах. Римлянам така потуга і не снилася!

випадків надавали стінам фортифікаційних споруд нахилу — як у справжніх бастіонів. Виходила своєрідна суміш двох типів споруд, що, незважаючи на дивакуватий з точки зору західноєвропейської фортифікаційної науки вигляд, на теренах України була досить ефективною.

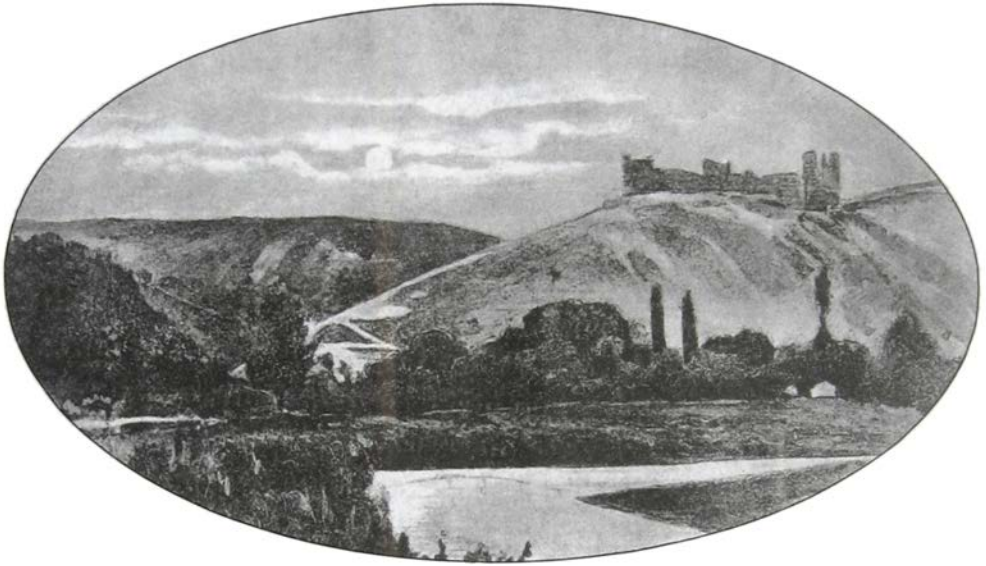
А чого було не збудувати справжні, повноцінні бастіони за поданими у італійських трактатах креслениками? Невже українські будівничі не були знайомі з перлинами західної фортифікаційної думки? Ні, поінформованості та освіченості їм не бракувало. Бракувало зовсім іншого — грошей. Особливо коли рахувати їх відносно просторів, що потребували фортифікаційних споруд. Звичайно,

Замок у Зінькові. Фото, ХІХ ст.

Замок являє собою рівнобічний трикутник, на кожному розі якого збудовано по низькій гранчастій вежі. Вежі фактично відігравали роль мурованих бастионів, з яких можна було вести вогонь як по ворогу, що наступає з поля, так і по тих, хто дістався підніжжя стін. Таке розпланування давало змогу позбутися мертвих зон і робило твердиню майже неприступною.

десь в Італії двійко-трійко потужних, на совість (і на віки!) збудованих фортець із здатними витримувати гарматний обстріл бастионами могли контролювати якесь невеличке герцогство. Але порівняймо площу всієї Італії з площею Поділля, через яке пролягав звичний маршрут нападів татар, а слідом за ними і турків в Україну. До речі, варто також порівняти карликові армії італійських князів та величезні сили південних сусідів України. У другій половині ХVІ ст. виникла потреба особливо сильно укріпити два регіони: території сучасних Київщини та Черкащини (щоб захистити землеробів, що потроху колонізували ці багаті землі) та Поділля, яке щоразу мусило зупиняти просування орди углиб країни. Для того, щоб принаймні затримати вороже військо, треба було збудувати і обновити

Руїни замку в Кудринцях. Фото, ХІХ ст.

Свого часу власники замку багато експериментували: чотирикутний замок мав на кожному розі свій конструктивний варіант новітнього укріплення. Два роги захищали п'ятигранні вежі, один — чотирикутний, відкритий у бік двору мурований бастион, інший — простий, не фланкований бастеями залом куртини. І все це дало змогу власникам жити відносно спокійно аж до 1672 р., коли Кудринці були захоплені турками.

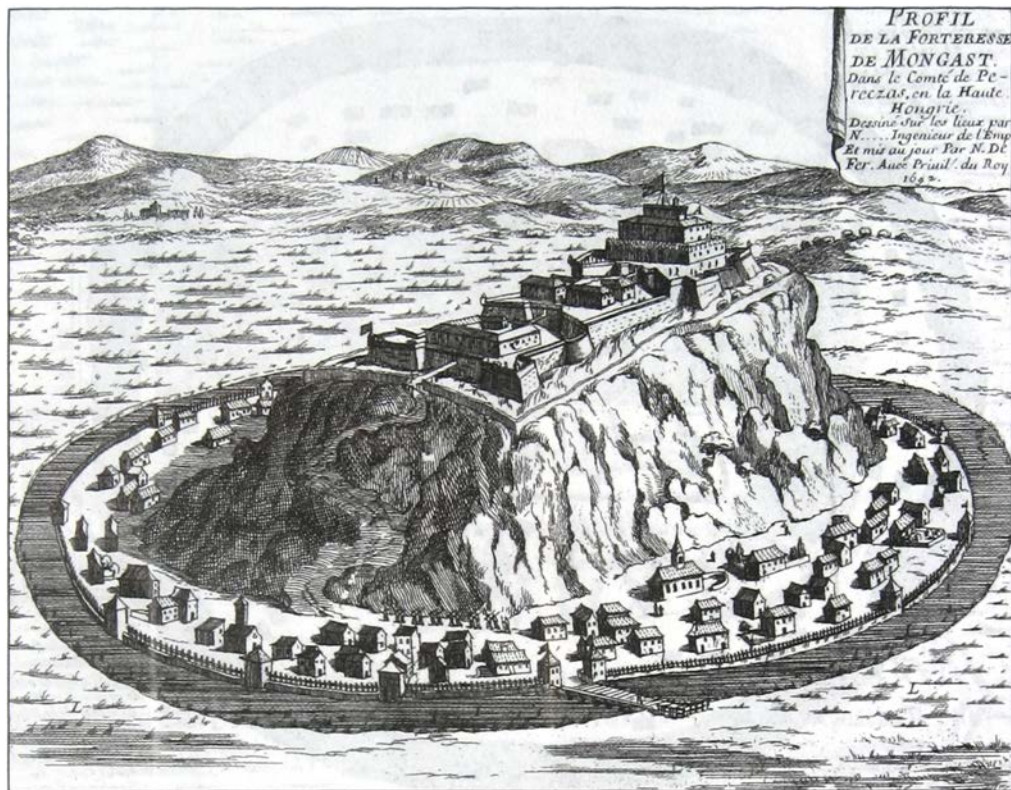

Замок в Микулинцях.
Сучасне фото

Низькі круглі наріжні башти з артилерійськими стрільницями — це один варіант застосування італійської фортифікаційної системи в українській редакції.

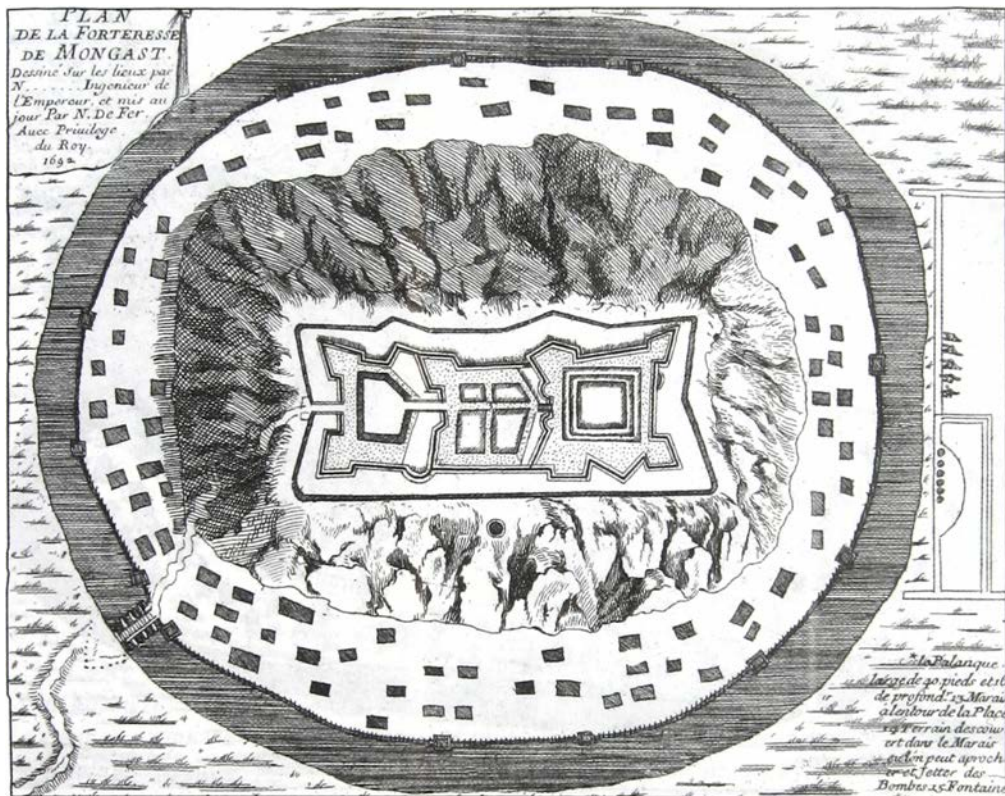
навіть не десятки, а кількесот оборонних споруд. Тобто, не те щоб грошей на фортифікаційні роботи не було, просто їх було замало для будівництва такого масштабу і доводилося заощаджувати.

Втім, коли йшлося про контроль над порівняно невеликими теренами, гроші на поновлення укріплень за найкращими світовими зразками можна було знайти. Коли Мукачівсь-

Мукачівський замок. Загальний вигляд. Гравюра Ніколя де Фера

кий замок став власністю трансільванського князя Дьєрдя I Ракоці, новий хазяїн не став покладатися на неприступність стрімких схилів пагорба, а запросив французьких військових інженерів, які у 1633 р. розпочали масштабну реконструкцію твердині. Всі три двори верхнього замку було оточено потужними мурованими бастионними укріпленнями з системою звідних мостів та сухим ровом, що оточував фортифікації на вершині гори. Рів навколо підніжжя поглибили і наповнили його водою з річки Латориці. Робота була надзвичайно важка й тривала. Імовірно, саме у ті часи виникла легенда про те, що височенну замкову гору насипано руками селян-кріпаків, яких Ракоці силоміць зганяв на будівництво своєї

Мукачівський замок. План. Гравюра Ніколя де Фера

резиденції. Але зусилля себе виправдали: реконструйований замок витримав чимало облог, вистояв під численними артилерійськими обстрілами, пережив десятки років занепаду. Нині твердиня милує око і викликає таке ж захоплення, як і майже 400 років тому, коли щойно закінчили мурувати її нові бастіони.

Майже одночасно з укріпленнями староіталійської системи на землях України з'явилися оборонні споруди, збудовані за більш досконалою — новоіталійською системою. Куртини у них були коротші, а бастіони просторіші, з витягнутими у напільний бік гострими зовнішніми рогами і так званими «вухами» — виступами з боків бастіону з яких можна було стріляти вздовж мурів. Але

Бастіон замку в Дубні. Гравюра Н. Орди, XIX ст.

На розі бастіону височить маленька башточка для сторожі, що називалася кавальєр. Коли замок втратив своє оборонне значення, кавальєри стали місцем чаювань: власники замку з гостями попивали у них духмяний напій та милувалися мальовничими околицями.

скористатись новинкою могли лише найбагатші родини. В XVI ст. князь Костянтин Острозький вирішив таким чином укріпити свій улюблений маєток Дубно. Нові укріплення являють собою трикутник зі зрізаною вершиною та двома витягнутими в бік міста бастіонами, оточеними ровом, що колись заповнювався водою. «Вершиною» трикутника мало бути укріплення на острові між двома рукавами річки Ікви на місці давньоруського городища. Та, можливо, князь вирішив не витратити зайвих грошей — річка із заболоченими берегами становила доволі серйозну перешкоду для ворога. Тож останню споруду оборонного комплексу так і не було зведено. Але величний замок і мальовниче місто біля його стін справляли враження — захоплений Микола Гоголь зробив Дубно сценою, де розгорталися події його повісті «Тарас Бульба».

Вдосконалення протягом XVI–XVII ст. оборонних споруд, які мали протистояти артилерії, чудово простежується на прикладі Ужгородського замку, що належав магнатській родині Другетів. Спочатку давній прямокутний у плані замок з тісним внутрішнім двориком,

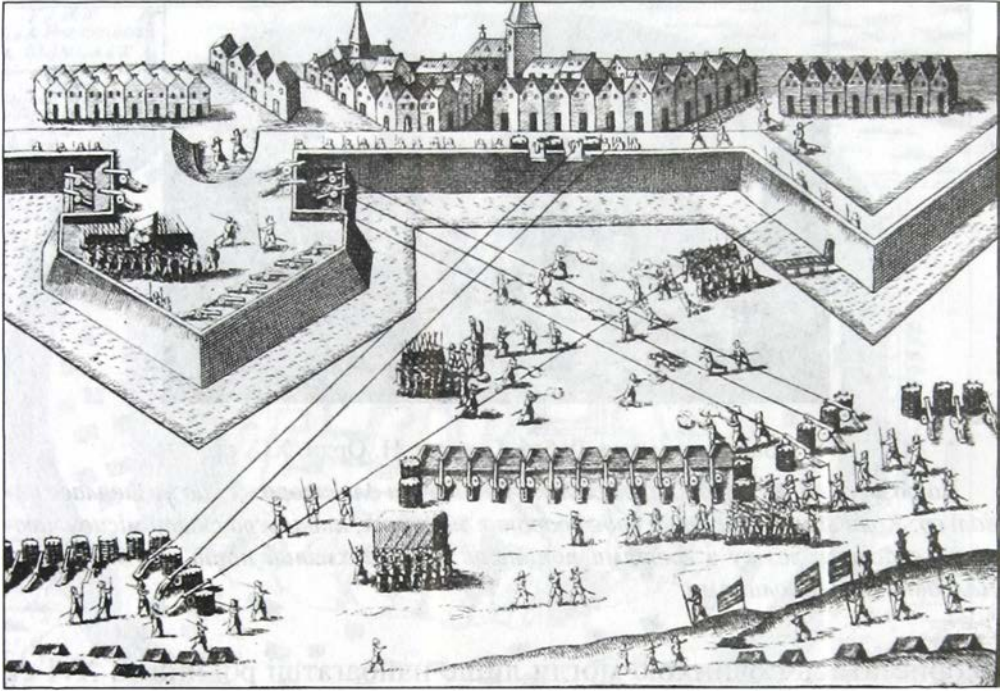

Схема ведення артилерійського вогню при обороні бастионної фортеці.

Гравюра з трактату 1-ї пол. XVII ст.

Гармати, розміщені на куртині, обстрілюють ворога на дальніх підходах. Гармати на бастионах ведуть перехресний вогонь по атакуючому ворогу та захищають підніжжя мурів.

який з трьох боків був захищений ровом, отримав дві потужні наріжні вежі з напільного боку. Четвертий бік прямокутника стін не було потреби якось особливо фортифікувати — мури були продовженням прямовисної скелі, на якій височів замок, а внизу протікала ріка. Імовірно, після масштабних перебудов виникла легенда про те, що у замку повно таємних ходів, якими можна непомітно потрапляти з поверху на поверх і підглядати та підслуховувати за мешканцями замку. Цими таємними коридорами можна було дістатися підземного ходу і непомітно вибратися за межі замку. Планом комунікацій володіли лише господарі замку. За легендою, дочка одного з власників

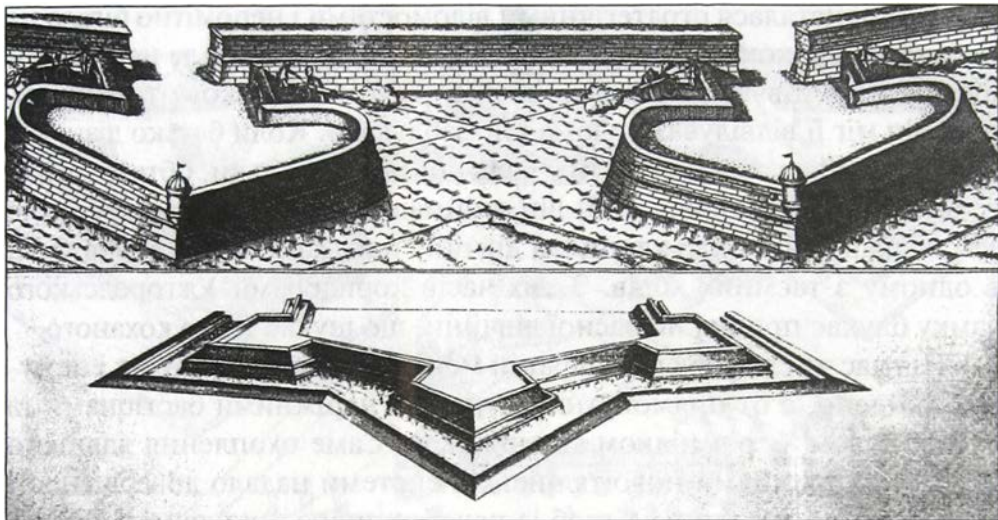

вдало скористалася стратегічними відомостями і непомітно бігала на побачення до коханого, що жив за межами твердині. Але найгіршим було те, що дівчина виказала своєму другові військову таємницю, щоб він міг її відвідувати вдома і не заблукати. Коли батько дізнався про негідну за уявленнями тих часів поведінку доньки, обтяжену ви-током секретної інформації, він впіймав закоханих, просто у дворі замку скарав на горло хлопця, а дівчину наказав живцем замурувати в одному з таємних ходів. З тих часів коридорами Ужгородського замку блукає привид нещасної дівчини, що шукає свого коханого.

Під час численних реставрацій мережу таємних ходів так і не було знайдено, а от прямокутник куртин з наріжними бастіонами та сухим ровом — річ цілком матеріальна. Саме охоплення давнього замку укріпленнями новоіталійської системи надало довершеності цій потужній твердині. А щоб із начебто добре захищеного скелею та річкою північного боку замку можна було встановити гармати, над урвищем збудували пунтоне. Тепер Ужгородський замок можна було взяти хіба що багатомісячною облогою — новітні укріплення не залишали надій на успіх при лобовому штурмі. Втім, те ж саме можна сказати про більшість укріплень цього періоду.

Земляні укріплення — повторення вивченого

Поки німецькі та італійські архітектори й фортифікатори міркували, якими спорудами краще захистити міста і замки, на півночі Європи, у Нідерландах, народжувалася фортифікаційна система, якій судилося домінувати в оборонному мистецтві протягом кількох наступних століть. У XVI ст. на території сучасних Голландії та Бельгії протягом багатьох років тривала кривава війна: місцеве населення намагалося скинути владу Іспанії, якій належали ці землі. Національно-визвольний рух поєднався з релігійним: нідерландці були переважно протестантами, що боролися проти католицької влади та підтримуваної нею інквізиції. Щоб упокорити населення,

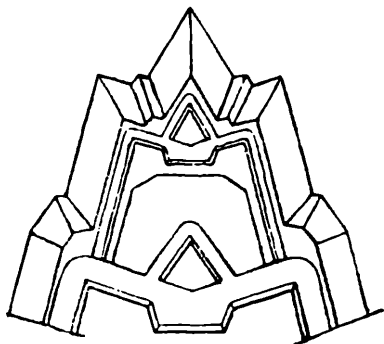

Укріплення староіталійської (вгорі) та староголландської (внизу) систем за Адамом Фрейтагом

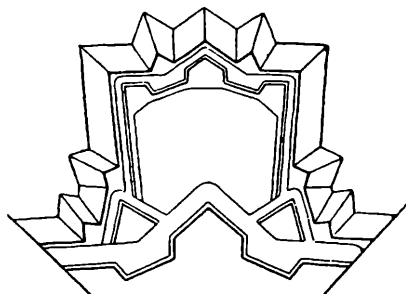
іспанці діяли так само, як монголи на Русі: вони руйнували укріплення міст і забороняли населенню їх відновлювати. Імператор Карл V звелів навіть знести оборонні споруди Гента, у якому він народився і виріс. Населення міст, відданих на поталу ворожій армії та розбійникам, почало шукати вихід з важкої ситуації. Адже у міщан не було ані грошей на закупівлю каменю (в країні цього матеріалу бракувало), ані можливості його транспортування через охоплені війною території. Але голландці знайшли вихід. Єдине, чого в країні було вдосталь, це землі — з неї і будували укріплення. Однак то були не прості ранньосередньовічні насипні вали, а ціла система з кількох рядів складних перепон: валів, наповнених водою, і сухих ровів, земляних бастионів та ходів між ними. Треба було створити якомога більше перешкод для ворога. Взяття атакуючими першої лінії укріплень тепер не гарантувало не те що подальшого захоплення міста, але й просто можливості закріпитися на підкореному рубежі: гарматний та мушкетний вогонь з наступного валу відкидав ворога назад.

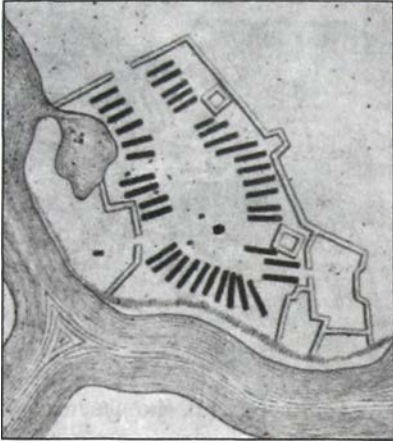
Споруди староголландської фортифікаційної системи були велетенськими. Досить сказати, що модуль для їх будівництва складав 220 м — відстань мушкетного пострілу. Рівна куртина майже зникла — у більшості укріплень зовнішній обрис оборонного периметру являв собою суцільну ламану лінію, яку складали наріжники потужних бастіонів. Найбільш важливі ділянки твердинь підсилювали додатковими зовнішніми укріпленнями. Це міг бути горнверк (у перекладі з фламандської — рогате укріплення), звернена у бік поля споруда, що складалася з двох напівбастіонів, які нагадували роги, чи кронверк (у перекладі — укріплення-корона), який складався зі з'єднаних куртинами бастіону в центрі та двох напівбастіонів з боків. Звичайно, будівництво і захист таких великих укріплень потребували багато людей та зброї. Але будівництво укріплень всією громадою було справою виживання, серед голландських міщан зазвичай було чимало вправних зброярів та людвисарів (майстрів, що відливали гармати), до того ж всі городяни зазвичай ставали на захист своїх осель. У староголландській системі не було певного винахідника — основи її створив народ. Та коли нідерландські ідеї почали поширюватися Європою, чимало вчених фортифікаторів заходилися їх вдосконалювати: обчислювати оптимальний ухил валів; кути, під якими мали сходитися куртини; взаємне розташування укріплень відносно напрямків імовірних обстрілів. З перебігом часу укріплення староголландської системи стали складними інженерними спорудами, які проектувалися фаховими фортифікаторами і захищалися потужними регулярними арміями.

Горнверк за В. Яковлевим

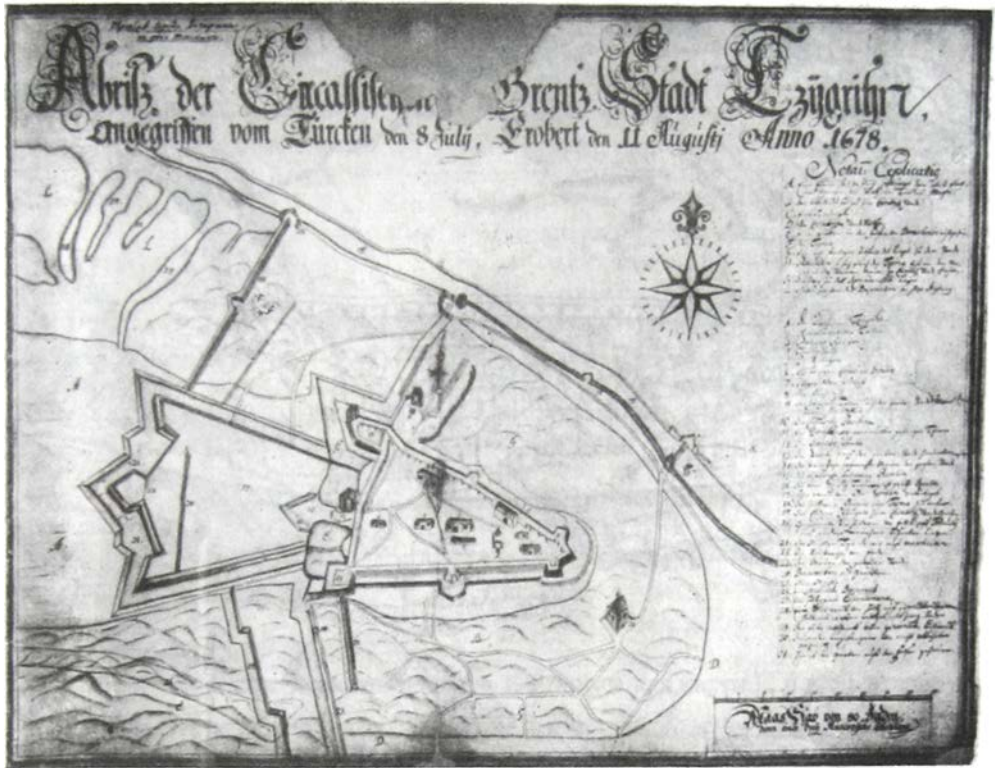
Кронверк за В. Яковлевим

Розташування куренів
у старій Запорізькій Січі.
План, поч. XVIII ст.

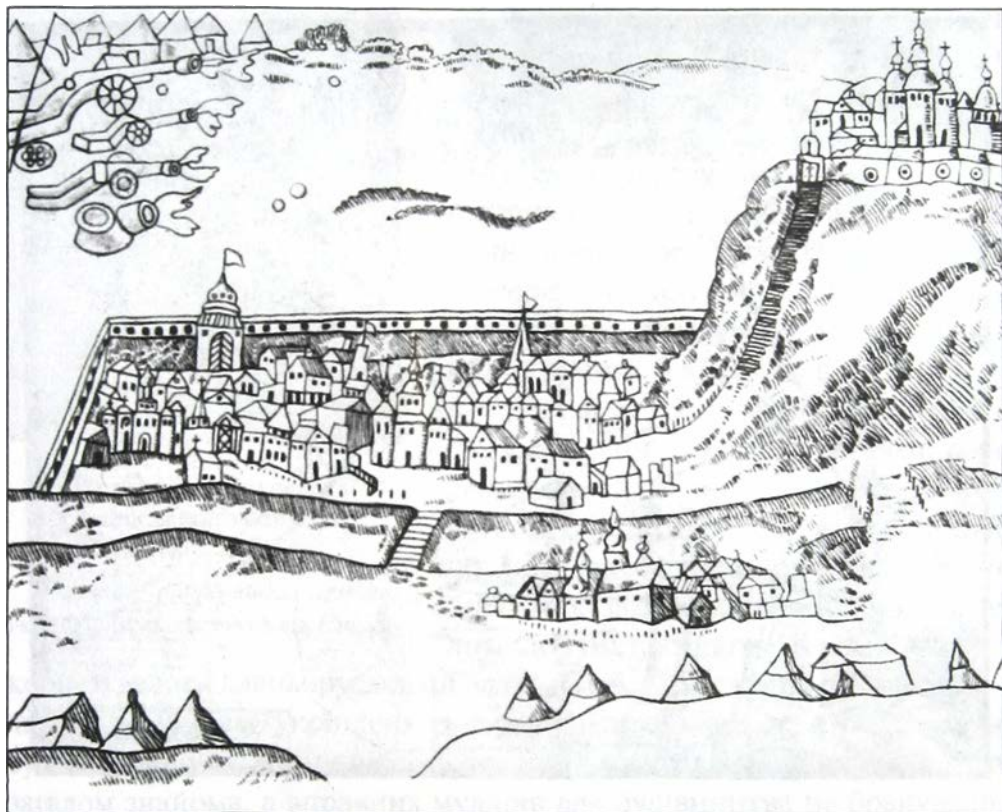
*На плані добре видно земляні
укріплення, що оточують Січ.*

користувалися давньоруськими валами, постійно латаючи та підновлюючи їх. У нових укріпленнях дерев'яні зруби, що становили основу валу в давнину, змінилися мурованими казематами — система була загалом знайома, а вправних мулярів для будівництва не бракувало. Дернування чи обкладання каменем зовнішніх площин валів? Та за милу душу! Ця робота була зрозуміла кожному. Що ж до класичних гострокутних обрисів фортифікацій, то тут було по-різному. Перш за все, Україна, на відміну від Голландії, не рівнинна країна, і укріплення у нас звикли будувати на підвищеннях, отже далеко не завжди виходило звести регулярні в плані (тобто геометрично правильні) оборонні споруди. Фортифікації за звичкою вписували у рельєф місцевості і це діяло цілком ефективно, особливо коли йшлося про захисні споруди навколо вже існуючого міста. Крім того, інженерний рівень фортифікацій залежав від того, хто їх проектував та керував будівництвом: фаховий інженер, озброєний фортифікаційними трактатами, чи просто досвідчений військовий, якому траплялося атакувати чи обороняти подібні укріплення.

План Чигирина, 1678 р.

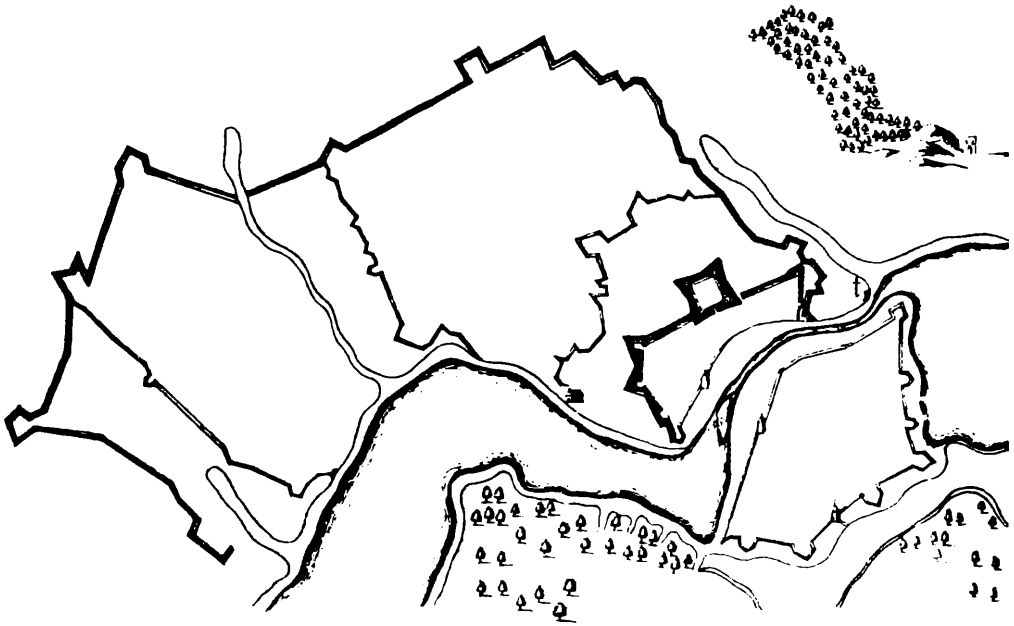
Вдалим поєднанням місцевих фортифікаційних традицій та нових віянь стали оборонні споруди Чигирина. На високій замковій горі звели своєрідне укріплення: у бік міста спрямовано «роги» горнверку, а мисову частину захищає традиційний для нашої країни залом куртени, фланкований двома бастіонами. Місто біля підніжжя гори охоплював потужний кронверк. За доби Руїни, у 1678 р., Чигирин витримав двомісячну облогу турецького війська. Та сили здавалися нерівними, і оборонці твердині вирішили прориватися на з'єднання з військом, що йшло їм на допомогу. Вночі козакі набили порохом гармати і підпалили склади в замку. Все це почало жахливо вибухати, а розірвані гармати, за свідченням літописця,

Чигирин. Фрагмент гравюри, 1678 р.

Вочевидь автор гравюри (на відміну від автора плану) не надто розумівся на фортифікації. Але він цілком вдало зобразив внутрішній бік валу зі стрільницями і міську забудову, яка за ним ховалася. На передньому плані — шатра турецької армії, на задньому — батарея, що обстрілює місто.

долітали аж до турецького табору. Поки перелякані турки намагалися зрозуміти, що діється, козаки прорвали облогу і почали відходити, зберігаючи військові порядки. За два дні вони насипали польові укріплення на березі Дніпра за дві милі від Чигирина і дали переможний бій турецькій армії. Яким же було здивування, коли у захопленому таборі козаки знайшли прив'язані до верблюдів опудала, що здаля скидалися на воїнів. Виявилося, що турків

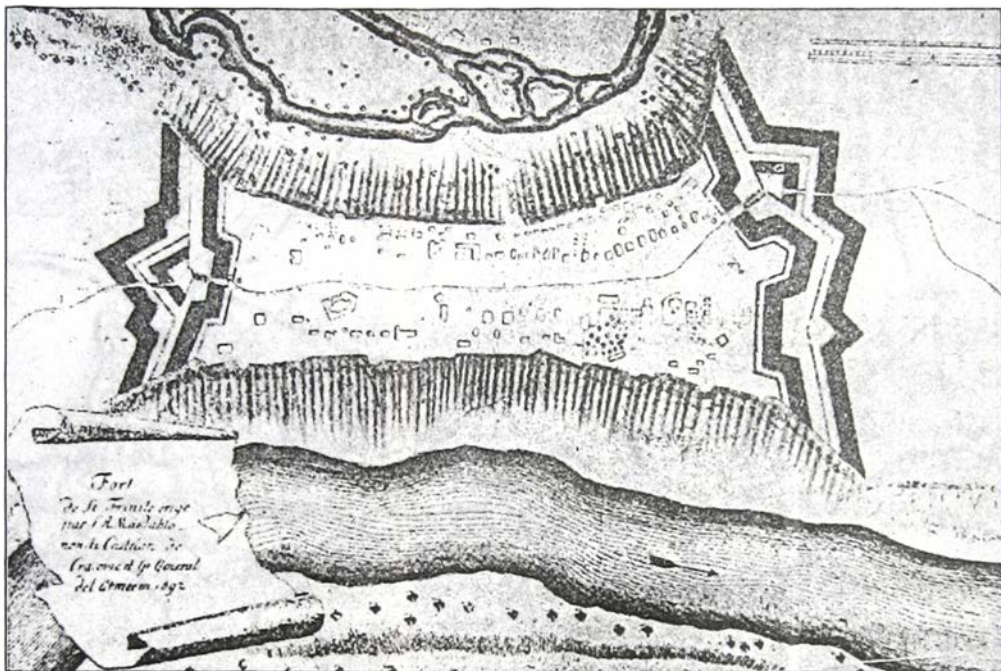

План укріплень Збаража. Гравюра Г. Гондіуса для карти Г. Л. де Боплана

Праворуч — розділені рікою замок та місто. Збараж був оточений земляними бастионними укріпленнями. На протилежному березі — квадратний в плані замок, підсилений земляними укріпленнями, що спускаються до річки. Величезні укріплення ліворуч від замку — табір. Спочатку він був просторим, а наприкінці облоги майже впритул наблизився до валів замку.

було все ж таки менше, ніж здавалося. То чи варто було підривати фортифікації Чигирина? Відповідь на це питання ми вже ніколи не отримаємо.

Застосування староголландської фортифікаційної системи дало можливість швидко будувати польові укріплення там, де це було найбільш необхідно. Відносно невеликі земляні шанці контролювали шляхи і стратегічні броди через річки та давали прихисток прикордонній сторожі. Велике військо в разі потреби також могло захистити себе подібними укріпленнями, якщо, звичайно, був час на їх будівництво. В 1649 р. польська армія у Збаражі встигла схова-

Окопи Святої Трійці. План

тися за земляними валами від козацького війська Богдана Хмельницького. Площа табору в декілька разів перевищувала площу замку та міста разом узятих. Але скоро забракло сил утримувати таке велике укріплення. Як писав (не без лицарського співчуття до обложених) козацький літописець Григорій Граб'янка, «на кривавому базарі не один з них мито платив головою і, бідний, навіть води не міг напитися, не сплативши кривавої плати, та й то пили її з трупною червою та ропою». Тож полякам довелося тричі насипати нові, щораз коротші вали всередині існуючих і відступати за них, аж поки після Зборівської угоди козаки не зняли облогу і не випустили залишки армії з табору.

Інколи тимчасові польові фортифікації ставали основою для появи нового поселення. У 1692 р. було збудовано укріплення, яке мало блокувати Кам'янець-Подільський, що перебував під турецьким

Замок в Олиці. Гравюра Н. Орди, XIX ст.

пануванням. Керував спорудженням твердині, що дістала назву Окопи Святої Трійці, артилерійський генерал Мартін Концький. Він знайшов чудове місце, де русла Збруча та Дністра підходили дуже близько одне до одного і річки текли майже паралельно. Залишалося тільки збудувати укріплення, що перетинали з двох боків цю відносно вузьку смужку землі, і фортеця була готова. Незважаючи на турецькі напади, її збудували швидко — лише за шість тижнів. Довгі боки цієї витягнутої з півдня на північ фортеці захищали ріки з крутими берегами, а короткі — вали з бастіонами. За сім років турки залишили Кам'янець, і Окопи Святої Трійці назавжди втратили стратегічне значення. Але під їх захистом встигло виникнути село, яке існує і донині.

Староголландська система фортифікацій виявилася придатною і для будівництва та модернізації магнатських замків. Зазвичай приватні помешкання можновладців являли собою прямокутні укріплення з бастіонами на рогах. Відомо, що князь Миколай Радзивілл «Чорний» у XVI ст. збудував в Олиці потужний замок із

План земляних укріплень
в Бережанах

серцеподібними мурованими бастіонами італійської системи та ровом, що наповнювався водою з прилеглих річок — одне з перших укріплень нового типу на теренах України. Його нащадок, Альбрехт Станіслав Радзивілл у 1640 р. провів масштабну реконструкцію: були поновлені насипні куртини, старі бастіони «одяглися» у земляні насипи, всередині валів та бастіонів було влаштовано каземати, з яких назовні відкривалося два ряди стрільниць — для гармат та ручної зброї. Довершили картину 202 гармати, люфи яких дивилися із стрільниць на потенційного ворога.

Такому озброєнню могла позаздрити і значно більша фортеця! Чотирикутник земляних куртин з гострими бастіонами оточив і Золочів, родове гніздо зятя Івана Даниловича — Якуба Собеського. Під захистом бастіонів ховався просторий та елегантний палац. Таке несподіване для решти європейців співіснування розкоші та суворості вразило посла французького короля-сонця Людовіка XIV, що відвідав замок у 1671 р. За рік Золочів був захоплений турками. Але замок протримався цілий тиждень — досить довгий час навіть для значно більшої фортеці, коли взяти до уваги кількісну перевагу та вогневу потугу ворожої армії.

Часто оборонні споруди староголландської системи ставали додатковим пасмом фортифікацій, що прикривали вже існуючі твердині. Площа укріплень збільшувалася у декілька разів. З одного боку, в нових фортецях могло сховатися значно більше людей, з іншого — гарнізон теж мав бути численнішим і мати на озброєнні значну кількість гармат. Наприклад, давній мурований замок у Бережанах оточили земляні вали з потужними бастіонами, що зайняли майже всю площу між двома рукавами річки Золота Липа.

Зазвичай земляні укріплення розташовувалися на значній відстані від старих або біля підніжжя замкової гори, утворюючи замкнений оборонний периметр. Будівництво було досить масштабним. Нові зовнішні укріплення отримали Поморяни, Підзамочок та чимало інших твердинь.

Але не всюди земляні укріплення староголландської системи підсилювали більш ранні муровані фортифікації. Часом, на жаль, траплялося і навпаки. У Кам'янці-Подільському новенький потужний горнверк, прибудований до Старого замку і названий Новим замком, лише погіршив ситуацію. Охопити земляними укріпленнями підніжжя гори тут було неможливо, бо замок стоїть на скелястому мисі. Можливо, варто було будувати нове укріплення трохи далі від старого і повністю перекрити ним підходи до мису, але з невідомих причин цього не зробили. Тож Новий замок збудували як продовження довгастого Старого у безпосередній до нього близькості. У 1672 р. турки взяли штурмом земляне укріплення (за мірками тих часів воно вважалося невеличким), повернули гармати у бік головної твердині і почали фактично впритул розстрілювати стіни й башти замку. Обложені чинили запеклий опір, але навіть героїзм захисників не міг врятувати замок та місто — Кам'янець невдовзі здали і він пробув під владою турків аж до 1699 р.

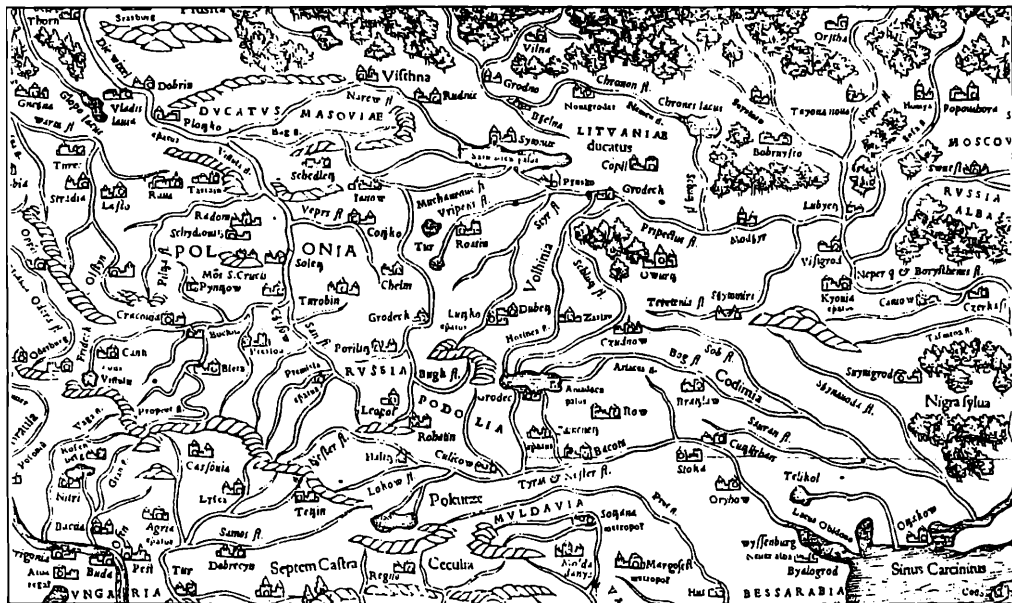
Втім, турки, як і належить регулярній армії потужної держави, поводитися хазяйновито: у захоплених подільських твердинях вони старанно ремонтували та вдосконалювали укріплення. Наприклад, саме за турецького панування замок у Язловці отримав зовнішній пояс земляних укріплень, було відновлено оборонні споруди Золочева та багатьох інших замків. А от із Хотином османи не могли впоратися самотійно, тож запросили до співпраці французьких військових інженерів. Справді, давня фортеця стоїть у низині над Дністром і її високі стіни вже не могли захистити від потужної далекобійної артилерії. Тому довелося оточити цитадель подвійною лінією земляних валів, що пролягали по навколишніх пагорбах і спускалися до ріки. Однак виглядає, що найняті турками французькі фахівці або не були достатньо компетентними, або не дуже

старалися. Замість складних розвинених бастионних укріплень, що вже стали звичними у Європі кінця XVII ст., вони звели досить примітивні казематовані вали з широким 30-метровим ровом, обкладеним тесаним каменем, які нагадували призабуту староіталійську фортифікаційну систему. Однак 200 гармат, встановлених на цих валах, та 20-тисячний у мирний і 60-тисячний у військовий час гарнізон дозволили Хотинській фортеці залишатися північним форпостом Османської імперії ще не один десяток років.

Боплан не тільки описував Україну

Десь на початку XIX ст. спадкоємці багатого і впливового магнатського роду Сенявських розбирали архіви в одному зі своїх численних маєтків, Меджибізькому замку, малопридатному для проживання людей схибленого на технічному прогресі та комфорті сторіччя. З купи різночасового мотлоху вони несподівано викопали засмальцьовані та подерті від активного використання старовинні карти України. Карти були видані у Західній Європі Гійомом Левассером де Бопланом в середині XVII ст. і вочевидь дуже згодилися за буремної та кривавої доби Руїни. Саме за цими картами планувалися військові кампанії, пересувалися армії, перекроювалися кордони в той час, коли їх автор перебував десь на протилежному боці земної кулі — у Колумбії. Ім'я французького військового інженера та картографа Гійома Левассера де Боплана нині знає кожен, хто вивчав географію та історію. Місце в підручниках артилерійському офіцеру забезпечив факт, що він створив чи не найдовершенішу географічну карту свого часу — Генеральну карту України та ще низку карт окремих воєводств, які становили її територію, і «Опис України», що мав бути лише додатком до карти, але одразу після виходу друком почав сприйматися як окремий захоплюючий твір. Та насправді картографія і письменництво були лише, так би мовити, побічним продуктом діяльності, яку він провадив на території України.

Фрагмент карти Речі Посполитої з книги «Географія Птолемея», виданої 1540 р. у Базелі

На карті позначено чимало українських міст, що існують донині: Київ, Канів, Черкаси, Острог, Львів, Рогатин, Луцьк та інші. Цікаво, що за позначення більш-менш значних населених пунктів слугує зображення фортеці з високими вежами.

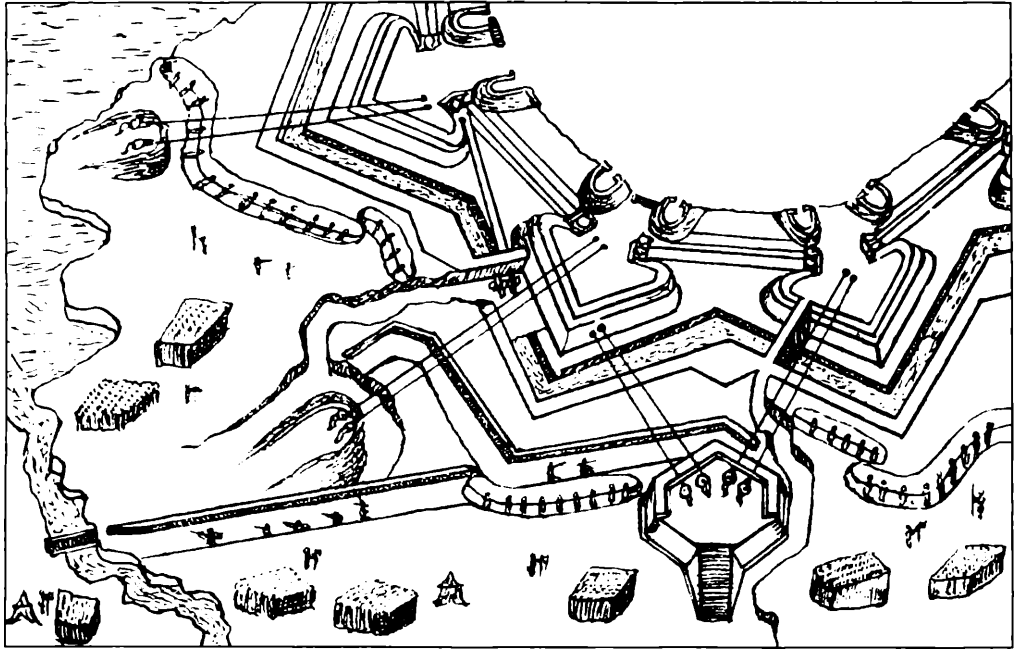
Гійом Левассер де Боплан народився у гугенотській родині (гугенотами називали у Франції протестантів) в Нормандії. Його батько був математиком і картографом, а Боплан-молодший обрав професію інженера-фортифікатора і артилериста. В 16 років він був уже лейтенантом, а у 20 проектував укріплення для рідного міста Дьєппа. Та кардинал Рішельє, що фактично правив країною замість кволого та безвольного Людовіка XIII, почав урізати права протестантів. Дійшло і до військових дій — облога гугенотської фортеці Ла Рошель відома всьому світові принаймні з роману «Три мушкетери» Олександра Дюма. Отож, поки напіввигадані Атос, Портос, Арамис і Д'Артаньян розважалися під стінами Ла Рошелі, цілком правдивий молодий гугенот Боплан простував на Схід, до Речі Посполитої,

Зображення укріплених міст України з карти Г. Л. де Боплана

Зліва направо у верхньому ряду: Кобиляки, Кременчук, Голтва, Полтава, Хорол, Лукомля; у середньому ряду: Лубни, Миргород, Лютеньки, Зіньків, Гадяч, Ромни; у нижньому ряду: Ічня, Лохвиця, Моковчин, Борзна, Батурин, Конотоп. Віддамо належне картографу: він дивився на місцевість очима фортифікатора і так детально зобразив плани всіх оборонних споруд, що під час військових дій доби Руїни щасливим власникам карти і розвідка була непотрібна — всі замкові та міські укріплення як на долоні. Варто також звернути увагу і на те, наскільки змінилося «фортифікаційне обличчя» краю за якихось 100 років: тепер позначкою населеного пункту служить зображення бастионного, а не баштового укріплення.

де його віросповідання цікавило потенційних роботодавців значно менше, ніж здібності фортифікатора. Починаючи з кінця XVI ст. французька школа фортифікаційного мистецтва потроху почала перебирати лідерство у італійців та голландців. Французи експериментували з обрисами бастионних укріплень, намагаючись зробити їх якомога менш вразливими для артилерії. Зокрема Еррар де Бар ле Дюк вигадав своєрідні заломі куртени, кремальєри, з яких зручно було обстрілювати пролом у валі (якби вороги його зробили). Звісно, у читача виникає питання: хіба можна проламати товстелезний земляний вал? Це було нелегко, але можливо. Річ у тім, що

Саперні роботи при штурмі фортеці. Малюнок, поч. XVII ст.

Позначення на малюнку: А — обложена фортеця; В — міст через річку, від якого починаються саперні роботи; С—D — перший шанець (рів з земляним валом), збудований для прикриття війська, що наближається до фортеці; Е—F — другий шанець; G — наріжник бастиону; Е—H — третій шанець; I—K — допоміжний шанець, збудований для захисту атакуючих від флангового обстрілу; L, M, N — батареї, що обстрілюють фортецю і захищають саперів; P — батарея, встановлена у засипаному рові, що веде вогонь по бастиону Q; R — насип, збудований для безпосередньої атаки бастиону S.

облога фортець на той час вже перестала бути «стоянням» у надії, що обложені зголодніють і самі відкриють брами, атакуючі тепер діяли майже безперервно. Втім, це зовсім не означає, що військо постійно ходило на штурм — такий «героїзм» був би щонайменше нерозумним. Обложними машинами та механізмами тепер користувалися все менше — проти більшості бастионних укріплень вони були безсилі. Гуляй-городи (так у нас називали штурмові вежі)

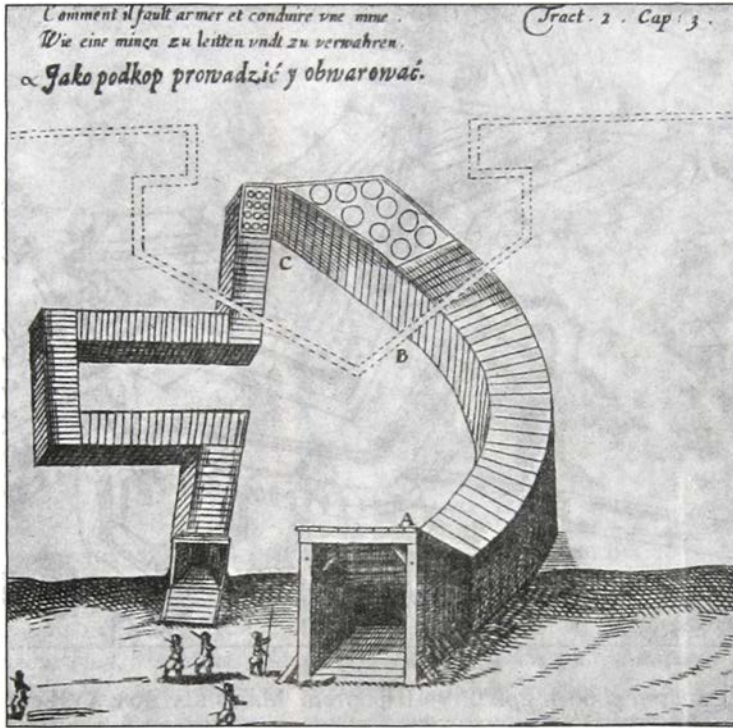

Схема мінних галерей. Малюнок, XVII ст.

Підкор, укріплений міцними дубовими дошками, вів з поля під бастион, який планували підірвати. В кінці підземного ходу складали бочки з порохом, до них приєднували довгий гніт, який тягнувся до виходу з галереї, де його підпалювали. Мінні галереї могли мати криволінійні (праворуч) або ламані (ліворуч) обриси, щоб захистити мінерів від контрмін обложених.

ще вряди-годи застосовували при штурмі кам'яних фортифікацій італійської системи, але при зіткненні з земляними бастионами і ці випробувані століттями пристрої не допомагали. Натомість атакуюча армія спокійненько рила апроші (земляні підступи-окопи), під їх прикриттям поступово наближаючись до валу. Великого значення набула робота саперів, що займалися риттям окопів, будівництвом штурмових батарей та підривом ворожих фортифікацій. Обложні роботи зазвичай велися щонайменше на двох ділянках

фронту, щоб захисники укріплення не могли зосередитися на одній небезпеці й де-небудь що-небудь прогавили. Далі робилася одна з двох речей. Можна було підкопатися під вал чи бастион, закласти бочку з порохом і влаштувати гарний феєрверк. Але це було ризиковано, бо рити яму під носом у супротивника і залишатися бодай деякий час непоміченим майже неможливо. До того ж кількість пороху і глибину закладання міни визначали на око, виходячи із особистого досвіду, тож гучний вибух не гарантував руйнування валу. А обложені могли підвести контрміну — невеличкий заряд, що знищував ще не прилаштовану на потрібне місце міну разом з невдахами-мінерами і засипав підкоп. До того ж спроби підірвати ворожі фортифікації часто закінчувалися трагічно для атакуючої сторони. Досить згадати загибель князя (і за сумісництвом одного з перших козацьких гетьманів) Богданка Ружинського. Полководець особисто керував закладенням міни під укріплення турецької фортеці Аслам-кермен, але порох вибухнув невчасно, за що вся команда мінерів і поплатилася життям. Що й казати, безглузда смерть для уславленого воїна, який ще за півсотні років до походів Сагайдачного палив передмістя Стамбула та брав штурмом численні турецькі фортеці.

Значно безпечніше (хоча й довше) було влаштувати на відстані приблизно 200 м від валу (дальність гарматного пострілу на той час становила 280–490 м) земляні насипи, і розмістити на кожному по 3–4 гармати. Батарей розташовувались таким чином, щоб методично гатити у кілька точок куртини, поступово руйнуючи вал. На одній ділянці фронту зазвичай діяло 9–12 гармат. Варто зазначити, що прицільні можливості артилерії у той час покращувалися просто на очах. Однак будівництво батарей саме по собі було справою довгою і марудною, та й обложені не чекали, поки гармати наблизяться до них на критичну відстань: вони не тільки постійно обстрілювали солдатів, що вели польові фортифікаційні роботи, але й час від часу влаштовували вилазки, щоб зруйнувати батареї. Втім, якщо обложеним не приходили на допомогу ззовні, гармати рано чи пізно робили свою справу, і в пролом під прикриттям

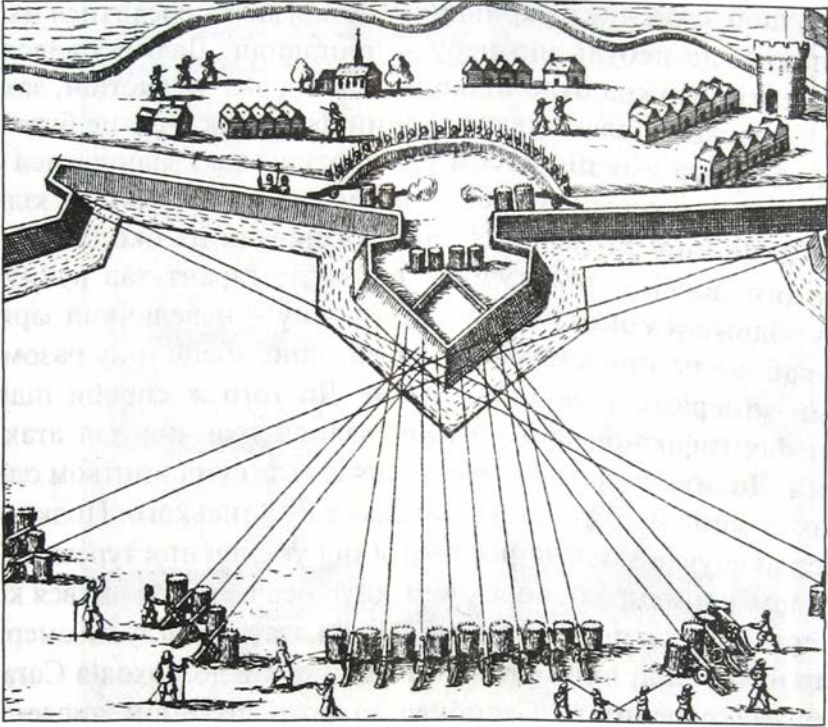

Схема ведення гарматного вогню з метою зробити пролом у бастіоні.
Гравюра з артилерійського трактату 1-ї пол. XVII ст.

Вогонь батареї атакуючої сторони сконцентровано на наріжнику бастіону. Обложені вже приготувалися дати відсіч супротивнику: вони відрізали бастіон від решти фортеці валом і розташували свою артилерію таким чином, щоб у разі захоплення бастіону не дати атакуючим прорватися до твердині.

артилерійського вогню кидалися штурмові групи нападників, а захисники фортеці, в свою чергу, намагалися якомога швидше закидати пролом мішками з землею.

Не дивно, що фортифікатори шукали засобів захистити бастіони від артилерії, що так стрімко розвивалася. Тож іще один французький військовий інженер, Паган, зробив невеличку революцію у фортифікації. Раніше під час проектування укріплення інженер спочатку малював план ділянки, яку потрібно було

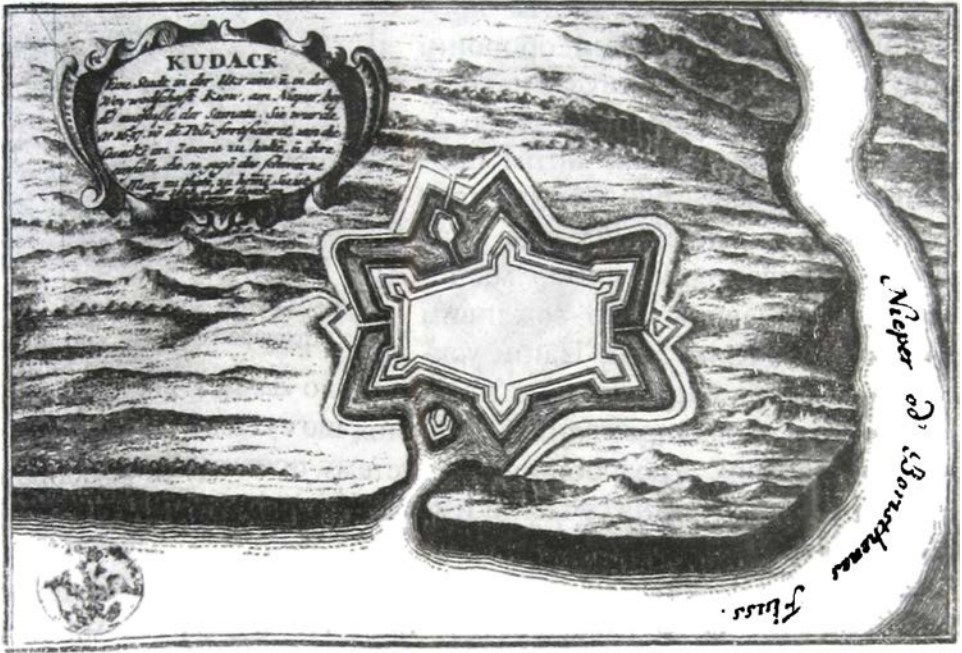
уфортифікувати, а вже потім примальовував до неї ззовні оборонні споруди. Паган запропонував накреслювати спочатку зовнішню лінію — обриси бастіонів, а вже потім проробляти деталі внутрішнього устрою фортеці. Це давало змогу краще вписувати укріплення у рельєф місцевості, що вочевидь було важливим для оборони. Крім того, Паган ускладнив систему бастіонів, що покращувало захист від проломів, удосконалив профіль земляних укріплень, що суттєво ускладнювало задачу атакуючих, і розробив чітку систему проектування оборонних споруд. Про Пагана сучасники казали, що він був для інженерів тим, ким для математиків був Декарт.

Руїни замку в Барі.
Гравюра Н. Орди, XIX ст.

Але повернемося до нашого французького інженера. Звичайно, Боплан як справжній фахівець був знайомий з розробками своїх співвітчизників, тож у країні де постійно траплялися військові конфлікти, а довжелазні південно-східні кордони потребували надійного захисту, носій передових фортифікаційних ідей був бажаним гостем. Щоправда, у жодному зі збудованих ним на теренах України укріплень ми не знайдемо ознак французької фортифікаційної школи у чистому вигляді. Це пояснюється тим, що бойові дії різного масштабу у краї велися майже безперервно, тож часу на зведення абсолютно нових укріплень на порожньому місці зазвичай просто не було — у короткі місяці перепочинку треба було встигнути принаймні відремонтувати та реконструювати старі фортифікації, пристосовуючися до місцевих умов, матеріалів та звичок.

Молодий француз потрапив у розпорядження коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Чи не перше, що довелося зробити Боплану, це привести до ладу ставку свого патрона у Барі. Дерев'яний замок, збудований за наказом королеви Бони, в нових умовах був мало на що придатний. У 1631 р. французький фортифікатор запроектував прямокутний замок із чотирма наріжними

План фортеці Кодак. Кресленик, XVII ст.

бастіонами і заломом в центрі куртини, зверненої у бік річки Ров, та міські укріплення (хоча невідомо, чи були вони збудовані повністю). Так чи інакше Бар став третьою за потужністю і значенням фортецею Поділля після Кам'янця і Меджибожа. Втім, незважаючи на чудові якості новеньких укріплень, у серпні 1648 р. козацьке військо під проводом Максима Кривоноса витратило лише два дні на облогу твердині. Бар був взятий і жорстоко пограбований. Найважливішим трофеєм стала велика кількість фортечних гармат.

Ще одним значним проектом Гійома Левассера де Боплана стала фортеця Кодак над однойменним дніпровським порогом. Уряд Речі Посполитої волів мати це укріплення зовсім не для захисту від татарських нападів, а для того, щоб контролювати Запорізьку Січ. Втім, запорожці були не тими хлопцями, яких було легко проконт-

Надбрамна вежа Київського дитинця.
Реконструкція Ю. Асєєва. Малюнок В. Мельничука

Донжон-стовп у Столп'є (Польща)

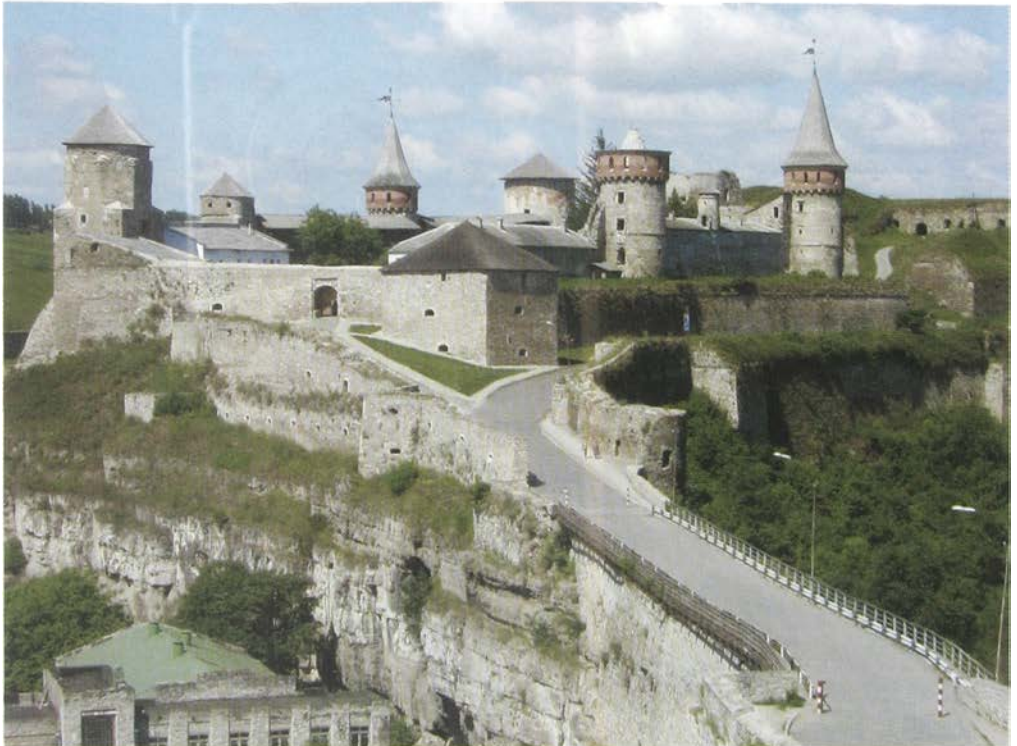
Фортеця у Хотині. Загальний вигляд

А. Стех, Ф. Ван Кессель «Хотинська битва». Полотно, олія

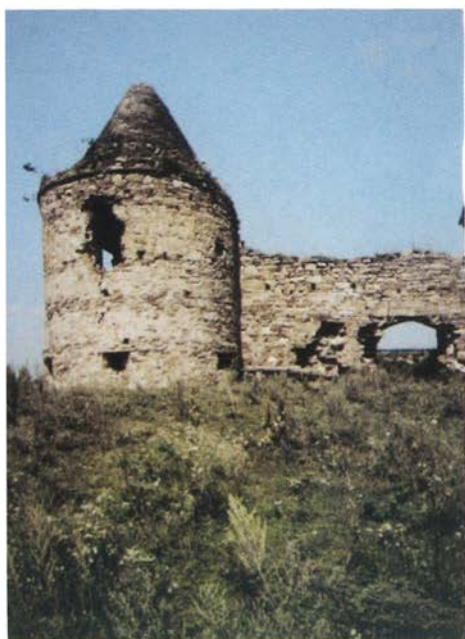
Будівля міського арсеналу у Львові

Старий замок та замковий міст у Кам'янці-Подільському

Н. Орда «Гора Бона у Кременці». Акварель

Оборонна вежа Підгоряньського монастиря поблизу Тербовлі

Оборонна вежа Кармелітського монастиря у Тербовлі

Хо́да праведних до раю. Фрагмент стінопису із церкви у с. Новоселиця
Закарпатської обл.

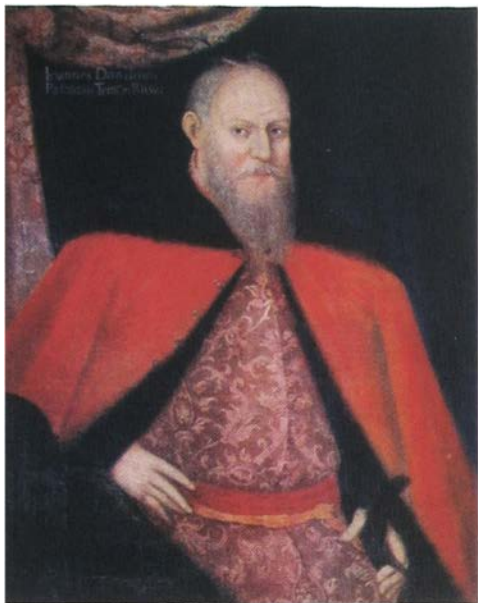
Кам'янецька брама фортеці
Окопи святої Трійці у с. Окопи
Тернопільської обл.

Артилерійська вежа
замку у с. Золотий Потік
Тернопільської обл.

Замок у м. Мукачево Закарпатської обл. Внутрішній двір

Князь Іван Данилович

Княгиня Беата Острозька
(з Костелецьких)

Замок у с. Свірж Львівської обл.
В'їзна вежа

Замок у Старому Селі Львівської обл.
Ренесансове оздоблення оборонної вежі

Князь Кшиштоф Збарзький

ролювати і, тим більше, примусити коритися. Тож не дивно, що нова фортеця простояла цілою лише місяць. Військо під проводом Івана Сулими поверталось з морського походу і, за висловом самого Боплана, козацький ватажок «побачивши, що замок заважає йому повернутися додому, зненацька захопив його і вибив ущент весь гарнізон, де могло бути до 200 солдат під командуванням полковника Маріона». В ті часи жодне військо вже не могло просто з маршу, без підготовчих саперних робіт взяти потужну бастионну фортецю. Як же це вдалось козакам? Можна припустити, що гарнізон під керівництвом французького полковника просто не чекав від козаків швидких дій, бо за тогочасними правилами ведення війни ніхто б не став поспішати. Але наші чубаті предки завжди вирізнялися тим, що, по-перше, вміли діяти дуже швидко і злагоджено, а по-друге, звертали дуже мало уваги на чужі правила. Штурм Кодака можна приблизно уявити за описом бойових дій під Збаражем, який залишив літописець Григорій Грабянка: «Та коли на ранок ляхи зогляділися, то побачили, що нові окопи вириті над їхніми, що штурмові драбини котвицями вгризлися у покриття валу і, що немов гори, вирости блокгаузи, з яких обложених видно всіх до єдиної душі. Отак наблизившись, козаки баграми тягли ляхів з валів, забиралися на вали і хапали шляхетські знамена, а саму шляхту рубали». Під «котвицями» Грабянка скоріш за все має на увазі не кітви (якорі), а абордажні гаки, якими запорожці навчилися майстерно користуватися під час морських походів. Тож, цілком можливо, що після вражаюче швидких саперних робіт (саперами на деякий час мусило стати все військо), фортецю просто «взяли на абордаж». Ця подія стала такою собі моделлю подальших стосунків між Кодаком і Запоріжжям: час від часу козаки громили фортецю, а уряд її відбудовував та озброював наново.

А Боплан продовжував проектувати та будувати найрізноманітніші твердині: фортеці Кременчук і Новий Конецполь (нині місто Саврань Одеської області) на самому кордоні з Диким Полем і резиденцію свого патрона Станіслава Конецпольського в Підгірцях на Галичині, укріплені військові табори у Кам'янці-Подільському

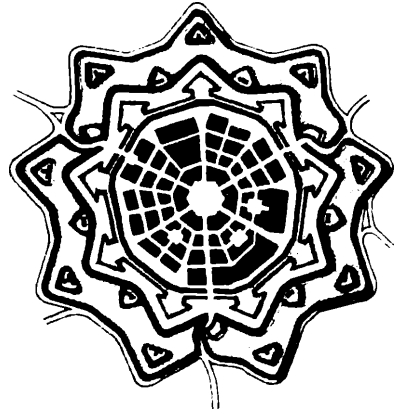
та Старці, міські укріплення Бродів, що мали перетворити їх на «ідеальне місто». Француз з величезною цікавістю роздивлявся навкруги, спостерігав місцеві звичаї та прийоми ведення війни, рослинний і тваринний світ. Він об'їздив усю Україну, методично картографуючи місцевість, занотовуючи і замальовуючи все, що здавалося йому цікавим. Та Станіслав Конєцпольський несподівано помер: старий воїн одружився з юною дівчиною і за тиждень звичний до суворого солдатського існування організм не витримав радощів подружнього життя. Боплан залишився безробітним і мусив повернутися на батьківщину. Втім, він продовжував вести бурхливе життя: проектував укріплення Картагени на території сучасної Колумбії, служив у війську, на замовлення французького уряду складав карти Нормандії і Бретані. Та «Опис України» приніс автору не тільки вічну пам'ять, але й прижиттєву славу. Книга вийшла друком саме тоді, коли в Україні палала козацька революція під проводом Богдана Хмельницького, а освічені люди Європи намагалися зрозуміти, що ж насправді діється у цій далекій країні. Тож «Опис України» фортифікатора-картографа мав неабиякий попит. А читачі стали потроху звикати до думки, що на сході Європи існує країна, яку населяють українці — «кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя». Саме такими побачив наших предків Гійом Левассер де Боплан.

У пошуках ідеального міста

Пошуки оптимальної форми укріплень, що якнайкраще захистили б твердиню від артилерійського вогню, тісно пов'язані з проектуванням так званого ідеального міста. За доби Ренесансу в Західній Європі філософи і архітектори вперше почали замислюватися над тим, як зробити людське поселення гарним та зручним, збудувати місто, у якому б архітектура відбивала красу людських стосунків, а життя людей, у свою чергу, стало б джерелом місто-

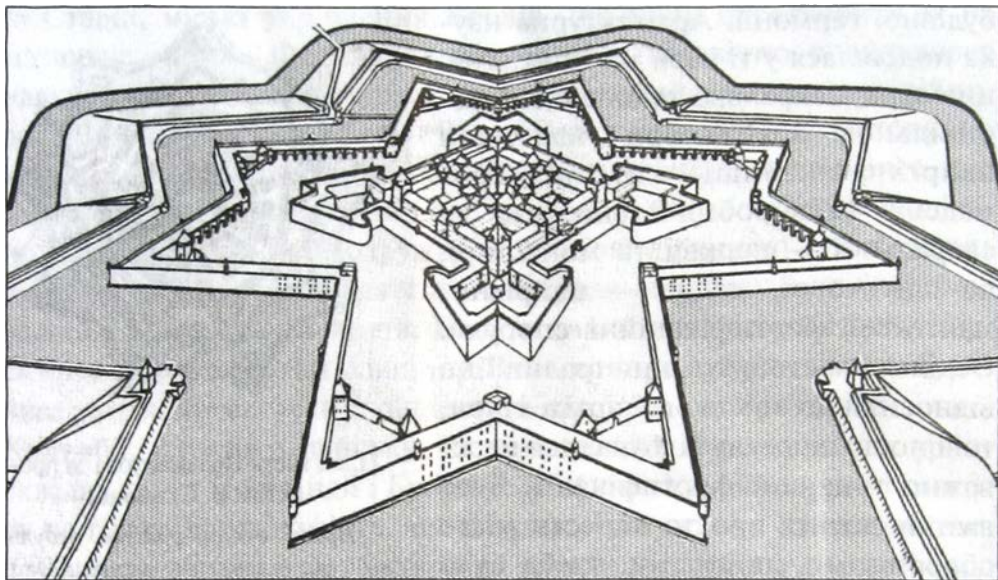

будівної гармонії. Архітектурна наука поділялася у ті часи на три галузі: цивільна, сакральна та військова. До цивільної архітектури належали найрізноманітніші житлові, громадські та виробничі споруди; до сакральної — церкви та монастирі; до військової, звісно — найрізноманітніші фортифікаційні споруди. Оскільки містобудування традиційно відносили до військової архітектури, то й пошуки ідеалу відбувалися переважно у царині фортифікації. Було вже не досить просто обнести місто оборонними спорудами, треба було гармонійно розташувати всередині оборонного периметру житлові квартали та найважливіші громадські будівлі і надати всьому цьому певного символічного змісту. Особливо архітекторів захопила ідея міста-зірки — таку форму зазвичай мав план оточеного з усіх боків бастионними укріпленнями поселення. Та й сама по собі зірка була привабливим символом, хоча «зоряність» міг роздивитися лише сам архітектор на плані, бо городянин бачив перед собою будівлі та височенні куртини. Перший проект міста-зірки належить італійцю Філарете. Його справу продовжив приятель князя Збараського Вінченцо Скамоцці, якому пощастило втілити проект міста Пальмануова у життя. Треба сказати, що повністю або частково втілені проекти ідеальних міст можна перелічити по пальцях, адже уявлялося, що ідеальне місто має будуватися «з нуля», а можновладців, що могли дозволити собі фінансувати такий коштовний проект, було не так-то й багато. Але вже сам процес пошуку спонукав появу містобудівних та фортифікаційних ідей, що так чи інакше використовувалися коли не одразу — сучасниками автора, то згодом — їх нащадками.

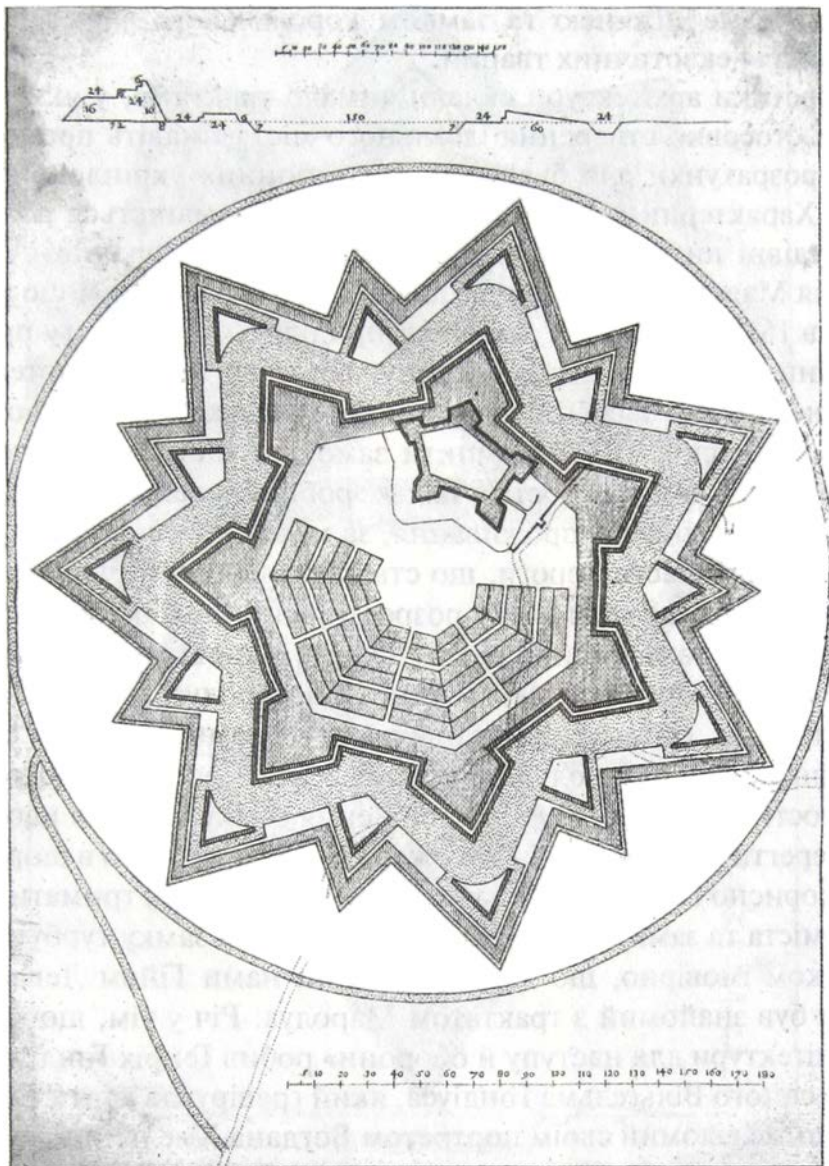
План міста Пальмануова за проектом В. Скамоцці

Прямі вулиці-радіуси ведуть від укріплень до центральної площі, створюючи у кожного, хто потрапляє до міста, відчуття урочистості.

Ідеальне місто Жака Перре, 1601 р.

Перша на теренах України спроба звести ідеальне місто належить коронному гетьману Станіславу Жолкевському. Саме він запросив Павла Римлянина, Амброзія Прихильного та Павла Щасливого, італійських архітекторів, що створили чимало визначних будівель у Львові до села Винники, яке за кілька років перетворилося на квітуче місто, яке й досі носить ім'я свого засновника — Жовква. Потужний прямокутний замок був відділений від міста лише ровом з водою, його монументальний фасад відкривається у бік величезної ринкової площі, що слугує еспланадою. Коли місто перейшло у володіння Собеських, король Ян III розбудував його, надавши ще більшого блиску. Відомо, що Ян Собеський не дуже любив Варшаву і під будь-яким приводом тікав у Жовкву, що стала його улюбленою резиденцією, наповненою архітектурними символами слави його сім'ї та військових подвигів самого короля. Але щодо укріплень Жовкви нині важко сказати щось певне, бо від них збереглася єдина міська брама, яка носить назву Звіринецька,

План міста-зірки С. Маролау

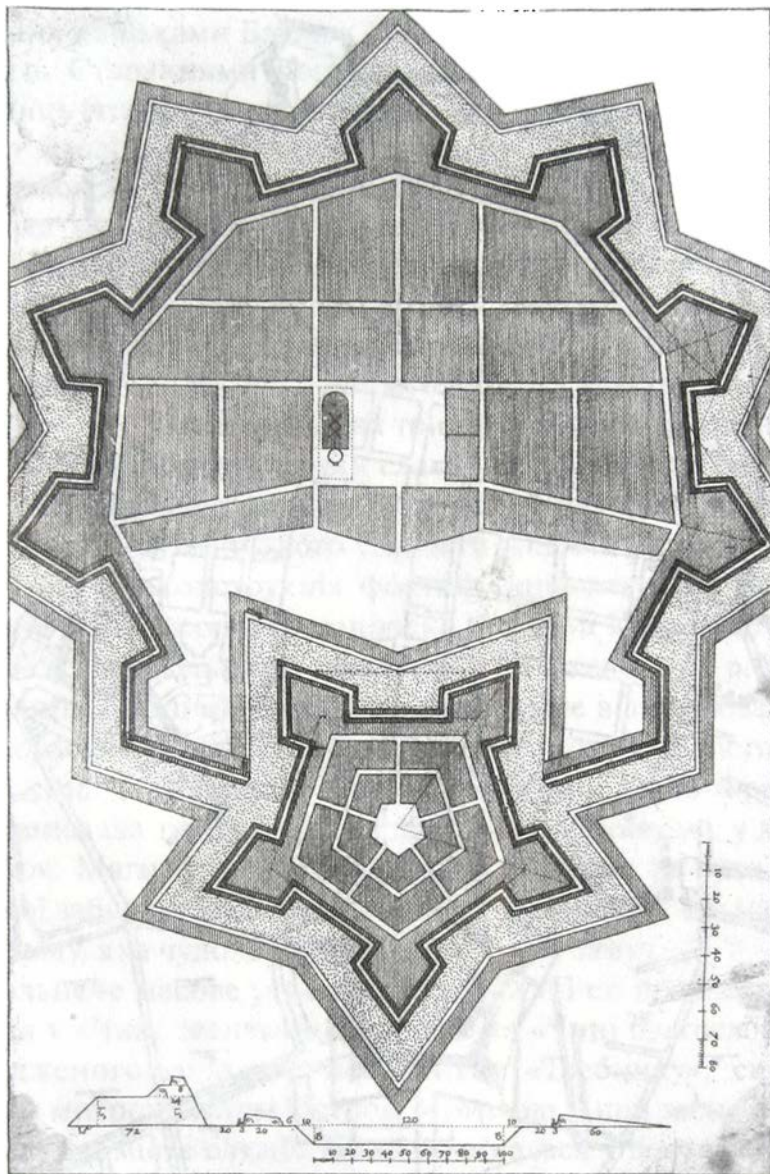
У зіркоподібний план міста вписано п'ятикутник невеличкого замку. Вулиці-промені розходяться від центральної площі. Мало не половину площі міста займає еспланада перед замком.

оскільки саме між нею та замком король свого часу влаштував вольєри для екзотичних тварин.

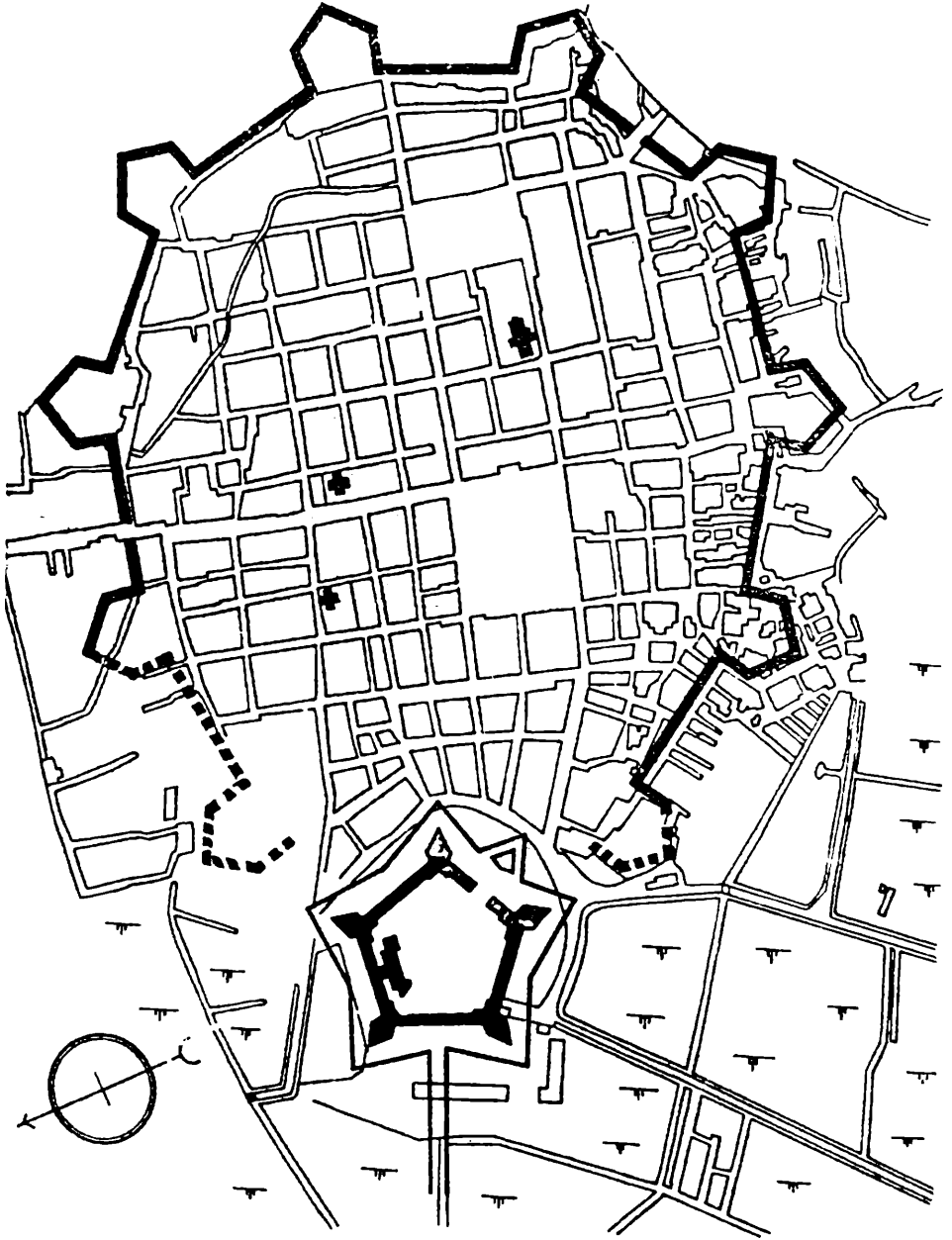
Теоретики архітектури склали чимало трактатів, у яких давали поради стосовно створення ідеального міста і навіть пропонували готові розрахунки для будівництва бастионних укріплень навколо нього. Характерним твором, у якому автор намагається розв'язати містобудівні питання разом з питаннями фортифікації, є трактат Самуеля Маролуа «Архітектура для наступу й оборони», що вийшов у Гаазі в 1615 р. Маролуа, зокрема, приділяє значну увагу проблемі поєднання міста й замку в єдину фортифікаційну систему, яка є, власне кажучи, засобом створення все того ж ренесансового ідеалу — міста-зірки. «Щоб укріпити замок та місто, потрібно вдало розташувати їх на місцевості, а також зробити їх регулярними; запевнити жителям місце їх проживання, за межі якого вони не повинні виходити, прокласти дороги, що створить зовнішній вигляд міста. Це стане помітно, коли місто розростеться і його обриси, дороги, розташування та зовнішній вигляд будуть відповідати заповітам великого архітектора Вітрувія», — пише С. Маролуа у своєму найпершому правилі. Незважаючи на включення замку в міську систему фортифікацій, С. Маролуа наполягає на підкресленій його відокремленості від власне міста: «Укріплення замку та міста необхідне, щоб зберегти їх від ворога, а також, щоб тримати місто в шорах. Для цього корисно і можливо створити водну перепону, тримати охорону для міста та замку, щоб ніхто не міг жителів замку турбувати».

Цілком імовірно, що вже згадуваний нами Гійом Левассер де Боплан був знайомий з трактатом Маролуа. Річ у тім, що гравюри до «Архітектури для наступу й оборони» робив Генріх Гондіус, батько того самого Вільгельма Гондіуса, який гравірував карти Боплана, а найбільше відомий своїм портретом Богдана Хмельницького. Тож син міг познайомити колегу з твором батька. Невідомо, як воно було насправді, але Боплан дуже вдало скористався з порад Маролуа, проектуючи на замовлення Станіслава Конєцпольського систему укріплень Бродів. Фактично це було нове (звичайно ж, «ідеальне») місто, оскільки згадані ще у давньоруських літописах Броди після

План міста і замку С. Мароула

Як і багато його сучасників, Мароула зрозумів, що мешкати у місті з прямокутними кварталами значно зручніше. Але у величезному замку він залишив-таки радіальне розпланування.

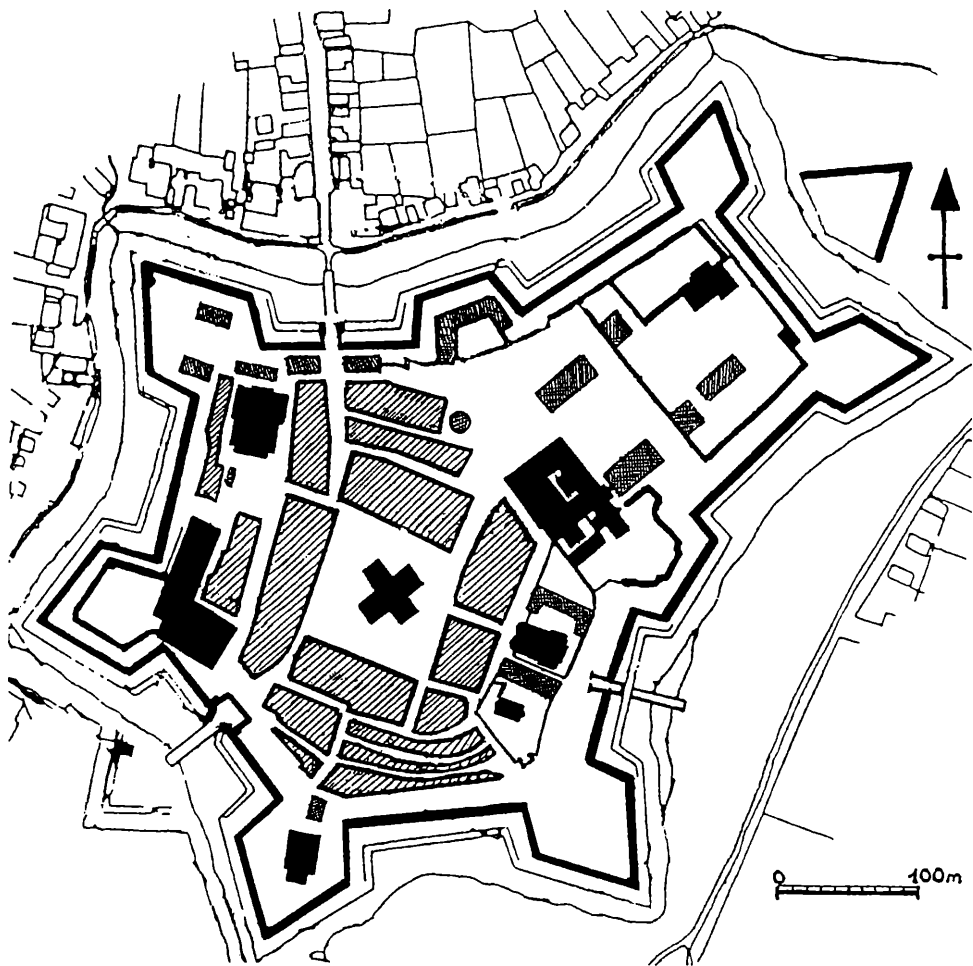
План Бродів

руйнування військами Батія у 1241 р. протягом століть перебували у занепаді. Стараннями Боплана місто отримало нову, регулярну сітку вулиць (тобто вулиці перетиналися під прямим кутом), вписану в овал земляних бастионних укріплень. До міста прилягав п'ятикутний замок з наріжними бастионами. Як це пропонував Маролау, магнатська твердиня була частиною загальної фортифікаційної системи і водночас за необхідності перетворювалася на автономне укріплення, здатне протистояти місту. Схема спрацювала восени 1648 р., коли козаки під проводом полковників Небаби, Нечая та Головача оволоділи містом, але так і не змогли взяти замок. Можливо, гарнізон міг би здатися після тривалої облоги, але на неї козаки не мали часу. Так Броди набули слави нездоланної твердині.

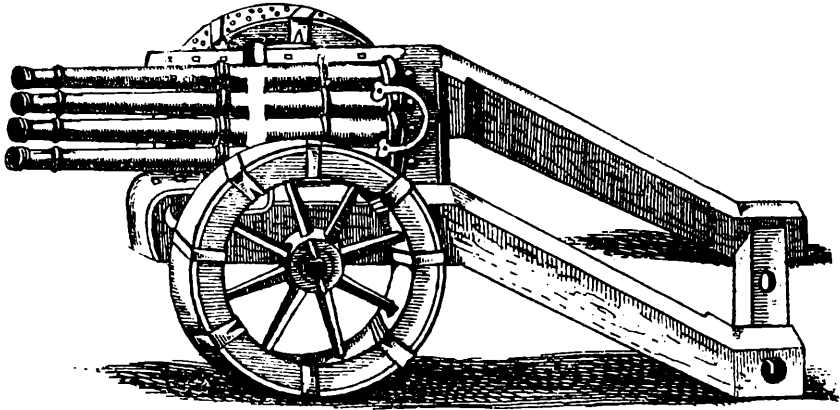
Інше ідеальне місто за проектом іншого француза було збудовано на замовлення галицького старости Анджея Потоцького. «Розминкою» була реконструкція фортифікацій давнього Галича, для виконання якої Потоцький запросив Франсуа Корассіні. Але твердиня проіснувала тільки до захоплення її турками 1676 р. Укріплення зазнали величезних руйнувань і більше не відновлювалися. Той самий Корассіні у 1662 р. запроєктував цілком нове місто, назване на честь сина Потоцького Станіславом (нині Івано-Франківськ). План Станіслава також нагадує зірку, але з «хвостом», у який вписано замок. Магнатське житло у цьому місті вже не було відділено від міської забудови радикально, тобто бастионами, але мало широку еспланаду, яка чудово прострілювалася із замку.

Узагальнене масове уявлення людей XVII ст. про ідеальне місто подається у «Чині заснування города» та «Чині благословення новоспорудженого города», вміщених у «Требнику», складеному київським митрополитом Петром Могилою. І при заснуванні, і при благословенні міста служба Божа починалася у центрі, а потім переносилася до стін і брам. У обох випадках повторюється прохання захистити місто від «нашествія іноплеменников, междоусобнія брані і всякоя смертоносния рани». Головне, про що молять Бога, — це неприступність міста: «...яви его всегда биті непреоборимий, ненаветованный, всем врагом неприступный і необъятый, паче

План Станіслава

же грозний і страшний, і о імені твоєм завжди побідительний». Мешканці міста — перш за все його захисники, а вже потім ремісники, купці чи дрібні шляхтичі: «...і даждь живущим в нем і стерегущим его бодрость, силу і крепость і сердце мужественно сопротив всім врагом, і грозних і страшних їх в бранех сотвори, победы їм всегда над вся сопротивнния даруя». При всій поетичній

Ожига — багатолуфова гармата.
Малюнок з артилерійського трактату, XVII ст.

красі та величі молитов Петра Могили, не можна не звернути уваги на появу певних войовничих рис в образі міста та його захисників, що мали стати «грозними і страшними». Закуте у периметр укріплень місто уявляється вже не захисною оболонкою, як це було за середньовіччя, а символом небезпечної для ворогів військової сили.

Прощання з епохою

Закінчувалося XVII століття і разом з ним добігала кінця велична доба грізних замків та потужно фортифікованих міст. Володіння твердинями з кожним роком мало все менше значення для перемоги у новітніх війнах. Тепер доля держав вирішувалася на полях битв великих професійних армій та на переговорах як до, так і після військових дій. На старі оборонні споруди військовики нового часу майже не звертали уваги. Тож спочатку власники замків потроху розтесували стрільниці, перетворюючи їх на вікна, далі суворі твердині реконструювали та перебудовували аж поки вони не ставали вишуканими палацами. До палацу пасує парк, тому на земляних бастіонах стали саджати дерева та розбивати клумби. Ще пізніше, у XIX ст., нащадки хоробрих захисників давніх твердинь просто втрачали інтерес до своїх не надто комфортабельних маєтків, які «з'їдали» силу-силенну грошей на ремонт та утримання. Тож селяни з навколишніх сіл з дозволу господарів використовували замки як каменоломні — вони розбирали муровані укріплення і будували з добутого таким чином каменю та цегли свинарники, комори та інші господарські будівлі. Чимало земляних укріплень, що заважали бурхливому розвитку міст, просто руйнували, щоб звільнити місце під нову забудову. На місці давніх валів пролягли широкі вулиці та бульвари. У сільській місцевості земляні куртини і бастіони заважали рільництву, тож їх розорювали. Саме тому пам'яток чи не найрозвиненішої фортифікаційної системи — бастіонної — у світі залишилося зовсім небагато, та й муровані твердині постраждали досить сильно. Подібне діялося на той час по всій Європі, і Україна, на жаль, не була винятком. Лише виникнення у середині XIX ст. такої науки, як історія архітектури, а слідом за нею — наукової реставрації пам'яток врятувало оборонні споруди від остаточного

знищення чи перебудови аж до повної невпізнанності. Щоправда, дві світові війни, які прокотилися теренами України, і тоталітарна влада СРСР знищили або довели до жалюгідного стану величезну кількість чудових пам'яток архітектури, серед яких чимало оборонних споруд. Тому сьогодні надзвичайно важливо, щоб кожен з нас шанобливо ставився до твердинь, які попри всі історичні негаразди збереглися до нашого часу. Пам'ятаймо, що навіть незначне пошкодження давньої споруди може стати причиною її руйнування у майбутньому і позбавить наших нащадків пам'ятки величі предків.

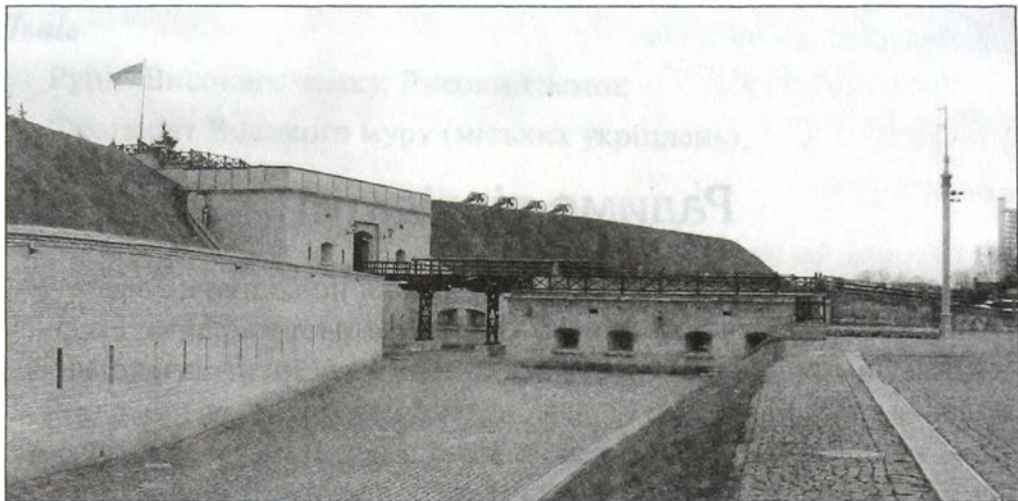
То що ж, у XVII ст. історія фортифікації закінчилася? Зовсім ні, просто протягом наступних століть оборонні споруди все більше набирали рис сучасних військових баз, розташованих за межами населених пунктів і недоступних для сторонніх. Зразком, так би мовити, проміжного типу оборонного комплексу — між міськими фортифікаціями та суто військовим об'єктом — стала Київська фортеця (її також називають Печерською і Новокиївською), яку будували протягом XVIII—XIX ст. на Печерських пагорбах. Ще у 1678 р., коли турки обложили Чигирин і виникла реальна загроза Києву, гетьман Самойлович наказав своїм козакам вирити рови та насипати вали навколо Києво-Печерської лаври, щоб уберегти православну святиню від плундрування ворогом. У 1695 р. лавра нарешті отримала потужні муровані фортифікації, збудовані коштом гетьмана Мазепи. У Європі тим часом настала доба величезних оборонних комплексів з казармами, арсеналами, цейхгаузами (військовими складами) та зброярськими майстернями. Звичайно, такі великі укріплення могли будуватися лише коштом потужної держави. Оскільки російський цар Петро I ні в чому не хотів поступатися Європі, за його наказом у Києві 1706 р. почали споруджувати Печерську фортецю, яка згодом отримала назву Старої, або Цитаделі. Ядром оборонного комплексу стали укріплення лаври. Значну частину Печерського пагорба зайняли бастионні укріплення, що оточили широким півколом величезну територію. Для того щоб збудувати фортецю, було зруйновано близько 1000 будинків киян, яким запропонували селитися де завгодно. Цитадель неодноразово реконструювалася та підсилювалася. Цікаво, що її гармати були

Капонір у Новій Печерській фортеці

спрямовані не на зовнішнього ворога, а на Київ. Адже фортеця будувалася не для захисту мешканців міста.

У 1831 р. почали будувати Нову Печерську фортецю за проектом К. Оппермана. І знову зносили сотні будинків, а їх мешканців виганяли на околиці міста. Печерськ поступово перетворювався на величезний цілісний оборонний комплекс, у містобудівну тканину міцно впліталися найрізноманітніші споруди військового призначення. Коли в Європі почала розвиватися система так званих фортець-таборів, що склалися із цитаделі в оточенні фортів, військовий інженер Едуард Тотлебен у 1870 р. запропонував перетворити на таку фортецю Київ. Видатний фортифікатор якось не подумав про долю міста та його мешканців. Але кияни, боячись чергового виселення, звернулися зі скаргою до царя, який і скасував будівництво. Тож замість пропонованих більш як 20 фортів було споруджено лише один — Лисогірський. Важко запідозрити царя у великій увазі до проблем підданих. Його рішення було зумовлене перш за все тим, що Київська фортеця мала стратегічне значення хіба що на початку будівництва — у першій половині XVIII ст., а у другій половині XIX ст. вона стала просто далеким від кордонів величезним військовим

Брама та вали Госпітального укріплення Нової Печерської фортеці

складом, на укріплення якого не варто було витратити кошти. Про реальні оборонні якості Київської фортеці судити важко, бо за всю свою історію вона жодного разу не воювала по-справжньому (локальні сутички під час Громадянської війни не варто враховувати). Дивно, але саме це зробило її визначною пам'яткою фортифікаційного мистецтва XVIII–XIX ст. Оскільки оборонні споруди майже не постраждали від часу (за винятком деяких ділянок земляних валів, що були зруйновані), Київська фортеця є нині величезною енциклопедією військової архітектури просто неба.

Фортифікаційні споруди продовжували існувати і вдосконалюватися ще протягом першої половини XX ст. Тепер вони пристосовувалися не тільки до щораз потужнішого вогню артилерії, атак бронетехніки та бомбових ударів авіації, але й до нових масштабів ведення війни і пов'язаного з ними розвитку інфраструктури та комунікацій: доріг, залізниць, аеродромів тощо. Замкнені оборонні периметри змінилися укріпленими районами та лініями оборони, що займали десятки кілометрів. Фортифікаційні споруди проектували і будували вже не архітектори, а військові інженери. Але це вже зовсім інша історія.

Радимо відвідати!

Якщо, прочитавши книжку, ви забажали побачити на власні очі кращі зразки фортифікаційного мистецтва нашої країни, скористайтеся цим списком. Звичайно, до нього увійшли далеко не всі згадані у розповіді (і, тим більше, далеко не всі існуючі) твердині — лише найцікавіші і такі, до яких можна легко дістатися поїздом, приміським автобусом або міським транспортом. Вирушайте у подорож разом із книжкою — вона допоможе краще уявити, як усе було насправді.

Київ

Музей «Золоті ворота», вул. Володимирська, 40а

Музей «Київська фортеця», вул. Госпітальна, 24а

Споруди Київської фортеці:

Васильківська рavelінна брама фортеці, пров. Цитадельний, 14

Московська верхня брама фортеці, вул. Січневого повстання

Пороховий погріб, вул. Січневого повстання, 17

Вали й рови Васильківського укріплення, вул. Чигоріна й вул. Перспективна

Башта № 3 Васильківського укріплення (Прозорівська), вул. Щорса, 34

Башта № 1 Васильківського укріплення, вул. Щорса, 38

Башта № 2 Васильківського укріплення, вул. Щорса, 44

Споруди Госпітального укріплення, вул. Госпітальна, 16, 18, 24а, пров. Лабораторний

Львів

Руїни Високого замку, Високий замок
Фрагмент Високого муру (міських укріплень),
просп. Свободи
Міський арсенал, вул. Підвальна, 3
Королівський арсенал, вул. Підвальна, 13
Порохова вежа, вул. Підвальна, 4
Комплекс монастиря бернардинів, пл. Соборна, 3–3а
Оборонні мури з Глинянською надбрамною баштою,
пл. Соборна, 3а

Кам'янець-Подільський

Старий замок, Новий замок, Замковий міст, вул. Замкова, 1
Укріплення міста, вул. Замкова, вул. Руська,
Старопоштовий узвіз
Оборонний комплекс Руської брами, вул. Руська, 93
Турецькі бастіони, пл. Руський ринок, 1
Вірменські бастіони, вул. Замкова
Башта казематна, пл. Вірменський ринок, 6

Волинська область

м. Луцьк. Замок, вул. Кафедральна, 1а
Володимир-Волинський р-н, с. Зимне. Святогірський
Успенський монастир
Ківерцівський р-н, смт Олика. Замок;
в'їзна (Луцька) брама міських укріплень

Дніпропетровська область

Дніпропетровський р-н, с. Старі Кодаки.
Кодацька фортеця

Житомирська область

Бердичівський р-н, м. Бердичів. Кармелітський монастир,
пл. Радянська

Закарпатська область

м. Ужгород. Замок, вул. Капітульна, 33

Мукачівський р-н, м. Мукачеве. Замок «Паланок», Замкова гора

Київська область

Переяслав-Хмельницький р-н, м. Переяслав-Хмельницький.
Земляні укріплення давньоруського дитинця

Львівська область

Бродівський р-н, м. Броди. Замок, палац, вали і бастіони
з казематами, вул. Шкільна, 13

Бродівський р-н, с. Підгірці. Замок

Буський р-н, смт Олесько. Замок

Жовківський р-н, м. Жовква. Замок, костел св. Лаврентія,
Звіринецька брама, пл. Вічева; фрагмент міських мурів
з круглою вежею, вул. Львівська, 5

Золочівський р-н, м. Золочів. Замок, вул. Тернопільська, 5

Рівненська область

Дубнівський р-н, м. Дубно. Замок, вул. Шевченка; Луцька
брама міських укріплень, вул. Данила Галицького, 68

Острозький р-н, м. Острог. Замок, вул. Замкова, 5; міські
укріплення: Татарська надбрамна башта, вул. Академічна;
Луцька надбрамна башта, вул. Папаніна

Острозький р-н, с. Межиріч. Троїцький монастир-фортеця

Тернопільська область

Бережанський р-н, м. Бережани. Замок, вул. І. Франка

Борщівський р-н, с. Окопи. Фортеця «Окопи Святої Трійці»

Збараський р-н, м. Збараж. Замок, вул. Морозенка, 28

Кременецький р-н, м. Кременець. Замок, вул. Замкова

Кременецький р-н, м. Почаїв. Почаївська лавра, пл.
Возз'єднання

Теребовлянський р-н, м. Теребовля. Замок, вул. Підзамче;
церква св. Миколи, вул. Князя Василька; Монастир кар-
мелітів, вул. Шевченка, 3; Підгорянський василіанський мо-
настир, околиці міста.

Хмельницька область

Летичівський р-н, смт Летичів. Комплекс замку і домінікансь-
кого монастиря

Летичівський р-н, смт Меджибіж. Замок

Черкаська область

Чигиринський р-н, м. Чигирин. Замок, Богданова Гора

Чигиринський р-н, с. Суботів. Іллінська церква

Чернівецька область

Хотинський р-н, м. Хотин. Фортеця

Чернігівська область

Новгород-Сіверський р-н, м. Новгород-Сіверський. Спасо-
Преображенський монастир

Бажаємо цікавих подорожей!

Словничок архітектурних та фортифікаційних термінів

Аркатура, або аркатурний пояс чи аркатурний фриз — прикраса стіни у вигляді глухих (тобто не наскрізних, а замурованих) арокочок.

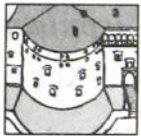

Арсенал — склад зброї та амуніції.

Аттик — стінка над карнизом, що вінчає будівлю, часто прикрашена рельєфами.

Бастея — оборонний елемент, що виник на етапі фортифікаційної еволюції між баштою і бастіоном. Порівняно низька споруда, що у плані являла собою коло, півколо або багатокутник. Б. призначалася для вогневої оборони як еспланади, так і прилеглих куртин та рову.

Бастіон — низький п'ятикутний у плані фортифікаційний елемент, функціонально пов'язаний з двома куртинами і висунутий перед ними в напільний бік. Призначений для оборони передполя, рову, прилеглих куртин та сусідніх Б. Конструкція Б. забезпечувала максимальну стійкість перед обстрілом, велику кількість позицій для артилерії і напрямків ведення вогню, що давало змогу позбутися мертвих зон.

Бійниця (Стрільниця) — отвір в оборонному мурі, призначений для обстрілу поля перед оборонною спорудою. Різні форми Б. призначалися для застосування різних видів зброї: луків, ручної вогнепальної зброї, артилерії.

Вал оборонний — штучний земляний насип, що виконує функцію перешкоди на шляху ворога, одна з основних частин фортифікаційних споруд з найдавніших часів до XIX ст.

Герса — решітка, що замикає проїзд в оборонній брамі. Опускалася і піднімалася за допомогою спеціальних механізмів. Складалася з дерев'яних брусів, окутих залізом.

Горнверк — оборонна споруда, що складалася з двох напівбастіонів, з'єднаних між собою безпосередньо або за допомогою куртини. Г. застосовувався у бастіонній фортифікаційній системі як зовнішнє укріплення для підсилення оборони бічних куртин головної твердині.

Донжон — головна башта середньовічного замку, що одночасно виконувала функції оборонної споруди, житла, складу і тюрми. Приміщення для забезпечення кожної з цих потреб розташовувалися на різних ярусах.

Дитинець — укріплений центр давньоруського міста.

Заборол — у давньоруських фортецях парапет, що прикривав хід по стіні із зовнішнього боку твердині. Часом З. називають всю конструкцію — хід разом з парапетом.

Замок — оборонна споруда, що виникла за доби середньовіччя і поєднувала у собі оборонні та житлові функції.

Ескарп — похила зовнішня стіна оборонної споруди.

Еспланада — відкритий простір ззовні замкненого оборонного периметру, у місті — незабудований простір між фортецею і найближчими будинками.

Кавальєр — маленька сторожова вежа, розташована на нарізнику бастіону, рідше — на куртині між бастіонами.

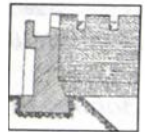
Каземат — приміщення в оборонній споруді, розташоване нижче рівня землі (в т. ч. всередині куртини), призначене переважно для захисту зброї та боєприпасів від вогню супротивника. К. міг мати один або декілька поверхів.

Капонір — низька оборонна споруда, розташована у рові і призначена для його оборони.

Контрфорс — в перекладі з французької «проти сили» — вертикальний, часом звужений догори виступ стіни, що підвищує її стійкість.

Кренеляж — зубці-мерлони, що увінчують оборонний мур та проміжки між ними. Проміжки між зубцями виконували функцію відкритих догори бійниць, часом перекривалися рухомими дерев'яними щитами. Зубці виконували функцію щитів, часом мали посе-редині бійницю.

Кронверк — оборонна споруда, що складалася зі з'єднаних куртинами бастіону в центрі та напівбастіонів по боках. К. застосовувався у бастіонній фортифікаційній системі для підсилення обороноздатності бастіону, до якого прилягав, або для зміцнення оборони будь-якої важливої споруди.

Куртина — оборонна стіна (мурована або земляна). Назва, яка найчастіше застосовується, коли мова йде про ранньомодерні та модерні фортифікаційні споруди.

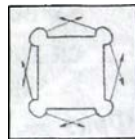
Машикулі — фортифікаційний елемент, призначений для вертикальної оборони муру. Являв собою мурований або дерев'яний парапет, висунутий на опорах за лінію стіни. Через отвори між опорами велась оборона підніжжя фортифікаційної споруди. В Україні машикулі називали підсябиттями (від «бити під себе»).

Мерлон — кам'яний або цегляний зубець на верхівці оборонного муру. М. разом з проміжками між ними складають кренеляж. Merloni

Мертва зона — ділянка поля у безпосередній близькості до оборонної споруди, недосяжна для обстрілу з твердині.

Оборонний периметр — набір фортифікаційних елементів (стіни, башти, бастіони та ін.), організованих відповідно до властивих тій чи іншій епосі правил оборони, що як замкнена структура охоплює призначений для оборони простір.

Острог — невелике дерево-земляне давньоруське укріплення.

Паланка (Паланок) — подвійний частокіл.

Паранет — невисока огорожа, що слугувала захистом для відкритих стрілецьких чи артилерійських позицій, могла бути додатково обладнана бійницями, або кренеляжем. У цивільній архітектурі П. — невисока огорожа балкона, ганку, мосту, даху та ін.

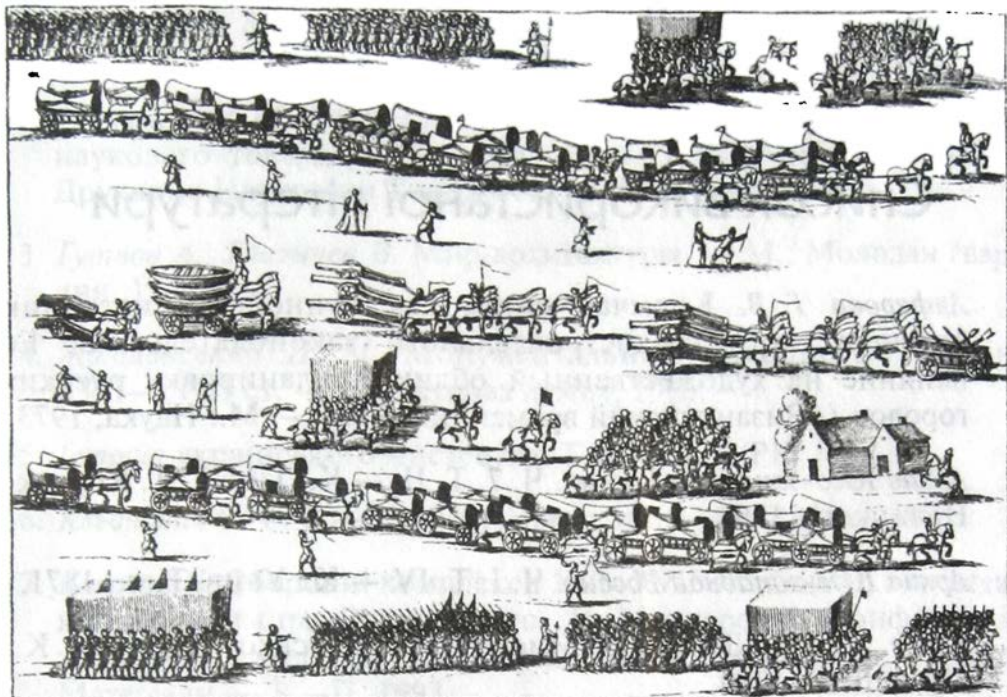
Пунтоне — фортифікаційний елемент, що разом з бастеєю був перехідною формою між артилерійською баштою і бастіоном. П. було п'ятикутне у плані, звернене зовнішнім гострим кутом у напільний бік, мало кілька ярусів і терасу, на яких розташовувалися гармати.

Рів — штучна перешкода перед лінією оборони у вигляді заглиблення.

Фортеця — замкнений периметр оборони, підпорядкований єдиному фортифікаційному задуму. Оборонні споруди Ф. могли охоплювати місто, Ф. також могла бути окремим військовим об'єктом. У цьому випадку всередині оборонного периметру розташовувалися гарнізонні будівлі.

Фриз — стрічковий орнамент взагалі, смуга скульптурного чи живописного орнаменту, що обрамлює верх стіни, площину підлоги та ін.

Цитадель — оборонна споруда, що розташовувалася всередині великого оборонного комплексу (замку або міста) в найбільш стратегічно вигідному місці.

Військо на марші. Малюнок з військового трактату, XVII ст.

Ц. зазвичай відігравала роль командного пункту оборони та була місцем останнього запеклого опору у разі взяття супротивником навколишніх укріплень.

Частокіл — стіна з дерев'яних стовпів, укопаних вертикально у землю. Найстаріша оборонна конструкція, що застосовувалася з найдавніших часів аж до середини XIX ст.

Список використаної літератури

1. *Алферова Г. В.* Кормчая книга как ценнейший источник древнерусского градостроительного законодательства. Ее влияние на художественный облик и планировку русских городов // *Византийский временник*. Т. 35. — М.: Наука, 1973.
2. *Архив Юго-западной России*. Ч. 7, Т. II. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890.
3. *Архив Юго-западной России*. Ч. I, Т. IV. — К.: Унив. Тип., 1871.
4. *Асеев Ю. С.* Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К.: Мистецтво, 1980.
5. *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. — Л.: Искусство, 1981
6. *Боплан Г. Л.* Опис України. — К.: Наукова думка, Ukrainian Research Institute of Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1990.
7. *Вечерський В. В.* Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. — К.: Головкивархітектура, НДІТІАМ, 2001.
8. *Вечерський В. В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. — К.: Видавничий дім А.С.С., 2005.
9. *Гидион З.* Пространство, время, архитектура / Пер. с нем. — М.: Стройиздат, 1984.
10. *Годованюк Е. М.* Замок в Остроге. Историко-архитектурное исследование. Автореф. дис. канд. архитектуры. — К., 1971.

11. *Грушевский М. С.* Барское староство. Исторические очерки. — К.: Тип. Имп. Ун-та св.Владимира, 1894.
12. *Грушевський М. С.* Опис подільських замків до 1494 р. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. VII, кн. 3. — Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1895.
13. *Гутнов А., Глазычев В.* Мир архитектуры. — М.: Молодая гвардия, 1990.
14. *Жолтовський П. М.* Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1988.
15. *Історія українського мистецтва.* Т. 2. — К.: УРЕ, 1967.
16. *Кльонович С. Ф.* Роксоланія / Пер. з лат. — К.: Дніпро, 1987.
17. *Колосок Б.* Оборонні комплекси XVI—XVII ст. Олики, Берестечка, Володимира-Волинського // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. — К.—П., 1993.
18. *Літопис* гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992.
19. *Літопис* Руський. — К.: Дніпро, 1989.
20. *Логвин Г. Н.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. — К.: Мистецтво, 1968.
21. *Нариси історії архітектури Української РСР.* Т. 1. — К.: Вид-во літ. з будівництва і арх. УРСР, 1957.
22. *Нельговській Ю. П.* Замок у Збаражі. Українське мистецтвознавство, вип. 5. — К.: Наукова думка, 1971.
23. *Огієнко І. І.* Історія українського друкарства. — К.: Либідь, 1994.
24. *Пам'ятки архітектури та містобудування України.* Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. За ред. Мардера А., Вечерського В. — К.: Техніка, 2000.

25. *Пламеницкая Е. М.* Исследование Каменец-Подольского замка // Археология. Вип.16. — К.: Наукова думка, 1975.
26. *Пламеницкая О. А.* К вопросу об эволюции планировочной структуры Каменца-Подольского // Архитектурное наследие № 37. — М., 1990.
27. *Пляшко Л. А.* Літописний Київ. Структура і пейзаж. — К., 1994.
28. *Поп А., Поп И.* Замки Подкарпатской Руси. — Ужгород, 2004.
29. *Раппопорт П. А.* Военное зодчество Западно-Русских земель X–XIV вв. — Л.: Наука, 1967.
30. *Сіцинський Є. І.* Муровані церкви на Поділлі. — Львів, 1925.
31. *Сіцинський Є. І.* Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII.
32. *Сецинский Е. И.* Исторические местности Подолии и их достопримечательности. — К.–П.: Тип. Троицкого братства, 1911.
33. *Сецинский Е. И.* Отчет об осмотре древностей в Подольской губернии летом 1901 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. Кн. 17, вып. 1, отд. 1. — К.: 1903.
34. *Сіцинський Ю.* Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць. — Кам'янець-Подільський: Видання Подільського братства, 1994.
35. *Словарь архитектурно-реставрационных терминов.* — К.: Издательство УСХА, 1990.
36. *Степовик Д. В.* Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи. — К.: Наукова думка, 1982.
37. *Трегубова Т. А.* Города Галицкой и Волынской земель // Древнерусское градостроительство X–XV веков. — Москва, 1993.
38. *Трегубова Т. А.* Планировка средневекового Львова. Опыт историко-градостроительного анализа. Автореф. дис. канд. архитектуры. — К., 1971.

39. *Українська література XIV–XVI ст.* — К.: Наукова думка, 1988.
40. *Українська поезія середини XVII ст.* — К.: Наукова думка, 1992.
41. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967.
42. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України — К.: Критика, 2005.
43. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К.: Критика, 2002.
44. *Яковлев В.* История крепостей. — М.: Издательство АСТ, 2000.
45. *Balinski M., Lipinski T.* Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym. T. 3. — Warszawa, 1846.
46. *Baracz S.* Pamiatki Jazlowieckie. — Lwow: Druk. zakl. narodowy im. Ossolinskich, 1862.
47. *Baracz S.* Rys dziejow ormianskich. — Tarnopol, 1869.
48. *Bayger A.* Powiat Trembowelski. Szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny. — Lwow, 1899.
49. *Bogdanowski J.* Architectura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte. — Warszawa–Krakow, 1996.
50. *Czolowski A.* Dawnie zamki a twierdze na Rusi Halickiej. — Lwow: Odbitka z «Teki Konserwatorskiej», 1892.
51. *Czolowski A., Janusz B.* Przeszlosc i zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. — Tarnopol, Nakladem powiatowej organizacji narodowej, 1926.
52. *Dybas B.* Przyczynki do spoleczno-politycznych i ustrojowych uwarunkowan budowy fortyfikacji stalych na poludniowo-wschodnich terenach Rzeczypospolitej w XVII wieku / Studia i materialy do historii wojskowosci. T. XXXV. — Warszawa: Wydawnictwo PAN, 1993.

53. *Guerkuin B.* Zamki w Polsce. — Warszawa: Arkady, 1984.
54. *Jordan R. F.* A Concise History of Western Architecture. — London: Thames & Hudson Ltd., 1976.
55. *Krawcow S.* Kompozycja i symbolika miast nowożytnych na Rusi Czerwonej // Biuletyn Historii Sztuki, № 3–4, 1995.
56. *Krotka nauka budownicza Dworow, Palacow, Zamkow podlug Nieba i zwyczaju polskiego.* — Wroclaw, Zakl. Im Ossoloinskih, 1957.
57. *Marolois S.* Fortification au architecure militaire. — Hage, S.Frisius A^o, 1615.
58. *Michalek A.* Slowianie — slowianie poludniowi. — Warszawa, Dom Wydawniczy Bellona, 2004.
59. *Orda Napoleon // Album widokow. Szosta serya.* — Warszawa: Litografija Maksymiljana Fajansa, 1875.
60. *Piechotkowie M. i K.* Boznice drewniane. — Warszawa: Budown. i archit., 1957.
61. *Polska sztuka wojenna w czasach odrodzenia. Oprac. T. Nowak.* — Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa obrony narodowej, 1955.
62. *Przędziecki A.* Podole, Wolyn, Ukraina Obrazy miejsc i czasow. T. 1. — Wilno: Zaklad Teofila Gluksberga, 1841.
63. *Scamozzi V.* Ouevres d'architecture. — Paris: Libraire du Roi pour l'artellerie & le Genie, 1764.
64. *Vechersky V.* Castles and Fortresses of Ukraine. — Kyiv: Baltija Druk, 2005.

Читайте в серії «Невідома Україна»

- Вечерський В. В.* Українські дерев'яні храми.
- Павленко Ю. В.* Походження українського народу.
- Глушко Ю. В.* Омріяна країна Одіна.
- Степанчук В. М.* Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому.
- Бурдо Н. Б.* Сакральний світ забутої цивілізації.
- Відейко М. Ю.* Шляхами трипільського світу.
- Єльников М. В.* Золотоординські часи на українських землях.
- Вечерський В. В.* Гетьманські столиці України.
- Вечерський В. В.* Монастирі України.
- Касьянов Г. В.* Україна 1991–2006: нариси новітньої історії.
- Горовий А. В.* Перший іконописець Київської Русі — Аліпій.

Науково-популярне видання

Липа Катерина Анатоліївна

Під захистом мурів

*Наук. редактор Л. Ю. Каменських
Дизайн обкладинки Н. П. Бридня
Художнє оформлення В. В. Кузнєцов*

Здано до набору 12.10.06. Підписано до друку 27.03.07.
Формат 60×84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.
Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 10,70 + вкл. 0,47. Ум. фарбо-відб. 13,03.
Обл.-вид. арк. 9,32 + вкл. 0,43. Вид. № 73.
Наклад 2000 прим. Зам. № 7-972.

«Наш час», 01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, офіс 81
Тел./факс: 8 (044) 581-21-31. 569-10-74

Електронна адреса: iaa_nash_chas@ukr.net, www.nash-chas.com.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року

Віддруковано з готових діапозитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11

НЕВІДОМА УКРАЇНА

Катерина Липа

З історії української фортифікації

ПІД ЗАХИСТОМ МУРІВ

ISBN 978-966-8174-84-1

9 789668 174841 >